

**ДНІПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

**DNIPRO — DAUGAVA — NIEMAN:
INTERCIVILIZATION CONTACTS
IN THE MEDIEVAL TIMES**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
UNION ACADEMIQUE INTERNATIONALE
INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS
COMMISSION ON SLAVIC ARCHEOLOGY

**DNIPRO — DAUGAVA — NIEMAN:
INTERCIVILIZATION CONTACTS
IN THE MEDIEVAL TIMES**

·
ESSAY

KYIV
2021

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ АКАДЕМІЙ НАУК
МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
КОМІСІЯ ІЗ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

**ДНІПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

НАРИСИ

КИЇВ
2021

Науковий редактор:

член-кор. НАН України

О. П. МОЦЯ

Рецензенти:

д-р. істор. наук

Л. П. МИХАЙЛИНА

д-р. істор. наук, проф.

І. П. ВОЗНИЙ

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол № 2 від 14 лютого 2019 р.*

Д 54 *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси.* Київ: ІА НАН України, 2021, 108 с.

ISBN 978-617-7810-17-8

Коллективна праця, виконана під егідою Міжнародного союзу академій наук (МАІ—ІА) та Комісії з слов'янської археології при Міжнародному комітеті славистів (МКС), присвячена практично не розробленій тематиці взаємовідносин цивілізацій Балтії і Чорного моря за доби середньовіччя. Представлені нариси являються другою частиною проекту і висвітлюють питання контактів населення середньовічних часів, яке тоді проживало в басейнах Дніпра, Даугави і Німану.

Робота розрахована в першу чергу на спеціалістів — істориків, археологів, етнографів, краєзнавців, — і на всіх, хто цікавиться подіями й процесами, що відбувалися в середньовічній Європі.

УДК [94:904](4-11)''653''

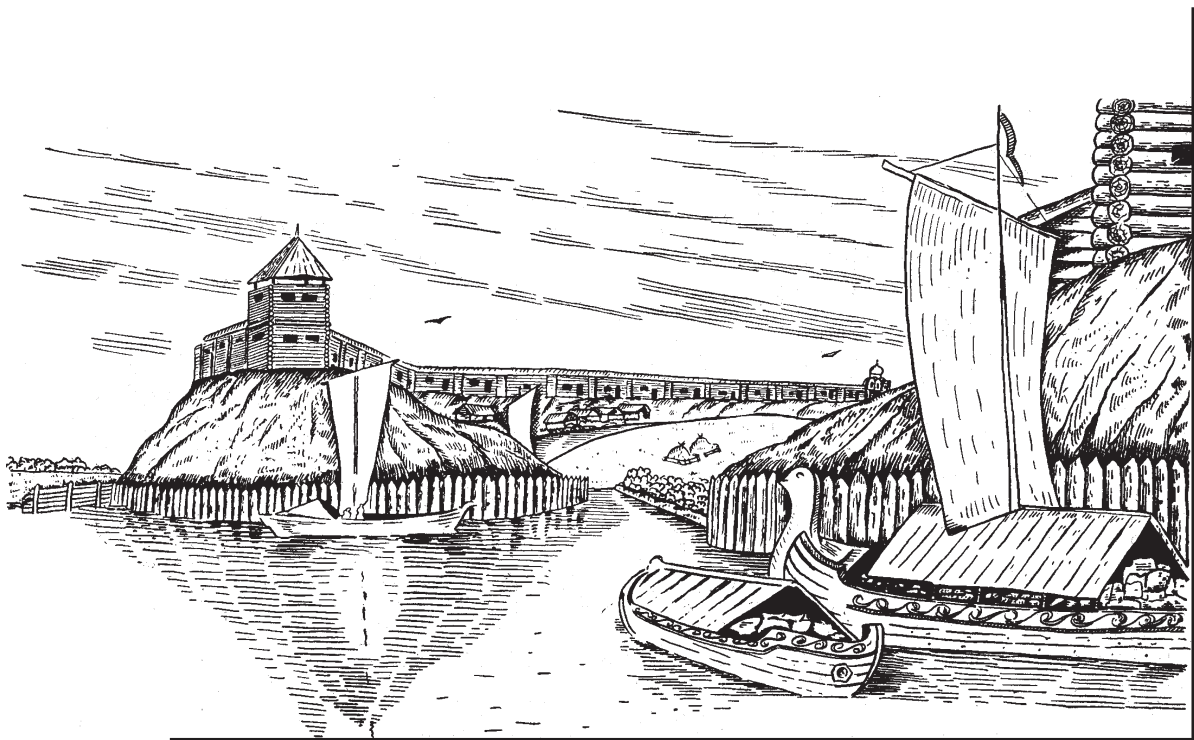
На обкладинці — реконструкція міста-гавані Воїнь на Дніпрі.

ISBN 978-617-7810-17-8

© С. О. Біляєва, А. В. Войтехович, С. А. Гайдук, С. Д. Дернович, П. М. Кенько, К. К. Крайній, О. О. Крайня, О. Н. Левко, О. П. Моця, С. Д. Панишко, А. В. Петраускас, І. І. Смагін, 2021
© Інститут археології НАН України, 2021

Зміст

Предисловие (<i>А. П. Моця</i>)	7
Нарис 1. ВІД БАЛТІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ: ПРОСТІР КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СИНКРЕТИЗМУ (XIII—XV ст.) (<i>С. О. Біляєва</i>)	16
Нарис 2. ДІЯННЯ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА ЛИТОВСЬКОГО КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ (<i>К. К. Крайній, О. О. Крайня</i>)	31
Нарис 3. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА КОРДОН (<i>О. Н. Левко, С. Д. Дернович, П. М. Кенько</i>)	40
Нарис 4. БАЛТИ В РУСИ В ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕ-РЕЛАХ (<i>О. П. Моця</i>)	56
Нарис 5. ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦИМЕР (<i>С. Д. Панишко</i>)	74
Нарис 6. СТАРОДАВНЄ СУДНОПЛАВСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПРИП'ЯТСЬКОГО ПОЛІССЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ (<i>С. А. Гайдук, А. В. Петраускас, І. І. Смагін</i>)	83
Нарис 7. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ВОДНОГО ШЛЯХУ ВІД ІСКОРОСТЕНЯ ДО КИЄВА (<i>С. А. Гайдук, А. В. Петраускас, І. І. Смагін</i>)	94
Нарис 8. ВОДОРАЗДЕЛ ДНЕПРОВСКОЙ, НЕМАНСКОЙ И ДВИНСКОЙ СИСТЕМ В КОНТЕК-СТЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ (<i>А. В. Войтехович</i>)	99

Предисловие

Исходя из постулата, что отдельная цивилизация может быть определена в качестве автономной, полиэтнической, способной к самоорганизации и саморазвитию (в соответствии с принципами синергетики) социокультурной системой, характер которой конкретизируется через структуры этнических, социальных, политических, конфессиональных, субкультурных и прочих общностей, многократно перекрещивающихся и имеющих, как правило, сложную иерархическую природу (Пахомов, Павленко (ред.) 2006, с. 7), коллектив авторов из Украины и Беларуси предлагает внимание читателю второй выпуск исследований в рамках реализации проекта «Средневековые Балтия и Черноморья (материальная реконструкция торговых связей)», утвержденного Генеральной ассамблеей Международного Союза Академий Наук (МАИ—IUA) в мае 2015 г. А после возобновления работы Комиссии по славянской археологии при Международном комитете славистов (МКС) в 2018 г. данный проект «получил благословение» и с этой стороны. Представленный коллективный труд посвящен освещению актуальных проблем взаимодействия средневековых обществ восточнославянского мира и Прибалтики, т. е. контактов, до сих пор еще недостаточно изученных современными исследователями разных стран.

Говоря же в целом об черноморско-прибалтийской географической зоне следует отметить, что здесь в течении длительного времени сформировались две цивилизационные группы — балтийский и черноморско-средиземноморский — внутри которых происходили и ныне происходят весьма важные процессы как и отдельные события. Но, кроме того, начиная из древних времен контакты между представителями разных племен и народов не просто име-

© А. П. МОЦЯ, 2021

ли место, они в пространстве и времени только постепенно «набирали оборотов», в частности и в средневековые времена. А отдельные группы восточнославянского этноса в этом сложном процессе взаимосвязей являлись контактерами между населением по берегам Балтийского и Черного морей.

В исследуемый в данном случае исторический период в разных частях Прибалтики и Восточной Европы формировались и функционировали кроме отдельных племенных группировок предгосударственного уровня развития такие политические структуры как Киевская Русь («Русская земля» или «Русь»), Великое княжество Литовское (ВКЛ), Ливонский орден, Украинская казаческая держава (Гетманщина), а также иные государственные структуры, в которых и происходили различные процессы цивилизационного характера, в частности торгово-экономические взаимосвязи между разными регионами. В картографическом отношении эти процессы, например, были зафиксированы С. Плохием (рис. 1—6).

Говоря о восточнославянском мире, то средневековая эпоха отличалась началом Великого переселения народов, формированием новых человеческих группировок, которые нынче определяются как союзы племен или как племенные княжения. Далее, характеризуя появление здесь первого славянского государства и перехода к эпохе цивилизации, процитируем высказывание по этому поводу известного исследователя Ф. Дворника: *«Киевское государство, созданное с помощью варягов, вскоре превратилось в могущественную страну по ту сторону Карпатских гор. Ее столица, Киев, стала важным центром торговли между Византией, арабским миром и Западной Европой, в частности Германией и Скандинавией. Тут развивалась активная куль-*

Рис. 1. Центрально-Восточная Европа ок. 950 г. (по С. Плохій)

Рис. 2. Центрально-Восточная Европа ок. 1050 г. (по С. Плохій)

Рис. 3. Центрально-Восточная Европа ок. 1375 г. (по С. Плохий)

Рис. 4. Центрально-Восточная Европа ок. 1450 г. (по С. Плохий)

Рис. 5. Центрально-Восточная Европа ок. 1550 г. (по С. Плохий)

Рис. 6. Центрально-Восточная Европа ок. 1686 г. (по С. Плохий)

турная детельность, которую подпитывало славянское литературное влияние из Болгарии и Богемии. Византийские зодчие передавали русам секреты своего мастерства, а византийские епископы учили их восточному богословию и духовной жизни. Вскоре русичи овладели этой наукой и достигли чрезвычайно высокого уровня цивилизованности. Несмотря на свою зависимость от византийского христианства и цивилизации, Киевское государство поддерживала активные взаимоотношения с латинским Западом, демонстрируя себя равноправным партнером в европейском содружестве народов. Отдаленность от Византии защищала Киев от имперского влияния в его внутренних делах; признавая византийского императора носителем верховной власти в христианском содружестве, киевляне создали собственную политическую систему — оригинальное соединение демократических городов-государств из монархическими принципами.

Эта нестабильная политическая система, в результате, явилась для Киева фатальной. Ослабленная внутренними распрями между князьями с правящей династии и набегами новых азиатских кочевников — тюрков-половцев, которые отрезали ей выход к Черному морю, Киевская держава невозвратно подвергалась упадку. Монголы быстро положили конец русской политической вольности, и Русь на двести лет исчезла из европейской арены» (Дворнік 2000, с. 5).

Цивилизационная эволюция на землях современной Украины происходила далее в пределах литовско-польских государственных структур, а также Османской Порты (имеется в первую очередь вхождение Крымского ханства под протекторат этой империи). Позже на значительной части современных украинских территорий сформировалась держава гетмана Богдана Хмельницкого и его политических наследников, идеологическая основа которой нашла выражение в так называемой конституции П. Орлыка. Правда этот первый в Европе документ подобного содержания появился уже во времена угасания державообразовательного процесса тех времен в данном европейском регионе. Здесь на первое место выступила Российская империя которая постепенно и однозначно подчинила своей власти большую часть украинских территорий (Горелов, Моця, Рафальський 2005, с. 509—510). В картографическом отношении эти процессы также были отображены С. Плохием (Плохий 2015, с. XV—XIV).

В связи с географическим районированием, естественно, цивилизационные процессы в зоне

Балтии имели свою специфику. Значение данного региона, как крупнейшей акватории для древних культур, менялось во времени подобно тому, как это имело место для стран и народов, обитавших по берегам других внутренних водоемов: Эгейского моря, а затем Средиземноморского и Черного. Наряду с наличием пищевых ресурсов, которые при благоприятной ситуации могли конкурировать по своей стабильности с земледельческой продукцией, внутренние акватории играли огромную роль в разного рода коммуникациях, причем особенно при необходимости транспортирования грузов значительных объемов в условиях надежной регулярности. Со временем, здесь возникает новое явление, которое исследователи склонны называть балтийской экономической системой. Общебалтийские атрибуты охватывают широкий круг явлений материальной культуры от пахотных орудий до женских украшений. Процессы культурной интеграции не нивелировали локальные традиции, но в целом были важным фактором культурного прогресса. А дальнейшее развитие политических процессов и явлений подвергли данный регион немалым испытаниям, в которых взаимодействовали как центростремительные, так и центробежные силы. Но тогда этот европейский регион уже прочно вошел в макросистему феодальной Европы (Массон 1989, с. 5—8).

Переходя к более конкретному освещению поднятой в данном случае проблемы следует отметить, что балтийские племена во времена Средневековья, в частности во времена функционирования государственных структур Киевской Руси, заселяли область юго-восточной Прибалтики включая значительную часть бассейнов Немана и Даугавы / Западной Двины. В нынешнее время к балтийским народам принадлежат литовцы и латыши, а ранее в состав этого этнического объединения входили и пруссы, которые исчезли с исторической арены вследствие германской колонизации, как и некоторые более мелкие группы населения восточноевропейского Севера. Самоназвания у рассмотренной этнической общности нет, а сам этноним «балты» является неологизмом кабинетного происхождения, который используется в научной терминологии со середины XIX в. и по своему происхождению связан из Балтийским морем. В античных и средневековых письменных источниках балты именуется айстами-аэстиями (Седов 1987, с. 5—7).

Согласно схеме эволюции их возможно разделить на три основные группы:

- западные: пруссы, ятвяги, галинды, куршы и скалвы;

- срединные (летто-литовцы): литва, жемайты, аукштайты, латгалы, селы, земгалы;
- днепровские: голядь (Седов 1987, с. 5—7).

В древнерусское время в письменных источниках среди них упоминаются литва, жмудь, летгола, зимгола, корсть, пруссы, ятвяги и голядь. В лингвистическом отношении следует отметить то, что ближайшими родственниками славян являются именно балтийские народы, также как и для прибалтов ближайшими в индоевропейском языковом мире являются славяне. Своеобразной формулой этой идеи является выражение «балто-славянское языковое единство» (Непокупный 1979, с. 15).

Говоря же о конкретных маршрутах для осуществления международных торгово-экономических контактов, то в средневековые времена, без каких-то сомнений, среди них следует выделять водные и в первую очередь Днепр, Даугаву, Неман. По образному выражению В. Ключевского: *«Речная сеть, по-видимому, оказала более раннее и сильное действие на разделение народного труда по местным естественным условиям. По большим рекам как главным торговым путям концентрировалось население, принимающее наиболее деятельное участие в торговом движении, рано здесь завязавшемся; по ним возникали торговые средоточия, древнейшие русские города; население, от них удаленное, оставалось при хлебопашестве и лесных промыслах, доставлявших вывозные статьи приречным торговцам, мед, воск, меха. При таком влиянии на народнохозяйственный обмен реки рано получили еще более важное политическое значение. Речными бассейнами направлялось географическое размещение населения, а этим размещением определялось политическое деление страны. Служа готовыми первобытными дорогами, речные бассейны своими разнонаправленными направлениями рассеивали население по своим ветвям»* (Ключевский 1987, с. 80). И хотя в данном случае известный ученый-историк говорил об зоне расселения восточных славян, основные его выводы в целом возможно распространять и на Прибалтику. Правда в последнем случае необходимо учитывать и специфику морской торговли.

Реки в рассматриваемом европейском регионе отличаются протяженностью и относительно спокойным течением. Их истоки приближаются один к другому, верховья иногда заходят в бассейны других рек, а далее — у моря. В XIX в. для перемещения багажа этими реками при сложных условиях — против течения и во времена отсутствия ветра — использовалась

ручная тяга. Многочисленные ручьи, речушки и реки собираются в бассейны наиболее крупных из них — Днепра, Волги, Дона, Днестра, Немана, Западной и Северной Двины, Онеги, Мезени, Печоры, водосборная площадь которых неодинаковая. Главный водораздел, который разделяет реки Балтийского, Белого и Баренцевого морей, приближается к западу и северу рассматриваемой территории. А сток в центральной части Восточно-Европейской равнины, где преобладают высоты от 100 до 200 м над уровнем моря, ориентирован на восток, в значительной степени в сторону Каспийского моря (рис. 7). Главный водораздел, который разделяет бассейны южных Черного, Азовского и Каспийского морей и бассейны Балтийского, как и вышеупомянутых северных морей, резко приближается к западу и северу (Обиентова 1983, с. 10, 12—13).

Географическая специфика региона и особенности взаимосвязей «Русской земли» в узком значении этого термина с северными территориями Восточной Европы (в частности наличие каменистых порогов на Днепре, Даугаве и Волхове, исключала продвижение судов морского типа по большинству рек Восточно-Европейской равнины) и диктовала свои условия для внутренней торговли в данной части евразийского материка, как и движения речного транспорта по определенным маршрутам в средневековые времена (рис. 8). По расчетам А. Стальсберг размеры раннесредневековых судов, которые передвигались по восточноевропейским рекам, были относительно небольшими — длиной около 6—12 м (Стальсберг 1998, с. 278). В более поздние времена (например, эпохи деятельности запорожского казачества) размеры судов увеличивались: на каждом из них прикреплялось до 40 весел с обеих сторон, а каждую из таких чаек сооружало не менее 60 человек на протяжении 15 дней (Яворницкий 1990, с. 389).

Говоря в целом о проблематике этого тома следует особо указать на наличие в его названии определения «очерки». Связано это с тем, что его авторы не ставили перед собой подготовку и публикацию крупного и многогранного в своей сущности монографического компендиума, в котором будут освещены все стороны данной непростой проблемы взаимосвязей. Это — задача будущих разработок, Здесь же освещены лишь некоторые актуальные вопросы с привлечением новой информации по данной теме, в первую очередь появившейся в последнее время.

Среди подготовленных публикаций следует отметить факт того, что кроме традиционного

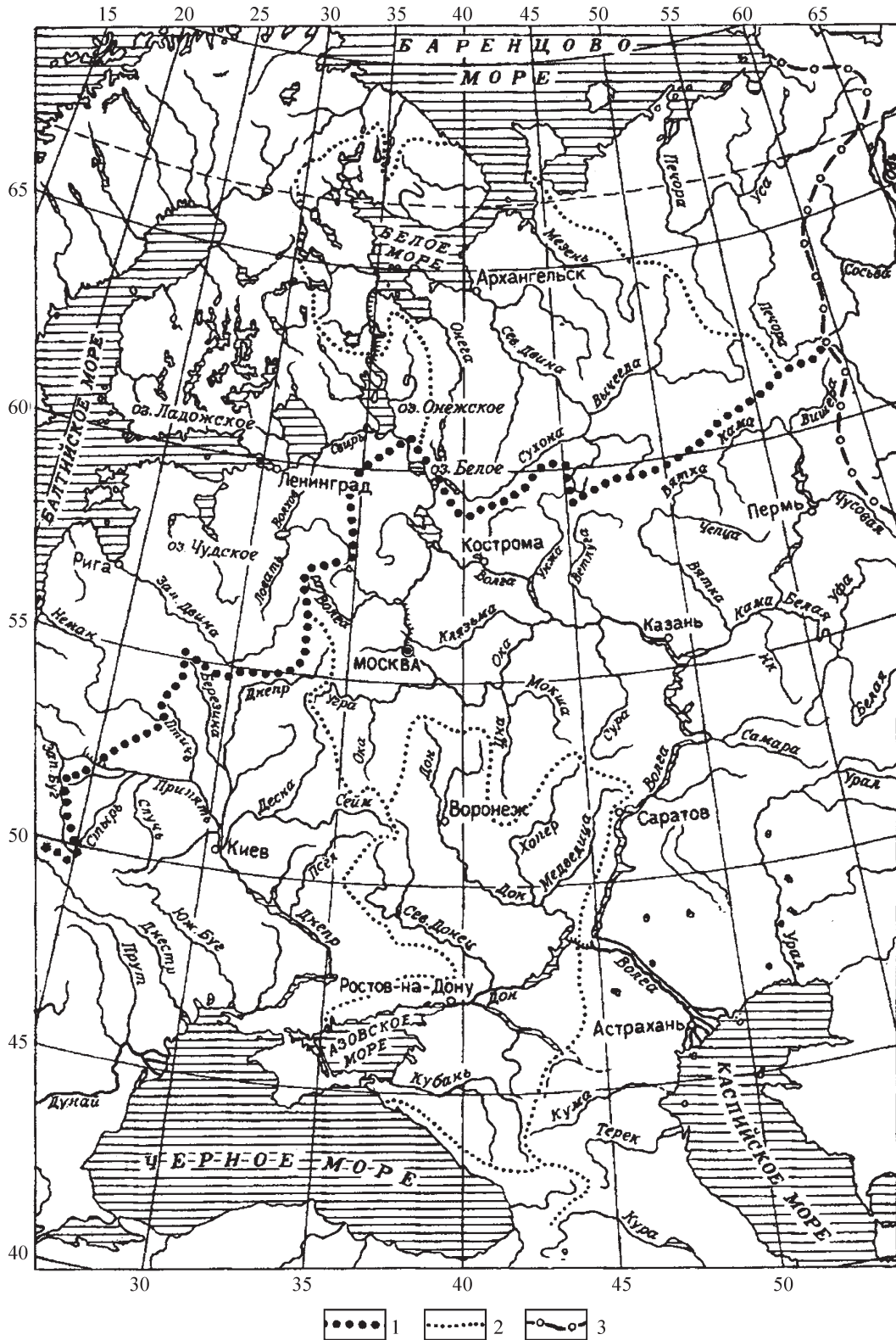

Рис. 7. Речная сетка Восточноевропейской равнины (по Г. Обедиентовой): 1 — главный водораздел; 2 — граница бассейнов морей; 3 — водораздел европейских и сибирских рек

анализа письменных и археологических материалов, предлагаются также гидрографические и нумизматические сюжеты, касающиеся отдельных районов Украинского Полесья, Белорусского Подвинья, Причерноморского Поднепр-

вья, а также других земель. Поднятые вопросы и соответствующие их интерпретации касаются времен функционирования позднепервобытных общественных структур, как и вышеупомянутых государственных образований. Говоря более

Рис. 8. Путь из варяг в греки (по С. Романову)

конкретно, то речь идет об отдельных группах ювелирных изделий и других категориях материальной культуры, реконструкции передвижения на определенных участках водных магистралей, современных представлениях о взаимовлияниях разных народов в определенные исторические периоды. Новой информацией являются сюжеты о переселении балтских этнических групп на земли южнее Припяти и Роси, которые, вероятно, осуществлялись как спонтанно, так и с инициативы государственной власти.

Авторский коллектив надеется, что их усилиями создан новый своеобразный «кирпич» в процессе исследования непростой и продолжительной истории взаимоотношений предков современных народов в рассмотренной части европейского средневекового мира. А это, в свою очередь, позволит цивилизованно и прогнозировано осуществлять будущие контакты с учетом специфических особенностей каждой из сторон, основы которых формировались в давние времена, в частности в эпоху Средневековья.

Литература

- Горелов, М. С., Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2006. *Цивілізаційна історія України*. Київ: ЕксОб.
- Дворнік, Ф. 2000. *Слов'яни в європейській історії та цивілізації*. Київ: Дух і література.
- Ключевский, В. О. 1987. *Курс русской истории*. Сочинения в девяти томах, I. Москва: Мысль.
- Массон, В. М. 1989. Балтийский регион во всемирной истории. В: *Взаимодействие древних культур в бассейне Балтийского моря. Тезисы докладов симпозиума*. Ленинград: Наука, с. 5-8.
- Непокупний, А. П. 1979. *Балтійські родичі слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Обиентова, Г. В. 1983. *Века и реки*. Москва.
- Плохий, С. 2015. *Походження слов'янських націй*. Київ: Критика.
- Седов, В. В. 1987. Введение. *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 5-7.
- Стальсберг, А. О. 1998. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. В: Пушкина, Т. А. (ред.). *Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина)*. Памятники исторической мысли. Москва: Наука, с. 277-288.
- Пахомов, Ю. Н., Павленко, Ю. В. (ред.). 2006. *Цивилизационная структура современного мира*. 1. Киев: Наукова думка.
- Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків*. 1. Київ: Наукова думка.

Foreword

The presented collective monograph is the second part in the implementation of the project «Medieval Baltic and Black Sea region: material reconstruction of trade relations», which was approved by the MAI—IUA General Assembly in 2015. It is devoted to the study of certain topical issues of the relations of medieval societies of the East Slavic world and The Baltic states, which, in the first place, were in contact with each other using the main waterways of the given European region — the Dnieper, the Daugava, and the Neman. The preparation of this work was attended by academics from several countries.

Keywords: Middle Ages, civilization, archeology, trade, culture, interaction.

Передмова

Представлена колективна монографія є другою частиною в реалізації проекту «Середньовічні Балтія і Чорномор'я: матеріальна реконструкція торговельних зв'язків», затвердженого Генеральною асамблеєю MAI—IUA у 2015 р. Присвячена вивченню окремих актуальних питань взаємовідносин середньовічних суспільств східнослов'янського світу і Прибалтики які, в першу чергу, контактували між собою по основним водним магістралям даного європейського регіону — Дніпру, Даугаві, Німану. У підготовці цієї праці прийняли участь науковці кількох країн.

Ключові слова: Середньовіччя, цивілізація, археологія, торгівля, культура, взаємодія.

Нарис 1

ВІД БАЛТІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ: ПРОСТІР КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СИНКРЕТИЗМУ (XIII—XV ст.)

Розглянуто особливості формування та розвитку матеріальної культури (культурна самобутність та синкретизм) федеративної держави — Великого князівства Литовського та Руського XIV—XV ст. за результатами археологічних досліджень.

Ключові слова: культурна самобутність, синкретизм, східноєвропейський простір, Балтія, Північне Причорномор'я.

Розвиток цивілізації сприяв досягненню та сприйняттю величезних просторів сучасного світу як ареалів взаємодії окремих культур, локальних цивілізацій на шляху гармонізації культурних процесів, співіснування синкретичних та самобутніх рис, етнокультурного руху до становлення національних організмів, і разом з тим формування спільного культурного ареалу. У східноєвропейському просторі від Балтії до Чорного моря особливий інтерес викликає період XIII—XV ст., як час великих змін. Вони обумовили становлення нових центрів цивілізаційного процесу, нові явища у культурному розвитку та особливості макро і мікро регіонів. Напередодні подій світового масштабу, якими постали спроби опанування тодішнім світом Монгольською імперією, провідне місце у Балто-Чорноморському ареалі і в територіальному і в цивілізаційному вимірі належало спробі нового федеративного об'єднання Руських князівств. Воно знаходилося на перехресті Сходу та Заходу, Півночі та Півдня, і концентрувало колосальні економічні та людські ресурси.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. на фоні єдності давньоруської культури позначилися і риси впливу зовнішніх факторів, що знайшло свій вираз у так званих речах-гібридах, розвитку певних галузей ремесла, мотивів та модних речей під впливом Скандинавії, країн

Західної Європи, Візантії, Сельджуцького султанату, країн Сходу, Волзькій Булгарії, Кавказу тощо, але доля і часовий проміжок інтенсивності впливів і взаємозв'язків з окремими регіону світу та певними країнами був різним і нерівномірним. Транспортуванню речей сприяла і організація торгових шляхів, що перетинали простір від Балтії до узбережжя Чорного моря у меридіональному напрямку.

В історіографії останніх років значну увагу було приділено аналізу історико-культурних процесів, які мали місце наприкінці XII — на початку XIII ст. Це дозволило прийти до висновку, що саме в цей час на Русі відбувається перехід до нової моделі соціально-економічного розвитку. Проте, це переформатування не встигло завершитися до приходу монголів. Як слушно зазначив М. А. Макаров «Разючий монгольський удар, який хронологічно збігся із періодом внутрішніх зсувів, загострив і прискорив їхній перебіг, але не був єдиною причиною зафіксованих дослідниками трансформацій» (Макаров 2003, с. 10). Новий підхід до розуміння внутрішнього стану Русі надав можливість конкретно відстежити, які наслідки виходять з внутрішніх перетворень та змін цивілізаційної системи, а які викликані зовнішнім втручанням імперії монголів, руйнівними кампаніями із підкорення князівств, величезними втратами в економічному та людському потенціалі.

Золотоординська доба на території Русі поділяється на два етапи: ранній та пізній. Перший охоплює час від монгольської навали до кінця XIII — початку XIV ст.; другій — першу половину XIV ст. до 1362 р. У Південній Русі після битви на Синіх водах у 1362 р. у «політичному сенсі «татарська доба» скінчилась» (Моця 2012, с. 6).

Включення східноєвропейського ареалу до кола залежних та контрольованих монголь-

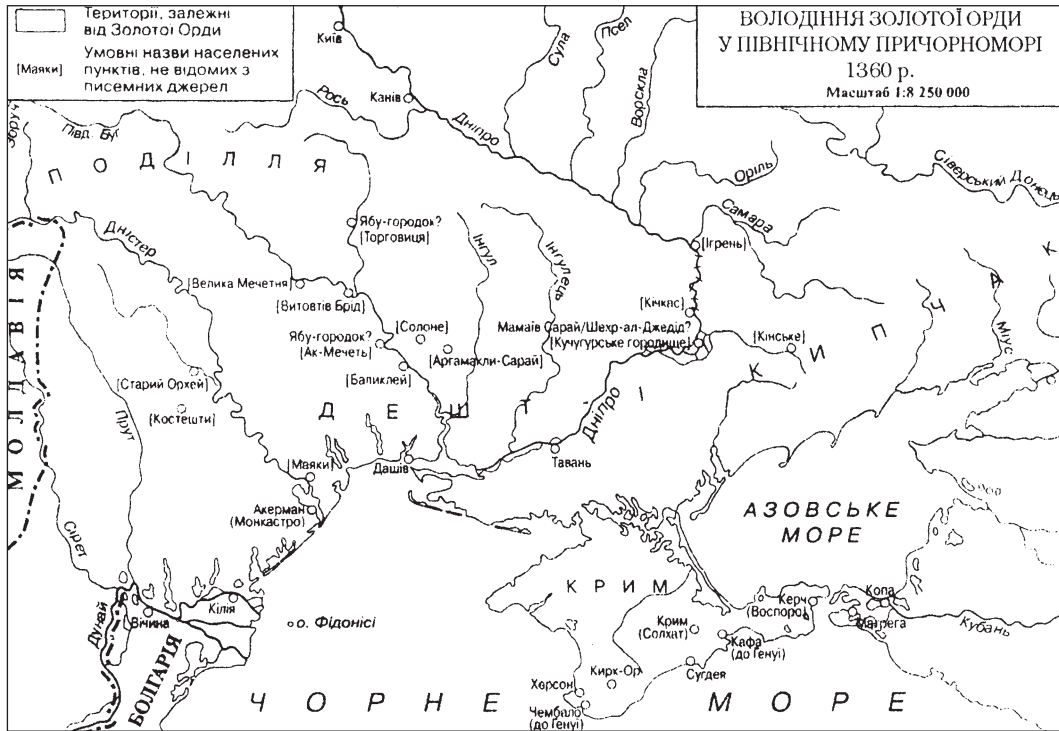

Рис. 1. Володіння Золотої Орди у Північному Причорноморі (за: Моця 2009)

ською владою територій мало безпосередній вплив на зміни напрямків та масштаби контактного середовища. У традиційному східному напрямку відбувається зміщення орієнтації від арабських країн та Візантії на тюрко-монгольський світ, зцементований імперією Чингізхана, яка «принципово змінила економічну і культурну ситуацію в Євразії і створила умови для прямих зв'язків між країнами, які раніше між собою не контактували (наприклад між Китаєм та Руссю)» (Коваль 2010, с. 361).

Проте, монголи не втручалися у структуру влади князівств, на чолі їх як і раніше стояли місцеві зверхники, толерантно відносилися до релігії, культурних традицій, інституту церкви. Головною умовою монгольської влади було визнання їх зверхності та регулярне надходження податків, які збиралися чиновниками ординської адміністрації (друга половина XIII ст.), а з ліквідацією інституту баскаків на початку XIV ст., сплати податку безпосередньо князями (Коваль 2010, с. 196). У другій половині XIII ст. і за наступних часів Київ залишався найважливішим політичним і релігійним центром Русі, а життя продовжувалося у всіх історичних районах міста. Мінімальними були і втрати монументальної архітектури, оскільки «у монголів не було причин для знищення православних храмів» (Ивакин 2003, с. 62—63). Частина міст, які загинули під час навали, не відродилися, але попри все центри князівств продовжували існувати, просте-

жується тенденція до поступового відродження і їх розвитку.

Імперія починає пристосовуватися до контролю над підвладною територією. Основна увага була приділена створенню інфраструктури для забезпечення стабільного надходження прибутку від безперервної торговельної діяльності, створенню найкращих умов пересуванню купців із системою караван-сарайів, розбудови опорних міст на важливих пунктах перетину, переправах, виходу річок до морського простору, як адміністративних та торговельних центрів, а з розповсюдженням ісламу і культових осередків. Головним містом західної частини Улусу Джучі був Білгород (рис. 1). Організація золотоординської влади у Південній Русі не передбачала наявності гарнізонів, як це відбудеться у османський період, але час від часу застосовувалися військові акції проти непокірних князів.

Результати досліджень археологічних пам'яток другої половини XIII — початку XIV ст. свідчать, що попри всі негативні наслідки навали і подальшого монголо-татарського панування поступово відбувається стабілізація та продовження формування нової економічної моделі розвитку Русі, на основі спадкоємності з попереднім періодом, а отже оформлення рис самобутньої культури старих південноруських земель (Біляєва 2012, с. 130). Це був тривалий і нерівномірний процес змін у сфері економіки й матеріальної культури. Тож звернемося до

його основних складових за хронологічними етапами.

Вихідною основою усіх змін була матеріальна культура давньоруського часу, що засвідчує спадкоємність та продовження традицій і надалі. За матеріалами археологічних пам'яток у другій половині XIII ст. простежується тенденція до зменшення площі поселень, подальшого розвитку наземного домобудівництва та збільшення площі жител. Сільські поселення цього часу, що поновлюють своє життя після навали, або ті, які виникають після неї, мають наземний тип будівель. У матеріальній культурі відбуваються деякі зміни у виробництві знарядь універсального призначення та інструментів (форма, розміри, технологія), що обумовлені подальшим розвитком ковальства та чорної металургії. Відбувається подальша стандартизація виробів.

Має місце і продовження розвитку кольорової металургії. Вже на початку монгольської доби відчувається продовження тенденцій нового «площинного» стилю, що прийшли на зміну «пишному» попередній навали. Це добре простежується за ливарними формами із схованки Десятинної церкви та іншими знахідками (Жилина 2003, с. 282—283).

Помітні та швидкі зміни мають місце у гончарстві, де на основі давньоруських форм формуються нові типи горщиків, продукції масового вжитку, із короткою шийкою, слабо профільованим вінцем із потовщеним краєм у вигляді масивного валику (рис. 2; 3). Це тип уперше виділив М. П. Кучера на ряді пам'яток Середнього Подніпров'я, зокрема на поселенні біля хут. Половецького (Кучера 1969, с. 176—181). Подальше вивчення середньовічного гончарства підтвердило та доповнило висновки автора на чисельному археологічному матеріалі (Беляєва 1982; Беляєва, Кубишев 1995; Оногда 2012 та ін.).

На другому етапі монгольського панування продовжується поступальна хода розвитку власної матеріальної культури південноруських земель, яка постає особливо помітною з середини — другої половини XIV ст., коли зміни перетворюються у нову якість матеріальної культури, яка здатна обумовити нову історичну реальність у багатьох сферах життєдіяльності.

Надзвичайно важливими були прогресивні зміни, що сталися в основі економіки — аграрному секторі. Завдяки революційним змінам в агротехніці (поява плуга з асиметричним лемешем, обертання орного шару та його аерація, широке застосування голозерних пшениць та сівозміну), були створені умови не лише інтен-

сифікації виробництва, але й об'єктивні можливості поступового опанування вододілів, залучення чорноземів, й практично формування нового агротехнічного ландшафту. Ця тенденція набиратиме обертів за часів формування козацтва із поступовим просуванням українського населення все далі на південь. Із розвитком агротехніки, постала можливість значно збільшити продуктивність виробництва, обсяг отриманих продуктів. Це створювало реальні умови не лише виконати умови оподаткування, але й забезпечити власні потреби суспільства, надавало умови економічного відродження. Згадаємо, що і на сільському поселенні Київщини (Комарівка) і золотоординському місті — переправі Торговиця на Східному Поділлі у господарських ямах середини XIV ст. були знайдені залізні частини плуга — асиметричні лемеші та чересла, які засвідчили рівень технічного забезпечення аграрного сектору. Варто відзначити, що він був синхронним технічному рівню країн Європи, що не постраждали від монгольської навали.

У плані господарського засвоєння ландшафтних зон формується ситуація, коли відбуваються зміни у розподілу території по окремих зонах. Землеробське населення поступово робить кроки на південь, кочовики починають частково переходити до осідання на землю. Якщо раніше здавалося, що північний кордон між васальними руськими князівствами та землями, які входили до складу Золотої Орди проходив за природним поділом лісостепу та степу, дослідження останніх десятиліть свідчать про набагато складнішу ситуацію. Так, за матеріалами межиріччя Орелі і Сули на Лівобережному Подніпров'ї простежено, «що передстепові та північні степові райони контактної зони з давньоруським населенням були включені в орбіту формування територіально — адміністративної структури» Західного улусу Золотої Орди (Супруненко, Приймак, Мироненко 2003, с. 76).

Наступною важливою ознакою відродження південноруських земель був процес урбанізації. Що стосується виникнення нових міст, локалізація яких відбивала найбільш важливі вузли соціально-економічного розвитку регіону, їх перелік відомий за Списком міст далеких і близьких кінця XIV ст. (Тихомиров 1952, с. 230). Із князюванням у Києві Володимира Ольгердовича відбувається піднесення міста, побудований новий замок, розвивається міська забудова, стабілізується економіка, починається карбування власних монет. Сприятлива ситуація до заснування нових міст та розвитку міст в цілому, була наслідком нової історичної ситу-

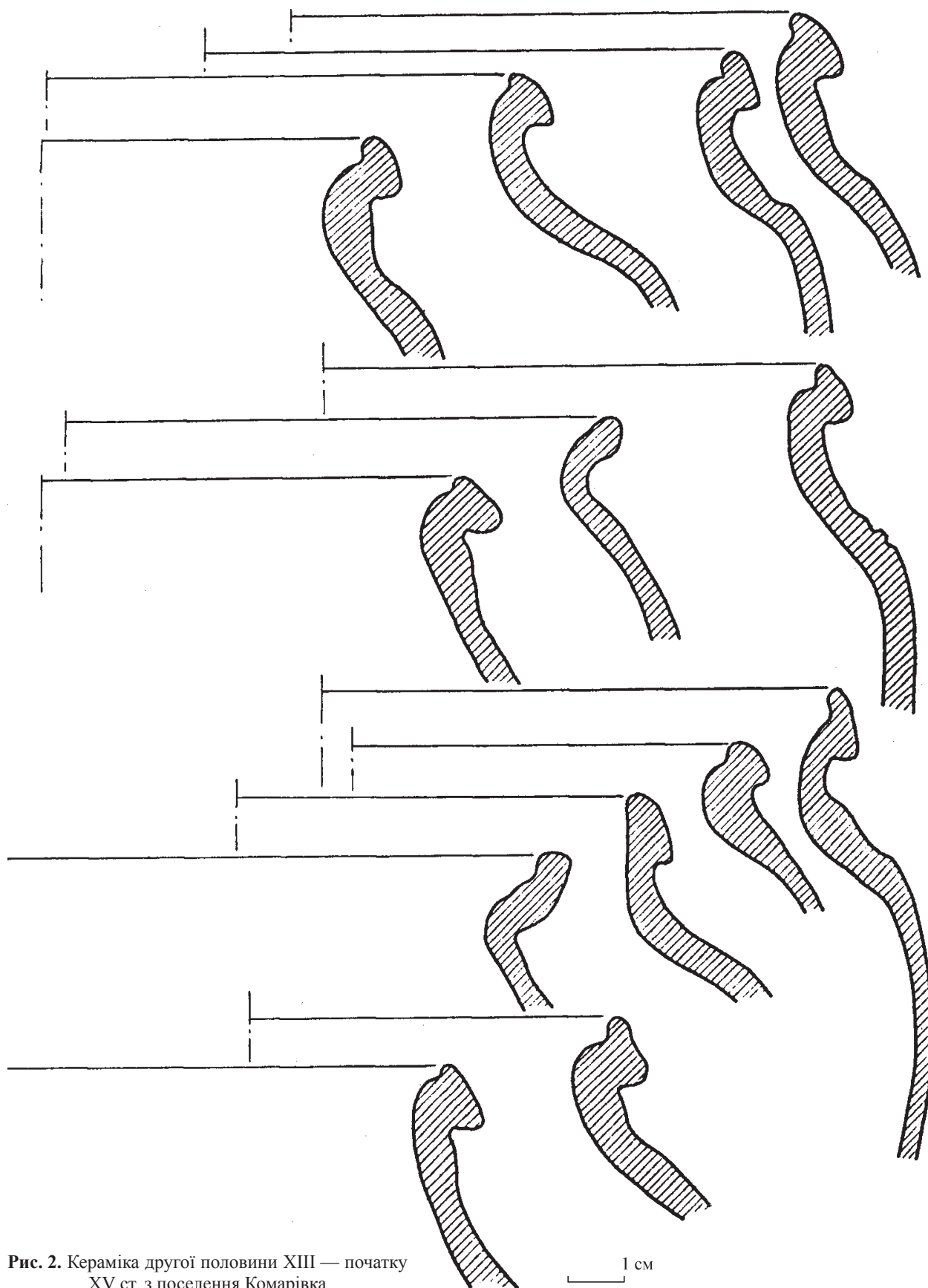

Рис. 2. Кераміка другої половини XIII — початку XV ст. з поселення Комарівка

ації, коли землі Південної Русі увійшли до Великого князівства Литовського і Руського після битви на Синіх водах у 1362 р. Був відновлений

контроль київських і чернігівських князів і над землями межиріччя Орелі і Сули. І саме на цих територіях зазначено 14 населених пунктів, які

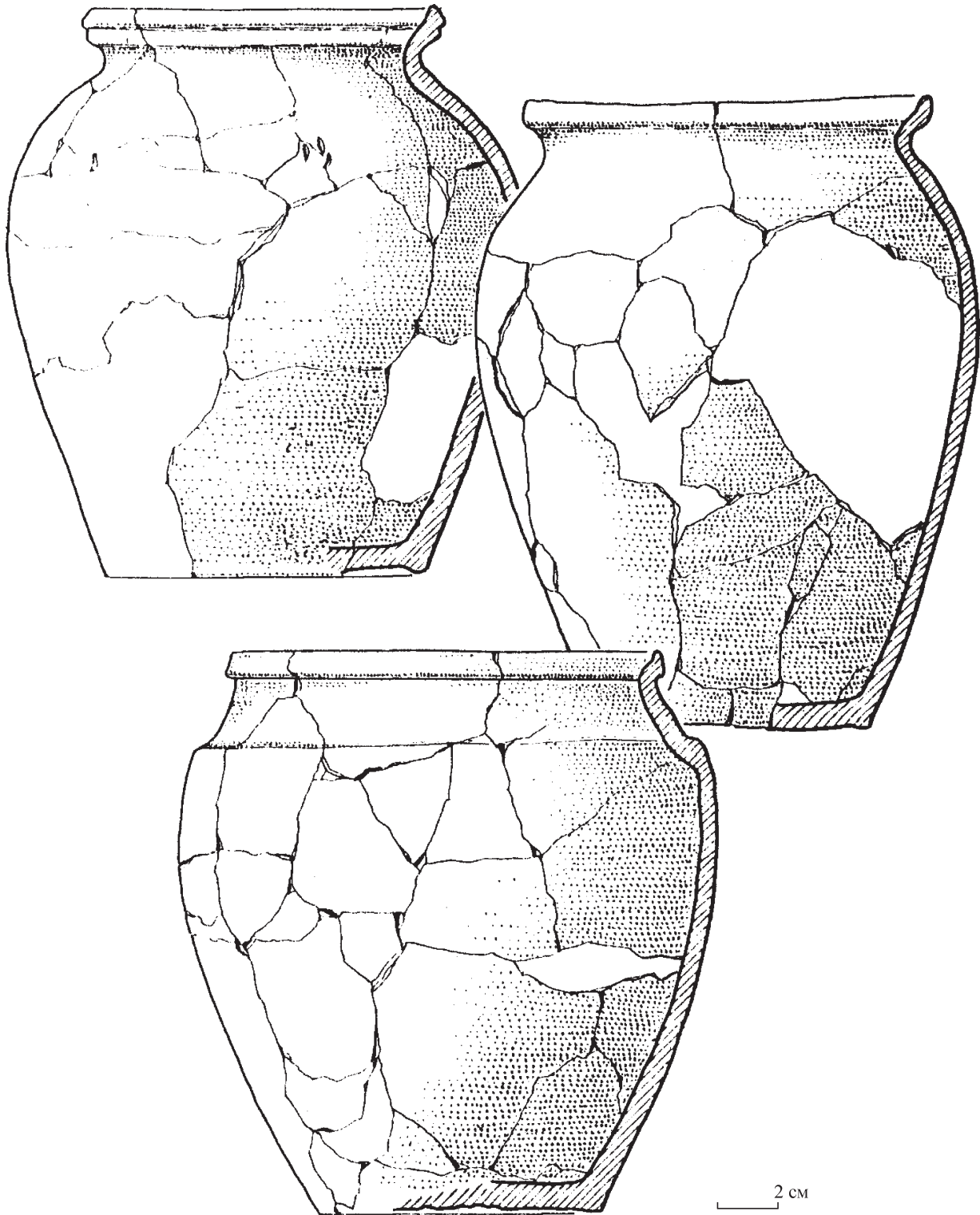

Рис. 3. Посуд XIV ст., поселення Комарівка

згадуються як міста у «Списку руських міст далеких і близьких» (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 5, 7).

Прогрес спостерігається у різних галузях ремісництва. Має місце вдосконалення технології виробництва залізних виробів, відбувається їх подальша стандартизація. Продовжується і розвиток зброярства (Кирпичников 1976). У

ювелірному мистецтві філіграні XIV ст. є декоративні мотиви спірального стилю, елементи якого нагадують візантійські та сельджуцькі.

У гончарстві відбуваються подальші зміни формальних ознак масової категорії керамічних виробів, широке розповсюдження горщиків із покриттями, для яких спеціально робиться виїмка у валику вінця. Із початку XV ст. засто-

Рис. 4. Кераміка сграфіто з Білгороду

совується нова техніка виготовлення кераміки (витягування з одного шматка) та оздоблення, з'являються нові види посуду (Чміль, Оногда 2008, с. 115—117). Усі ці надбання були ознаками нового етапу розвитку самобутньої культури Південної Русі-України.

Що стосується Золотої Орди, перша половина XIV ст. була часом найвищого піднесення, максимального економічного розвитку. Але в той самий час спостерігається дія чинників, які призводять до її знесення та наступного розпаду імперії. До цього відносяться і природні умови, як зростання посушливості степової смуги, епідемія чуми, двадцятиліття боротьби феодальних кланів (60—70 рр.), яке увійшло в історію як період «великої замятні», що призвело до роздроблення держави і величезних втрат території та ринків. 60—70 рр XIV ст. були часом занепаду та припинення існування міст Улусу Джучі у Нижньому Подніпров'ї та Подністров'ї. Зміни, які відбулися після перемоги 1362 р. знайшли своє відображення у документально оформленому статусі українських земель наданням ханських ярликів литовським князям і територіальним поділом з визнанням у складі польсько-литовської держави «міст і територій Поділля, південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства» (Шабунько 2003, с. 105).

Золотординська цивілізація була лише частиною Монгольської імперії. Вона увібрала найкращі зразки культури народів, які опинилися під її владою, і таким чином була синкретичною культурою євразійського простору. Після навали у Південну Русь почали надходити речі, які були частиною синкретичної культури Золотої Орди.

На першому етапі існування золотоординської влади серед надходжень в Південну Русь слід визначити кераміку середземноморського (візантійського) та причорноморського виробництва з Криму та інших центрів Причорномор'я, яка була представлена широким асортиментом виробів. Вони були виготовлені у межах провінційно-візантійської традиції керамічного виробництва: візантійська білоглиняна напівмайоліка з розписним поліхромним декором, білоглиняна напівмайоліка з поліхромним розписом, візантійська монохромна напівмайоліка «сграфіто», візантійська напівмайоліка «Zeuxippos ware» (Коваль 2003, рис. 41, 42, 47, 49). Знахідки цієї кераміки, насамперед, відомі в Києві та Чернігові, а також на пам'ятках нижньої течії Дніпра. Крім того, в Чернігові знайдені уламки китайських селадонів. Невеличкі за чисельністю, вони могли бути привезені сюди ординськими чиновниками.

На другому етапі (з середини XIV ст.) продовжується ввезення кераміки Причорномор'я з Криму або золотоординських міст, де було місцеве виробництво кераміки сграфіто, різних виробів із поливою, як у золотоординському Білгороді, який постає центром її місцевого виробництва (рис. 4; Кравченко 1986, с. 64—80). Серед імпорту цього періоду кримсько-причорноморська напівмайоліка «сграфіто» з поліхромним розписом з Києва та Луцьку (Коваль 2003, рис. 50; 51); червоноглиняна кераміка з та кольоровим ангобом з Криму (Коваль 2003, рис. 58; 5), полив'яний посуд сграфіто з Херсонеса та західно-причорноморських центрів, знайдений під час розкопок у Києво-Печерському монастирі (Івакін 1996, с. 271), посуд спеціально-

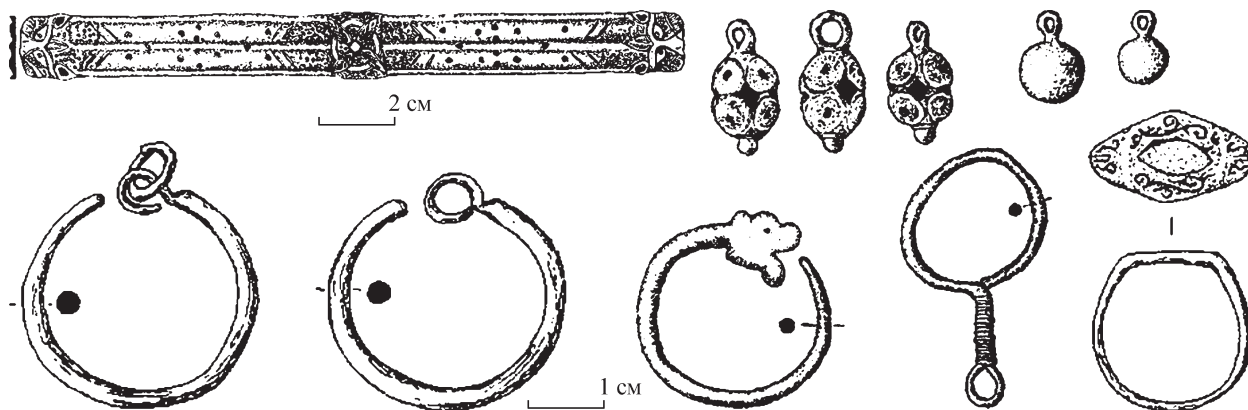

Рис. 5. Сережки та інші прикраси поховань могильника Мамай-Сурка (за: Ельников 2006)

го призначення (сфероконуси), можливо для транспортування ртуті, знайдений у Києві (Коваль 2003, рис. 74: 3). Виробництво останнього виникає і на під монгольської території Поділля. Як встановлено розкопками у золотоординському місті-переправі Торговиці, сфероконуси були частиною місцевої керамічної продукції, й могли постачатися також у міста Південної Русі (Козир 2014, с. 13).

Окрему групу речей, які з'являються у середині XIII ст. з приходом татаро-монголів, складають чавунні казани. Вони набувають широкого розповсюдження, і практично входять до комплексу матеріальної культури після монгольського часу. Це не просто окремі уламки, які могли залишитися від пошкоджених виробів. Цілі екземпляри або їх великі частини знаходять у господарських приміщеннях та ямах, у яких можливо зберігалися певні продовольчі припаси. Таке місцезнаходження казанів відмічено на південноруському поселенні Комарівці (Беляєва, Кубишев 1995, с. 43) та у золотоординському місті Торговиця (Козир 2014, с. 16).

Серед інших золотоординських знахідок пайцизи — своєрідні «посвідчення особи», що належали баскакам (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 23), дзеркала з бронзи та срібла та їх уламки, переважна більшість яких знайдена у поховальних пам'ятках кочовиків перед степовий смуги, у якій пересувалося і татаро-монгольське населення, а також мешкало слов'янське населення. На багатьох поселеннях Південної Русі знайдено предмети озброєння монголо-татар, насамперед наконечники стріл, спорядження вершника, зокрема поясні набори, та кінське вбрання.

Особливу групу знахідок складають прикраси. У моду входять деякі типи сережок та скроневих кілець, які поширюються на великій території золотоординських володінь і зокрема

Улусу Джучі. За типологічною класифікацією Г. О. Федорова-Давидова до XIII—XIV ст. відносяться сережки типів II та VI у «вигляді «знаку питання» із дво- та односкладними стрижнями, перевитими тонким дротом», оздоблені пастовими намистинами різного кольору (Федоров-Давыдов, 1996, с. 38—41).

Ці предмети жіночого вбрання зустрічаються у містах та на сільських поселеннях південноруських земель. Так, сережки типу II знайдені на Комарівському поселенні (Беляєва, Кубишев 1996, с. 34, рис. 25: 4) та золота сережка типу VI у Києві (Івакін 1996, с. 238, рис. 111).

Відомі вони у могильниках кочового і осілого населення золотоординського часу у різних регіонах Правобережжя та Лівобережжя Дніпра. Так, такі прикраси трапляються на пам'ятках межиріччя Орелі й Сули на Полтавщині, межиріччя Сейму і Ворскли (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 30, рис. 29; с. 59, рис. 48: В). Вони є практично масовою знахідкою у схожих за антропологічними матеріалами та матеріальною культурою ґрунтових могильниках осілого населення Нижнього Подніпров'я: Каменка, Каїри, Благовещенка, Мамай-Сурка (Литвинова 2006, с. 302). Зокрема, на останньому могильнику представлені чисельні знахідки сережок та скроневих кілець у християнських і нехристиянських похованнях (рис. 5). У вибірці з 338 поховань (Ельников 2006) сережки знайдені у 53 могилах. У 22 з них вони знайдені разом із уламками кераміки з прокресленими хрестами (Ельников 2006, с. 82, рис. 47: 6; с. 121, рис. 72: 3; с. 125, рис. 74: 2). У 27 похованнях (без хрестів) знайдені сережки типів II та VI (Ельников 2006, с. 43, рис. 24: 1; с. 53, рис. 30: 2; с. 56, рис. 32: 1; с. 58, рис. 33: 3; с. 60, рис. 34: 2; с. 65, рис. 37: 2 та ін.). При цьому в одному і тому ж похованні могли бути сережки різних типів (Ельников 2006, с. 63, рис. 36: 2, 4; с. 69,

рис. 40: 1—4;). У цьому ж могильнику у похованнях із прокресленими хрестами на кераміці та без хрестів знайдені сережки типу III із проволоки з намистиною на кінці (Ельников 2006, с. 35, рис. 20: 2; с. 46, рис. 26: 3, 4).

Отже, як свідчать результати досліджень останніх десятиліть, у культурі другої половини XIII—XIV ст. півдня Східної Європи простежуються ознаки синкретичної культури золотоординського простору, певні риси орієнтації культури, мода на окремі типи прикрас. Крім того, продовжується вплив сельджуцької культури, що фіксується і у вищезгаданій техніці філіграні ювелірних виробів південноруських земель, і у культурних проявах на пам'ятках Причорномор'я: прикрасах з могильника Мамай-Сурка (Ельников 2006, с. 132, рис. 78: 3), декору архітектури золотоординських міст (Торговиця, Кінські води) Поділля та Нижнього Подніпров'я.

Що стосується Балтійської частини східноєвропейського простору у синхронному періоді історії Русі — рубежу XII—XIII ст. тут відбувалися інші процеси як політичного так і історико-культурного характеру, які визначалися етапами державотворення. Вони були передумовою подальшій ході історичного розвитку Балтії, доля якої перехреснуватимуться із руськими князівствами, і, значною мірою південними землями Східної Європи.

Так, вже у 1184—86 рр. починається німецька колонізація і християнізація Латвійських земель, у яких вже у X ст. існували три князівства. У 1201 р. лівонський єпископ Альберт фон Бугсгевден заснував Ригу, а підкорення латвійських земель триває до 1290 р. Важливою віхою історії Латвії постало входження Риги у 1282 р. у Ганзейський торговельно-військовий союз, а у 1420 р. було створено Лівонську конфедерацію, яка межувала з литовською державою.

Територія сучасної Латвії була місцем перетину торговельних шляхів, від Скандинавії до Києва і далі до Візантії, тобто Балто-Чорноморського меридіонального напрямку, у якому важливе місце посідала річкова мережа, склалась система шляхів постачання традиційних предметів експорту-імпорту. Найбільше значення мала р. Даугава, як гілка шляху «з варяг у греки», що пов'язувала Балтію із Скандинавією, Руссю та іншими країнами сходу та заходу. З Даугави до Дніпра можливо було переходити притоками рік і волоком у Смоленської землі (Алексеев 1980, с. 64—66). Цей шлях мав рішуче значення у транспортуванні пряслиць із рожевого шиферу із району Овруча у Латвію (Мугуревич 1998,

с. 190). З Подніпров'я постачалися предмети культу (хрестики, енколпіони, писанки). Частина хрестиків, вже з певною модифікацією, мала місцем виготовлення Латвію, відповідно місцевим традиціям (Мугуревич 1998, с. 193). По Даугаві у Подніпров'я постачався і бурштин. Саме Латвія була відомим місцем його видобутку, а Бурштиновий шлях проходив через Галицьку землю у бік Дністра і практично з'єднав Балтійське та Чорне море.

Латвійські речі, зокрема бронзові та срібні прикраси, знайдені у Верхньому і Середньому Подніпров'ї, зокрема на Київщині. Наприкінці XII — на початку XIII ст. зростають зв'язки із Подніпров'ям, на що вказують традиційні знахідки скляних намистин, шиферних пряслиць тощо.

Великі судна у XIII ст. могли заходити у Даугаву лише в районі гирла до торговельного порту Риги, так як судноплавству заважали пороги. Водний шлях по Даугаві влітку можливо було використовувати до Полоцька. Правим берегом ріки йшов суходільний шлях, який використовували взимку. На лівий берег Даугави виходили дороги з Литви. Її купці складали конкуренцію іншим учасникам торгівлі, намагалися використовувати можливості шляхів по Даугаві. З обох її берегів в місцях переправ німцями були побудовані парні укріплення. Таким чином у Балтійському регіоні існували і водні і суходільні шляхи, якими він був пов'язаний з різними регіонами середньовічного світу, і значною мірою із півднем Східної Європи (Гимбутас 2004).

Кінець XII ст. (1183 р.) став важливим періодом і для історії іншої частини Балтії. Саме тоді сталося формування об'єднаної Литви, після чого надзвичайно зростає її військова активність. Деякі історики схильні вважати походи Литовських князів на землі Русі навіть ознакою створення Великого князівства Литовського, яке остаточно оформлюється у перші десятиліття XIII ст. (Baranauskas 2000). За правління князя Миндовга з 1236 р. це вже монархічна держава, до складу якої до кінця його правління у 1263 р. увійшли литовські і, частково, деякі слов'янські землі Північного Заходу та Північного Сходу. Слід відзначити, що торговельні зв'язки Балтії та Причорномор'я, транзит товарів з півночі до Півдня відбувався протягом тривалого часу. І в Литві, і в Лівонії сформувалась самобутня культура, яку репрезентують колекції матеріальної культури замків, городищ, сільських поселень та могильників XIII—XVI ст. Так, могильники Литви відрізняються величезною кількістю інвентарю (до декількох тисяч речей у кожному),

які презентують практично всі сторони життя литовського суспільства з власними традиціями, починаючи від знарядь праці до прикрас. Перші з них відображують усі сфери господарської діяльності: аграрного сектора, ремісництва, промислів, побуту, військової сфери. Значна частина речей відповідає стандартним вимогам, які потребує та чи інша сфера виробництва, і які мають аналогії і у матеріальній культурі Русі. У той самий час, відзначаються певні категорії речового комплексу, які є притаманними суто культурам балтського регіону. Як і у південноруських землях масову категорію матеріалів складає кераміка. Вона має певні відмінності за формально-типологічними та декоративними ознаками від кераміки Русі як напередодні татаро-монгольської навали та у наступному періоді. Специфічною гілкою литовської культури є деталі оковок або накладок на шкіряні гаманці, які широко розповсюджені у її культурі. Вони широко представлені у колекціях замків, поселень та у поховальних пам'ятках.

Чимала кількість знахідок репрезентує прикраси: це обручки, браслети, шийні гривні, сережки, підвіски, фібули, пряжки та інші предмети з срібла та бронзи. Слід відмітити, що поряд із самобутніми типами у комплексі прикрас визначаються деякі елементи синкретизму, які мають широке розповсюдження у володіннях Золотої Орди або територіях залежних від імперії. Мова іде про сережки та скроневі кільця типів II та VI у формі знаку питання (Федоров-Давыдов 1996, с. 38—41, рис. 6). Так, у похованнях могильнику Саряй XIII—XIV ст. знайдено декілька таких прикрас (Kunciene 1979, р. 90, pav. 21: 9—13). Чотири сережки з намистинами, одна навіть з ажурною намистиною із металу, характерною для прикрас золотоординського часу, одна сережка без намистини. У могильнику Кармелавос XIV—XVI ст. знайдена сережка VI типу (Rickevičiute 1995, р. 82, pav. 15: 1), а також сережки, які мають основу типу VI, але на відміну від нього мають по дві—три підвіски із намистинами (Rickevičiute 1995, р. 83, pav. 18), дві сережки типу VI: одна з ажурною намистиною та друга із трьома підвісками та намистинами (Rickevičiute 1995, р. 83, pav. 19). У могильнику Діктарай XIV—XV ст. знайдена велика кількість сережок II та VI типу: група з 13 екземплярів, останні з деякими змінами від класичного типу та двома підвісками (Urbanavičiene 1995, р. 179, pav. 25); сережки VI типу: дві класичної форми та чотири з двома підвісками та намистинами (Urbanavičiene 1995, р. 182, pav. 29; 30).

Сережка типу VI знайдена і у золотоординському місті Білгороді-Дністровському. За визначенням С. С. Рябцевої та О. К. Савельєва такі прикраси характерні для пам'яток XV—XVI ст. Молдови (Старий Орхей) та Румунії (Сучава), й синхронні прикрасам з пам'яток Литви (Рябцева, Савельєв 2014, с. 165, рис. 5: 5).

Одною з масових речових знахідок Литви, зокрема у могильниках XIV—XVI ст., являються шкіряні гаманці із металевими накладками. Вони відомі практично на всіх могильниках Литви цього періоду, є невід'ємною частиною як чоловічого так і жіночого костюму, належать представникам різного соціального статусу. Гаманці були прикрашені накладками різних типів, які траплялися навіть на одному гаманці. Хрестоподібна накладка на гаманець знайдена у могильнику Діктарай XIV—XV ст. (Urbanavičiene 1995, р. 184, pav. 35: 1). Також хрестоподібні накладки із фігурними елементами декору зафіксовані у могильнику Кармелавос XIV—XVI ст. (Rickevičiute 1995, р. 86, pav. 23); фігурні підтрикутні накладки у могильнику Обяляй XIII—XIV ст. (Urbanavičius, Urbanavičiene 1988, р. 51, pav. 89) та ін. В якійсь мірі близька за формою накладка на гаманець, яку навів одиничним екземпляром Г. О. Федоров-Давыдов (Федоров-Давыдов 1996, с. 66, рис. 65: 7). Цікаво, що великі шкіряні гаманці-торбини відомі з поховань кочовиків, зокрема у Новому Сараї, у похованні XIV ст. (Федоров-Давыдов 1996, с. 86).

Шкіряні гаманці та торби з накладками різних типів були широко розповсюджені у Європі, зокрема на землях Північно-Східної Русі, Білорусі, азійських країнах, але їх крій та декоративні деталі відрізнялися за регіональними і культурними особливостями. Вологі ґрунти Литви та інших країн Балтії, Скандинавії та інших районів Європи сприяють збереженості виробів у майже оригінальному стані, що в свою чергу забезпечує можливість пошуку аналогій відповідних знахідок для регіонів, де не має таких сприятливих умов для збереженості артефактів.

Процес поступового розширення Литовського князівства за рахунок слов'янських територій відбувається у другій половині XIII — початку XIV ст., що значно збільшило відсоток слов'янського населення, посилило слов'янізацію литовської верхівки. За часів князя Гедеміна (1316—1341 pp.), який титулував себе королем литовців і руських, до Литовського князівства увійшла переважна частина білоруських земель. Надзвичайно важливі події в історії південноруських земель пов'язані із

Рис. 6. Тягин, розташування розкопів 2016—17 рр. на плані городища

діяльністю наступного литовського князя Ольгерда (1345—1377 рр.), який приєднав до свого князівства Київщину, Чернігово-Сіверщину та Поділля. Саме за його часів сталася і перемога над татарами у битві на Синіх водах у 1362 р.

Доленосні події для Південної Русі-України були пов'язані із діяльністю сина Ольгерда Вітовтом, який, незадоволений Кревською унією 1385 р., очолив опозицію й боровся за незалежність Литовського князівства від Польщі. Компромісною угодою 1392 р. була визнана його верховна влада у князівстві, але Ягайло зберігав титул Великого князя литовського. Під час князування Вітовта Київське князівство значно збільшило свою територію — аж до Чорного моря. На півдні та на південному заході кордони йшли від р. Мурафи вниз по Дністру, туди, де «Дністро упав в море, і звідти із устя Дністрового лиманом... мимо Очакова аж до устя Дніпрова..., а від устя Дніпрова до Тавані» (за: Івакін 1998, с. 282). Саме вздовж цього кордону Вітовт розгортає створення великій системи опорних пунктів держави, закладає фортеці та порти на Дністровському лимані, берегах Одеської затоки, військові поселення на Південному Бузі, Нижньому Дніпрі. Далі до Тавані і до Тягинської переправи та митниці, що була розташована південніше за Таванську митницю.

У той час Подністров'я й Білгород зокрема набуває великого значення для Литви, що мабуть відзначилося у його назві — «ключ Литви». Тут, можливо, правив представник литовської династії Юрій Коріатович (Шлапак

Рис. 7. Планування фортеці Тягин

2001, с. 26). Також маємо відомості про те, що Вітовт надав допомогу молдавському господарю Олександру Доброму у ремонті Білгородської фортеці після руйнацій 1420 р., а також

Рис. 8. Фортеця Тягин. Фрагмент зовнішньої стіни

Рис. 9. Тягинське городище, кераміка сграфіто

про те, що Маяцький кам'яний замок був побудований Вітовтом (Шлапак 2001, с. 38). Із його діяльністю пов'язаний ранній період Очакова, відомого у це час під назвою Дашів, а також ак-

тивна діяльність на південно-східному кордоні із золотоординськими володіннями, де за писемними джерелами були Таванська та Тягинська митниці. Саме наслідком будівельної діяльності

князя Вітовта вважається розбудова дозорної вежі (вежа Вітовта) та фортеці Тягин на Херсонщині, остаточне визначення яких ще продовжується археологічними дослідженнями. Наступний етап в історії Тягинської пам'ятки був пов'язаний із будівництвом фортеці кримським ханом Менглі Гиреєм у 1492 р., тобто через століття після побудови фортеці Вітовтом, і півстоліття від комплексу матеріальних залишків, відкритих за часів розкопок.

Що стосується фортеці Тягин, результати розкопок першого дослідника пам'ятки В. І. Гошкевича у 1914 р. (Гошкевич 1916) засвідчили, що це була невеличка за площею фортеця у формі рівнобедреного трикутника тобто фортеці «константинопольського типу», характерного для багатьох фортець європейської території у XIII—XIV ст. Вона розташована на плато острова (площа 18,23 га) біля впадіння р. Тягинки у р. Дніпро (рис. 6). Але В. І. Гошкевич зафіксував лише половину фортеці. За периметром острова проглядалися залишки ланцюгу камінців, а також абрис споруд, що нагадували вежі.

Планувальна структура пам'ятки та її розміри (0,73 га) були визначені дослідженнями 2018 р. (Біляєва та ін. 2018): топографічному вивченню рельєфу та низьковисотній фотозйомці за допомогою квадрокоптеру (рис. 7). Відкрита частина зовнішньої стіни фортеці з вапняків, заввишки 1—1,2 м та контрфорсом (рис. 8).

Будівельні залишки та колекція матеріальної культури близькі пам'яткам Північного Причорномор'я синхронного періоду. Характерні глиняні трамбівки під нове будівництво, будівельні матеріали (оброблений вапняк, сирцева та опалена цегла), водоводи. Керамічний комплекс характерний причорноморським, зокрема кримським пам'яткам XIV—XVI ст. Це посуд з ангобом та поливою, кераміка сграфіто (рис. 9; 10; Тесленко 2010, с. 216—234; 2012, с. 223—236; Біляєва 2012, с. 145, 149).

Серед виробів з металу речі, характерні для всієї території Південної Русі золотоординського періоду, як, наприклад, вістря стріл, фрагменти чавунних казанів. У той самий час на литовську складову культури фортеці, і, можливе перебування тут литовських чиновників або купців вказують матеріали литовського походження.

Рис. 10. Фортеця Тягин. Глечик з ангобом та поливою

Насамперед, це дві металеві накладки на шкіряні гаманці, які мають повні аналогії у Литві. Перша хрестоподібна накладка розміром $3,2 \times 2,0$ см, виготовлена з бронзи, ледве випукла, краплеподібна у центральній частині, виступ у верхній основі послуговує вертикальною петелькою з шишечкою зверху, по боках два округлих виступи із заклепками із зворотного боку для фіксації на шкіряній основі гаманця, у нижній частині (рис. 11: 2). Друга накладка (розміром $4,1 \times 2,5$ см) залізна, хрестоподібна із трьома заклепками із зворотного боку та вертикальною петелькою. За виглядом та розмірами вона більш масивна, ніж перша (рис. 11: 1). Повна аналогія накладці з бронзи є у матеріалах могильника Діктарай у Литві, більша частина якої датована XIV—XVI ст. (Urbanavičiene 1995, p. 184, pav. 35: 1).

Рис. 11. Металеві накладки на гаманці

Крім накладок на гаманці під час розкопок знайдені арбалетні болти, аналогії яким є на городищах Литви (Виткунас, Забела 2017, с. 75), бронзовий браслет із незізнаними кінцями відігнутими назовні, аналогія якому знайдена у Литві серед інвентарю поховань XIII—XIV ст. могильнику Обяляй (Urbanavicus, Urbanavičiene 1988, р. 30, рах. 37: 10). Дещо схожий браслет знайдений і у могильнику Саряй, але автор розкопок О. Кунцене вважає, що він східнослов'янського походження (Kunciene 1979, р. 100). За типологічною класифікацією Г. О. Федорова-Давидова браслет такої форми виділений у тип IV, який не набув масового поширення серед старожитностей кочовиків (Федоров-Давыдов 1966, с. 41).

Тягинська фортеця чітко датується за монетними знахідками. За визначенням та інтерпретацією Г. О. Козубовського, вони вкладаються у два хронологічних періоди: кінець XIV — першу половину XV ст. та кінець XV — початок XVI ст., що в свою чергу відповідає її планувальним особливостям двох періодів її історії фортеці — Вітовта (1398 р.) і фортеці Менглі Гірея, побудованої у 1492 р.

Поруч із браслетом знайдені: срібна татарська монета із тамгою у центрі — дирхем другої—третьої чверті XV ст. Друга монета виготовлена з білону. Це польський денарій Владислава Варненчика (1434—1444 рр.), чекан Кракову. На тому ж розкопі знайдені ще дві монети. Перша золотоординська, срібна, дирхем, Кичи-Мухаммед (1430—1444 рр.). У центрі джучидська тамга, місце карбування Орда-Базар, розташування якої точно не відомо, але одна з поширених версій Нижнє Подніпров'я. Поблизу із залізною накладкою знайдений золотоординський мідний пул 70—80-х рр. XIV ст. з кафінською контрамаркою. Г. О. Козубовський відзначив одну з поширених версій, що така контрамарка передувала власному виробництву монет в Кафі, що здійснювалося з початку 20-х до початку 30-х рр. XV ст. Монети з контрамаркою

Кафи були також раніше знайдені на Тягині за визначенням В. Б. Пиворовича. Знахідки монет, і зокрема польської, швидше за все пов'язані із функціонуванням Тягинської митниці. З іншого боку монети Менглі Гірея і турецька монета Баязіда II (1481—1512 рр.) належать до другого етапу її існування.

У цілому, залишки матеріальної культури засвідчують наявність синкретичних елементів золотоординського періоду, характерні широкому географічному ареалу та елементи Литовської культури Північного Заходу Східної Європи. За висновком В. Л. Єгорова, Тягинське городище було одним з відомих золотоординських міст Нижнього Подніпров'я (Егоров 1985, с. 12). М. В. Єльніков зараховує до них Великі Кучугури, Таванське, Кінські води та Тягинське що «знаходилися в місцях переправ та виконували роль сторожових охоронних пунктів» (Єльніков 2006, с. 49). Але за археологічними матеріалами, Тягинське городище, фортеця якого була побудована за часів Вітовта, і матеріальна культура городища міського характеру, підтверджують його положення рубіжного пункту Київського князівства та литовсько-руського кордону із володіннями Золотої Орди, матеріальна культура якого відповідала загальним рисам культури Північного Причорномор'я із елементами Литовської культури.

Вивчення Тягинського городища дозволяє уточнити розташування південного кордону Великого князівства Литовського і Руського з фортецею, яка за писемними джерелами була побудована великим князем Вітовтом, підтвердити час функціонування фортеці та діяльність митниці. Із перемогою на Синіх водах у 1362 р. історія Литви була поєднана із історією сучасних українських земель. У загальноісторичному плані це був той період, коли Золота Орда, одна з «могутніх політичних структур середньовічної доби почала дещо втрачати свої позиції на євразійських просторах, а друга — лише набирала потенції в майбутньому ствердженні своєї ролі» (Моця 2012, с. 4). За часів Вітовта кордони Литви охопили територію між двох морів: Балтійського та Чорного. Із ним були змушені рахуватися і північні князівства. Був встановлений кордон між Московськими землями та Литвою по р. Утрі. Із визволенням від монголо-татарського панування у Півдня Східної Європи починається будівництво спільної федеративної держави — Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, одного із наймогутніших держав тогочасної Європи. Південноруські землі змогли тоді продовжити шлях поступального цивілізаційного розвитку у європейському просторі.

Література

- Алексеев, Л. В. 1980. *Смоленская земля в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Беляева, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст.* Київ: Наукова думка.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні.* Київ: Університет Україна.
- Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзnelадзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області.* Київ; Херсон.
- Виткунас, М., Забела, Г. 2017. *Городища балтов: неизвестное наследие.* Вильнюс: Литовское археологическое общество.
- Гимбутас, М. *Балты. Люди янтарного моря.* Москва: Центрполиграф.
- Гошкевич, В. И. 1916. *Раскопки на острове против м. Тягинки.* Летопись Херсонского музея за 1914 год. Херсон: Первая типо-литография С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина.
- Егоров, В. Л. 1085. *Историческая география Золотой Орды.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.).* Запорожье: ЗНУ.
- Ельников, М. В. 2006. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. В: Бокій, Н. М. (ред.). *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.).* Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, с. 45-51.
- Івакін, Г. Ю. 1998. Київ доби Олельковичів. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України.* Київ: ІА НАНУ, с. 281-288.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ: Наукова думка.
- Жилина, Н. В. 2003. Русская филигрань до и после татаро-монгольского нашествия. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени.* Москва: Наука, с. 279-289.
- Кирпичников, А. Н. 1976. *Военное дело на Руси в XIII—XV вв.* Ленинград: Наука.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII века.* Москва: Наука.
- Козир, І. 2014. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 р. *Наукові записки, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті середньовічної історії Східної Європи,* с. 10-21.
- Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV вв.).* Киев: Наукова думка.
- Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності.* Київ: Наукова думка, с. 176-181.
- Макаров, Н. А. 2003. Русь в XIII веке: характер культурных изменений. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени.* Москва: Наука, с. 5-11.
- Моця, О. П. 2009. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка.
- Моця, О. П. 2012. Синьоводська битва та її наслідки у контексті історії середньовічної Європи. *Український історичний журнал,* 2, с. 4-10.
- Мугуревич, Э. С. 1998. Значение Днепро-Дaugавского пути на территории Латвии. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія України-Русі (історико-археологічний збірник).* Київ: ІА НАНУ, с. 189-193.
- Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпряниці другої половини XIII—XV ст.* Автореферат дисертації к. і. н. Київ.
- Рябцева, С. С., Савельев О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгорода-Днестровского. *Stratum plus,* 5, с. 157-175.
- Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя.* Київ; Полтава: Археолог.
- Тесленко, И. Б. 2010. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). Часть I: Типология, распространение, происхождение. *Древности,* 9, с. 216-234.
- Тесленко, И. Б. 2012. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). Часть II: Хронология. *Древности,* 11, с. 223-236.
- Тихомиров, М. Н. 1979. *Русское летописание.* Москва: Наука.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов.* Москва: МГУ.
- Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Праці центру пам'яткознавства,* с. 104-132.
- Шабульдо, Ф. 2003. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. (ред.). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ: Інститут історії НАНУ, с. 8-26.
- Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость.* Кишинев: ARC.
- Varanauskas, T. 2000. *Lietuvos vaistybes ištakos.* Vilnius: Vaga.
- Kunciene, O. 1979. Sarių senkapis. *Lietuvos archeologija,* 1, p. 76-100.
- Rickevičiūtė, K. 1995. Karmelavos kapinynas. *Lietuvos archeologia,* 11, p. 73-103.
- Urbanavicius, V., Urbanaviciene, S. 1988. Archeologiniai tyrimai. *Lietuvos archeologija,* 6, p. 9-63.
- Urbanaviciene, S. 1995. Dictarų kapinynas. *Lietuvos archeologija,* 11, p. 169-106.

Essay 1

FROM BALTIYA TILL THE BLACK SEA:
THE SPACE OF CULTURAL IDENTITY
AND SYNCRETISM (XIII—XV cent.)

According to the results of research in recent decades, in the cultural space of Eastern Europe in the second half of the 11th and early 15th cent. signs of identity and syncretism are traced from the Baltic to the Black Sea. In spite of the negative effects of invasion and subsequent Mongol-Tatar domination, the stabilization and continuation of the formation of a new economic model of Russia's development, based on continuity with the previous period, is gradually taking place. Golden Horde civilization was only part of the Mongol empire. She absorbed the best examples of the culture of peoples who were under her authority, and thus was a syncretic culture of Eurasian space. Southern Eastern Europe traces certain signs of the culture of the Golden Horde, including certain features of orientation of culture, fashion for individual types of ornaments. As for the Baltic part of the Eastern European space in the same period there were processes of political, historical and cultural character, which were determined by the stages of state-building. They were a prerequisite for the further course of the historical development of the Baltic, whose fate would intersect with the Russ principalities.

In Lithuania and in Livonia an original material culture was formed, which was represented by collections of material culture of castles, cities, settlements and burial grounds. In the course of contacts with Golden Horde territories some features of syncretism appeared in its culture, first of all in adornments as a mode of such period. With the victory in the Blue Waters in 1362, the history of Lithuania will be combined with the history of the Ukrainian lands. The Prince Vitovt strengthened the frontiers of his state and have been built fortress in the Northern Black Sea area. One of the important fortresses was Tiagin on the south border with Golden Horde. In the course of excavation of this fortress and settlement the artifacts of Lithuanian origin were found.

With the liberation from the Mongol-Tatar domination in the South of Eastern Europe, the construction of a common federal state — the Grand Duchy of Lithuania and Russia, one of the most powerful states of Europe was formed. Southern Russian lands were able to continue the path of progressive civilization development in the European space.

Keywords: cultural identity, syncretism, Eastern European space, Baltic Sea, Northern Black Sea.

Очерк 1

ОТ БАЛТИИ ДО ЧЕРНОГО МОРЯ: ПРО-
СТРАНСТВО КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧ-
НОСТИ И СИНКРЕТИЗМА (XIII—XV вв.)

По результатам исследований последних десятилетий, в культурном пространстве Восточной Европы во второй половине XI и начале XV в. признаки идентичности и синкретизма прослеживаются от Балтики до Черного моря. Несмотря на негативные последствия вторжения и последующего монголо-татарского господства, постепенно происходит стабилизация и продолжение формирования новой экономической модели развития Руси, основанной на преемственности с предыдущим периодом. Цивилизация Золотой Орды была лишь частью монгольской империи. Она впитала в себя лучшие образцы культуры народов, находившихся под ее властью, и, таким образом, была синкретической культурой евразийского пространства. В Юго-Восточной Европе прослеживаются определенные признаки культуры Золотой Орды, в том числе определенные особенности ориентации культуры, мода на отдельные виды украшений. Что касается балтийской части восточно-европейского пространства, то в этот же период происходили процессы политического, исторического и культурного характера, которые определялись этапами государственного строительства. Они были предпосылкой для дальнейшего хода исторического развития Прибалтики, чья судьба будет пересекаться с русскими княжествами.

В Литве и в Ливонии сформировалась самобытная материальная культура, которая представлена материальной культуры замков, городов, поселений и могильников. В ходе контактов с территориями Золотой Орды в ее культуре появились особенности синкретизма, прежде всего в украшениях как образе такого периода. С победой на Голубых водах в 1362 г. история Литвы будет сочетаться с историей украинских земель. Князь Витовт укрепил границы своего государства и построил крепость в Северном Причерноморье. Одной из важных крепостей была Тягинь на южной границе с Золотой Ордой. В ходе раскопок этой крепости и поселения обнаружены артефакты литовского происхождения. С освобождением от монголо-татарского господства на юге Восточной Европы было сформировано единое федеративное государство — Великое княжество Литовское и Русское, одно из самых могущественных государств Европы. Южно-русские земли смогли продолжить путь прогрессивного развития цивилизации на европейском пространстве.

Ключевые слова: культурная самобытность, синкретизм, восточноевропейское пространство, Балтия, Северное Причерноморье.

Одержано 8.08.2019

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, svitbil@ukr.net.

BILYAYEVA Svitlana O., PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine, svitbil@ukr.net.

Нарис 2

ДІЯННЯ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА ЛИТОВСЬКОГО КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано передумови появи у сучасному пантеоні героїв України такого успішного полководця і патрона Київської митрополії, як Великий гетьман Литовський Костянтин Острозький. У зв'язку реалізацією проекту відтворення надгробного пам'ятника в Успенській церкві Києво-Печерської лаври підсумовуються результати історико-біографічних досліджень: порівнюється інтерпретація постаті князя Острозького в імперській історіографії і сучасному історичному дискурсі. Відношення соціуму до меморіальної пам'ятки розглядається авторами як засіб візуалізації культурно-політичних змін на теренах України від кінця XVI до початку XXI ст. Актуалізація історичної постаті литовського князя, династія якого могла претендувати на королівську корону в землях Русі, свідчить про зміну парадигми українських історичних студій.

Ключові слова: історіографія, Костянтин Острозький, Велике князівство Литовське, Україна, Русь, православ'я, Києво-Печерська лавра, надгробний пам'ятник, гетьман.

Передумови появи у сучасному пантеоні героїв історії України такого успішного полководця і патрона Київської митрополії, як Великий гетьман Литовський Костянтин Іванович Острозький, доволі непрості й заслуговують окремої уваги. Зазвичай, об'єктивне з'ясування причин, котрі зумовили уславлення постаті державного, військового діяча, не залишає в ретроспективі ідеальних картин — лише змушує поглянути на те, що відбулося, з огляду на наслідки минулих подій для землі, успадкованої від предків. Останнє й визначає сутність позитивної чи негативної оцінки. Але в історії України залишається чимало трактувань, які укорінилися з часів перебування її у складі поліетнічних держав і радше ретранслюють інтереси сусідів на інкорпорованих територіях. Звісно, на даний момент в Україні найвідчутнішим є вплив радянської (російської) історичної школи, та взагалі систе-

ма поширених проімперських поглядів на минуле укладалася не одне століття. За інерцією старі постулати повторюються як елементи звиклої світоглядної системи, або часом недостатньо аргументовано спростовуються й замінюються емоційними, науково недоведеними «фактами», що легко відкидаються опонентами. Чи не найменше донедавна досліджувалася спільна українсько-литовська спадщина часів Великого князівства Литовського. На недостатність вивчення джерел з історії України XIV—XVI ст. і досвіду зарубіжних авторів звертав увагу відомий фахівець з історії України доби пізнього середньовіччя Фелікс Шабульдо, який залишив значний науковий наробок у цьому напрямі (Шабульдо 1973, с. 79—88; 1984, с. 38—49; 2010, с. 57—73; ред. Шабульдо 2003). Професор Н. Яковенко у монографії, присвяченій українській шляхті XIV—XVII ст. відносно Костянтина Івановича Острозького зазначала, що «його біографію як знаного політика та воєначальника вивчено достатньо добре», відсилаючи при цьому читача до статті з польського біографічного словника («Polski Słownik Biograficzny»; Яковенко 2008, с. 94). Серед українських вчених найґрунтовніше просопографічне дослідження роду Острозьких оприлюднив професор Василь Ульяновський у монографії «Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків» (2012). Воно доносить до широкого загалу аналіз великого обсягу інформації вітчизняних і зарубіжних джерел та історіографії. Це значний крок у відкритті «невідомої України» для більшості її мешканців, бо видання задеклароване автором водночас як наукове і науково-популярне, й цілком відповідає такому визначенню. Особлива увага дослідника прикута до постаті Великого гетьмана Литовського. В руслі теми, що розглядається, відзна-

Рис. 1. Надгробок К.Острозького

чимо також раніші роботи В. І. Ульяновського — статтю, присвячену меморіальній пам'ятці доби Ренесансу — надгробку К. І. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та монографічне дослідження, про Костянтина Івановича, видане в серії «Видатні постаті острогів» (Ульяновський 1992; 2009).

Зрозуміло, що імперська російська історіографія обмежено висвітлює постаті й події, пов'язані з розбудовою Русі за правління династії Гедиміна, оскільки, безумовно, Велике князівство Литовське складало серйозну конкуренцію Московському князівству на політичній арені. Географічне положення українських земель, інкорпорованих Литвою, й управлінські засади, що формувалися в цей час, потенційно були запорукою розвитку торгівельно-економічних відносин за європейським зразком, а отже й процвітання краю. Два століття перебування Русі у складі Великого князівства Литовського глибоко позначилися на розвитку державних інституцій, військової справи, продовженні давньоруської писемної традиції; відзначилися підтримкою її церковної спадщини литовською елітою. Урешті-решт стали тим містком, який забезпечив дбайливе збереження історичної пам'яті й традиції Русі в Україні, що постала на її ґрунті (про формування самосвідомості автохтонів на теперішніх українських теренах див.: Моця 2011). Однак, в нас немає підстав переоцінювати набутки автохтонного населення Русі-

України в цей період, оскільки, «етнічна Литва», як зазначив Е. Гудавичюс, «не була театром військових дій (у 1522 р. було завершено будівництво вільнюського оборонного муру)», натомість Київська земля, Поділля і Волинь знаходились у постійній небезпеці (Гудавичюс 2005, с. 535—536).

У сучасній українській історіографії набирає обертов процес вивчення цього періоду, критичного аналізу й відбору переконливої інформації, почерпнутої, між іншим, і з російських наукових студій. Адже фахові історики зазвичай спиралися на писемні джерела, часто важкодоступні через специфіку імперської системи функціонування архівів, що задовольняє потреби влади у вибіркового оприлюдненні інформації (Бовуа 2011, с. 11—12). Звісно, звертаючись до праць В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова та інших представників російської історіографії XVIII — початку XX ст., слід враховувати умови їхнього створення й специфіку інтерпретацій. При цьому, крім джерельної бази, викликають інтерес свідчення про тодішній стан пам'яток литовської доби.

Нині, закріплення державних символів України на підмурках спадщини Русі має логічне продовження у розвитку українсько-литовських програм і проектів. Одним із знакових кроків до візуалізації спільної історичної пам'яті став проєкт відтворення надгробного пам'ятника князю Костянтину Івановичу Острозькому в сакраль-

ному просторі Києво-Печерської лаври. Завдяки допомозі меценатів та в співпраці культурно-освітніх, наукових та архівних установ у травні 2017 р. був реалізований виставковий проєкт «Князі Острозькі: європейський вимір української історії». В експозиції, між іншим, представлено макет надгробного пам'ятника К. І. Острозькому (скульптори О. Сидорук, Б. Крилов, А. Сакалаускас). До відкриття виставки вийшов спеціальний випуск журналу «Антиквар» (ред. Шерман 2017).

Мало хто з іноземних мандрівників — відвідувачів Києво-Печерського монастиря оминав увагою рідкісний для Києва за своєю стилістикою мармуровий надгробок Костянтину Івановичу Острозькому. У зв'язку з цим залишилося й достатньо свідчень про пам'яткоутворювача, котрого називали навіть «царем» руським (Павел Алеппский 2005, с. 158; Груневег 2013, с. 174¹; Ляссота 2005, с. 183; Лукьянов 1874, с. 122). Такий епітет зустрічається у текстах й у відношенні його сина, воеводи київського Василя-Костянтина Острозького (Kochanowski 1919, s. 169—178; Вихованець 2010, с. 48), що може свідчити про «рівень сприйняття владних функцій» означених осіб «у певних колах польського суспільства» (Ульяновський 2012, с. 1281).

У російських виданнях краєзнавчого характеру також зазвичай згадувалася ця примітна пам'ятка (див., напр.: Фундуклей 1847, с. 67; Закревский 1868, с. 685). На початку ХХ ст. К. В. Щероцький фактично зафіксував результат трансформації свідомості українців після військово-політичних потрясінь ХVІІ—ХІХ ст., що відбилися у ставленні до пам'ятника Великому гетьману: «у південно-західному куті храму (Успенського собору Києво-Печерської лаври — Авт.) знаходиться домовина преп. Феодосія... а навпроти неї в північно-західному куті в кіоті частинки мощей всіх Печерських святих. Цей кіот прикриває нішу в стінці, в якій знаходиться надмогильний пам'ятник Костянтина Острожського, видатного захисника південно руського православ'я та народності (1579 р.). Перебуваючи київським воєводою², він підняв Лавру з руїни після татарського спустошення 1482 року...» (тут і далі: переклад наш — Авт.; Щероцький 2008, с. 278—279). Завуальований

ініціатор того спустошливого нападу — московський цар Іван ІІІ, ані в цьому виданні, ані в наступних — радянського часу — не згаданий.

Що ж спричинило таке сором'язливе відсунення від допитливих очей надгробку поборнику православ'я та очевидну зміну, «реставрацію» після пожежі 1718 р. у Києво-Печерському монастирі багатосмислового обрамлення фігури гетьмана? Можливо, підказкою служить епітафія, наведена Афанасієм Кальнофойським у «Тератургімі» 1638 р.: «Здобувши над москвитами і татарами шістдесят три перемоги, кров'ю забарвлені — Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозькім і в столичному місті В. К. Литовського Вільні вимурував. Другу Гефсиманію — Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для немічних притулки, для дітей школи, для людей рицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив...» (цит. за: Ульяновський 2012, с. 280; 1992, с. 119). У 2013 р. у перевиданні «Тератургіми» з'явився також російськомовний переклад епітафії (Кальнофойский 2013, с. 304, 313). В. Ульяновський застерігає від буквального сприйняття польськомовного видання лаврської друкарні, оскільки, вважає, що напис від початку був кириличний, та й за змістом «Тератургіма» відзначається перебільшеннями, авторськими доповненнями і неточностями. Ближчим до оригіналу, на думку дослідника, є відтворення епітафії у рукописі 1693 р. з Софійського собору, проте і такий варіант, вочевидь, бентежив вірогідних московського царя: «гетьман Великому князівства Литовського, цей відомий мужність здолав та переміг з допомогою всесильного Бога супостата королівства Польського. Він же з молодості до старості вірно служив, та багато великих битв переміг, всіх 60, а великих три: на Білій Церкві, біля Орші, біля Дніпра, і Гольшаниці річці. Ще й у ув'язненні великому сидів, потім від государя батьком був названий» (цит. за: Ульяновський 2012, с. 284—285). Хто хоч трохи був знайомий з біографією гетьмана, звертав увагу на реляцію про переможні битви і розумівся на повержених супротивниках, а за згадкою про полон і, нарешті, «піднесення» князя у московській ієрархії до боярського чину, бачив втечу до Литви і звинувачення у «зradі» Івану ІІІ, що потрапило на сторінки імперської історіографії. Серед перших, хто задав тон, найбільш емоційно про це написали В. М. Татищев: «Безбожний же Острожський, державний зрадник» (Татищев 2005, с. 494.) і М. М. Карам-

¹ У цьому виданні на с. 275 надруковане невірне зображення надгробку К. І. Острозького.

² К. І. Острозький був воєводою трокським, а київським — його син, К. К. Острозький. Це наглядна ілюстрація плутанини в біографічних даних, що є поширеним явищем, коли відомі особи мають однакові імена — Авт.

Рис. 2. Макет надгробку К. Острозького

зін: «...ніхто не служив Литві та Польщі більш віддіно наж Острожський, брат Росії в церкві, та їх страшного ворога в полі... Під загрозою темниці, присягнув на вірність Російському монарху, дуже нещиро; йому було надано чин Восводи та землі: та він, Литвин в душі, не зміг пробачити своїх переможців, бажав помсти та вчинив її через декілька років... » (Карамзин 2002, с. 324—325).

Обставини втечі Костянтина Острозького детально невідомі й, можливо, свідомо були приховані. Як би там не було, представники російської історіографії XIX ст. згадують цю пригоду побіжно (див. напр.: Соловьев 2001,

с. 297, 504, прим. 318). Соціум волелюбного гатунку, як характеризують українське населення численні наративи, мав сприйняти це як героїчну зухвалість. У всякому разі, і шляхта, і рядові во-яки залюбки йшли під знамена К. Острозького, знов поставленого великим гетьманом у 1507 р. Підступність і непередбачуваність царя і його слуг були добре відомі європейській спільноті від дипломатів, купців, лікарів, військових інженерів та інших свідків-іноземців, котрі побували в московських землях й описали їх у подорожніх нотатках, мемуарах. Щоправда, в проімперських студіях, старих і новітніх, зустрічається спроба відділити питання соціокультурні, військово-

політичні від релігійних і представити населення з теренів України, Білорусі та Московії більш єдиним, ані ж то «здавалося» вихідцям із Західної Європи (Тимошенко 2012, с. 82).

К. Острозький досконало вивчив тактику московського війська, йому була зрозуміла і патримоніальна стратегія царя у зазіханні на землі Русі, коли визрівала ідея «Третього Риму» (Лурье 2009, с. 111; Тимошенко 2012, с. 104). Вважаємо актуальним зауваження Л. В. Тимошенка, що «намагаючись реалізувати плани “повернення” Києва, московська влада не цікавилась позицією православних мешканців Литовської Русі і не шукала контактів із вищою ієрархією Київської митрополії» (Тимошенко 2012, с. 104). Дослідник наводить цитату з трактату Михалона Литвина 1550 р., де про московитів сказано, що вони дуже переймаються тим, що цар їхній не може заволодіти Києвом як знаковим містом царської влади і православних святинь (Тимошенко 2012, с. 104). Отже, у порушенні К. І. Острозьким вимушеної присяги Москві проглядається ґрунтовне знання князем ворогів Литовського князівства, з якими інколи доводилося діяти їхніми методами. Зважений підхід до характеристики героя у другій половині XIX ст. проявив Л. М. Романовський, котрий безпристрасно відмітив, що Костянтин Іванович Острозький «є вірним сином рідної землі, знатним сановником, який ухилився рід чвар із співвітчизниками... переможцем в шістдесяти битвах, які згадують літописці, з яких жодне не було зазіханням на чужі володіння і всі спрямовані до захисту батьківщини та держави... за ті визначні заслуги йому були надані багато маєтків в Литві, Білій Русі та Волині; він був старостою Луцьким, Брацлавським, Вінницьким, маршалом цілої Волинської землі, каштеляном Віленським — воєводою Троцьким, головнокомандуючим гетьманом великого князівства Литовського — усе це безсумнівно приводить нас до переконання, що, якщо в інших народів, вождь, який переміг у двох-трьох битвах, прославляється в історії, то наш Острозький, який стільки разів врятував край від хижих набігів татар, заслуговує по істині від всіх поколінь цього краю благоговійний спогад біля його гробниці» (Романовский 1878, с. 207). Як бачимо, називаючи відверто супротивників на півдні країни, автор був змушений подавати історію з купюрами, випускаючи переможні битви гетьмана Литовського проти московських військ. При цьому, з журбою і наче з незрозумілих йому причин, констатує він, що давнє зображення князя на північній стіні Києво-Печерської лаври, як і його гробниця закриті кенотафом і залишаються в тіні, важко доступними. Та й біографія його повна хибних уявлень і протиріч. Спроби Л. М. Романовського заповнити лакуни, виправити похибки стосувалися лише уточнення років смерті князя і його дружини Тетяни. Він ввів у науковий обіг документ, виявлений у Дубенському архіві й уточнив нюанси родинного погребіння — зокрема, що князь К. І. Острозький помер до 1 серпня 1531 р. (Романовский 1878, с. 208—209) — «традиційно неточне» датування часу погребіння К. І. Острозького — 1531—1533 р. замість 1530 р., поширене в історіографії (щодо цієї проблеми див.: Ульяновський 2012, с. 59, 275—277). У 1894 р. П. Лебединцев розмістив у своєму описі Києво-Печерської лаври план основних поховань в Успенському соборі, де надгробок К. І. Острозькому був позначений, як «мавзолей». Опис пам'ятки мало чим відрізнявся від попереднього. Вказано на відсунення її на периферію через розміщення перед нею срібної гробниці з мощами святих печерських під різьбленим визолоченим балдахіном. Однак додано символічну деталь: попереду надгробку великому гетьману Литовському, пише автор, «припасована до стіни, в золотій рамі та вкритою позолотою різі, ікона преподобного Антонія Печерського, перед якою завжди ставав до молитви вс. Дмитрій Ростовський під час свого перебування в Києво-Печерській лаврі» ((Лебединцев) 1894, с. 46).

Неспроможність викреслити з пам'яті людей всіх неугодних військово-політичних діячів, що прислужилися Україні — на кшталт буквально механічного витравлення і стирання у документах імен роду гетьмана Івана Мазепи після його невдалої шведської партії 1708—1709 рр., змушувала провладних істориків шукати інколи компромісне рішення. Й у випадку з К. І. Острозьким воно було знайдене. Увагу перевели на благодійницьку діяльність литовського гетьмана і відстоювання ним прав православного населення при королівському дворі, у т. ч. виборювання привілеїв окремим монастирям. Логічною нагородою йому був патронат над Київською митрополією, отриманий у 1521 р. від короля після смерті митрополита Йосифа II Солтана й до обрання наступним Йосифа III Русина (на початку 1522 р.)

Теза «ревнитель православ'я» міцно закріпилася за Костянтином Івановичем Острозьким (Ярушевич 1896). Професор Альфредас Бумблаускас зауважив: «Але якого православ'я: московського чи константинопольського? Московська церква в середині XV ст. відокремилася

від Константинополя, а литовська залишилася під його юрисдикцією. В цьому є і політика, і ідеологія... » (Бумблаускас 2017, с. 97). У сучасній Росії загострив це питання В. М. Лур'є, котрий в роботі «Русское православие между Киевом и Москвой» дещо епатував своїх співвітчизників призабутою тезою про відмінність київської і московської православної традиції. Це потягнуло за собою бурхливу полеміку, яка є ознакою часу і концептуально готує до глибоких змін. Спроба теоретичного супроводження процесу і впливу на нього вбачається у відкритті на базі історичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова за підтримки низки інститутів РАН і закордонних наукових центрів програми «Украина и Россия: история и образ истории» (ред. Дмитриев 2012).

Міжконфесійні шлюби на теренах України у Пізньому Середньовіччі та Новому часі, зокрема, у родині Острозьких (Ворончук 2002, с. 120—134; 2012, с. 81—82), свідчать, що геополітичне положення краю визначало толерантні взаємини християн грецького і латинського віросповідань, з певним їхнім правовим урегулюванням. Родинні конфлікти на релігійному ґрунті траплялися, але це окремі ситуації, як правило, наслідок гонору, особливостей виховання подружжя. Щоб збурити суспільство на екстремальні дії у відношенні до співвітчизників іншої конфесії чи іншої релігійної приналежності, треба було прикласти чимало зусиль.

Оскільки ядро Великого князівства Литовського складала земля літописної Русі, князь Костянтин Острозький міг вважати себе успішним «збирачем земель». До того ж свій рід Острозькі виводили від рівноапостольного князя Володимира, що, безумовно, впливало на усвідомлення Костянтином Івановичем своєї місії в дотриманні грецького віросповідання й розуміння значення для населення Володимирових земель старожитнього порядку, який немало важив у питанні самовизначення (про дослідження генеалогії роду Острозьких пише, зокрема, В. І. Ульяновський 2012, с. 75, 90—93, 101—110). Оспівування Дому Острозьких панегіристами з кінця XVI ст. включає згадку прабатька князівського роду — міфічного Руса (брата Чеха і Леха — «фундаторів» Чехії і Польщі), нащадками котрого краківський професор Себастьян Слешковський називає Кия, Щека, Хорива, «*котрі передали імперію далеким правнукам Аскольдові й Діру...*» (Яковенко 2006, с. 208). Ймовірно, легендарна частина передісторії Русі відома українцям в урізаному вигляді. Про Руса звістки дійшли з польської хроніки. Не можна виключати, що цей

фрагмент первісно був і в зниклому протографі київського літопису, відомого під назвою «Повість временних літ». Історія виявлення його найранішого списку досить проблематична (Крайня 2017, с. 89—90). Виведення коріння роду Острозьких із «Землі Руса» перетворювало самих князів «на символ тягlosti Русі та її владарів. Так створювався «*підмуток для руської ідентичності як паритетної польській*» для формування концепту нового політичного суб'єкта — «*старожитнього народу руського*» з власною територією, давньою історією та цілісним етносом, батьком якого є Рус, а його прямими спадкоємцями — князі Острозькі» (Ульяновський 2012, с. 99). «Генеалогічне древо» Острозьких, за визначенням Сергія Плохія, дозволяло їм «самим висунути претензії на королівську корону, посилаючись на власні династичні права» (Плохій 2006, с. 203).

Ідея об'єднання руських земель, створення на їхній основі держави від моря до моря вітала у повітрі в часи Костянтина Івановича, і, попри усталені уявлення про формування її в надрах Московського царства, а також виникнення подібних програм на теренах Королівства Польського, утворення такої великої держави було започатковано литовськими правителями. Їхня експансія не закінчилася включенням земель Середнього Подніпров'я, вони проявляли інтенцію до просування далі, до Чорного моря. Це викликало відповідну протидію з боку кримських татар. Набіги їх почастишали. Від амбітних планів правителів страждало просте населення, яке не могло завжди розраховувати на своєчасний захист лицарів. Це викликало створення місцевих загонів самооборони, які склали в подальшому козацьку дружину. Отже гетьмануванню Острозького має бути виокремлено особливе місце на сторінках української військової історії.

Великою мірою заслуга К. І. Острозького — призупинення експансії Московського царства на землі Русі майже на сто років у результаті битви під Оршею 1514 р. й утримання південного кордону, де також було неспокійно через суперечки з кримськими татарами, втім, часто спровокованими іншими гравцями на геополітичній арені.

Власне, у зв'язку з перемогою під Очаковим у 1497 р. над військом хана Мехмет-Гірея (старшого сина Менглі-Гірея, і, за життя останнього, його співправителя), К. Острозький був обраний Великим гетьманом Литовським. Для населення Київського князівства це стало певною сатисфакцією за страждання, пережиті під час набігу Менглі-Гірея 1482 р. З огляду на багатовектор-

ний і багаторівневий характер геополітичних відносин, приховані зв'язки і провокативна роль московського князя у нападах кримських татар на Київські землі в кінці XV ст. інколи зауважується і в сучасних наукових студіях (Гулевич 2013). Проте більшість дослідників не має сумніву в маніпулюванні діями татар з Москви, яка у 1480 р. закріпила військовий союз з Кримським ханством (Шабульдо 2010, с. 58, 61; Бартош 2012, с. 20; Лурье 2009, с. 94), до того ж, на час спустошливого походу 1482 р. Іван III тримав у Москві братів-суперників Менглі-Гірея (Івакін 1996, с. 104—105). Не приховує участі московського князя в розоренні Києва С. М. Соловйов: «Менглі-Герей послухав (Івана III — Авт.) оволодів Києвом, увів в полон мешканців, інші задихнулись в печерах, Печерську церкву та монастир пограбував та із здобичі надіслав до Москви великому князю золотий дискос та потир з Софійського собору» (Соловьев 2001, с. 119). І далі йдеться про накази царя своїм послам слідкувати «накрепко», щоб король Казимир і Менглі-Гірей не заключили між собою миру.

Можна побачити, що територіальні претензії кримських татар, які висувалися ними напередодні походів, були спричинені попередньою експансією Великого князівства Литовського на південь. Проте, амбіції антилитовської коаліції свідчать про значно глибші причини конфлікту: Менглі-Гірей за посередництвом московського царя Івана III в ультимативній формі вимагав у великого князя Олександра Ягеллона повернути під ханську владу міста Чернігово-Сіверщини, Київщини та інші землі України, з яких виплачувалася данина Золотій Орді. Ці події спричинили двадцятирічне військово-політичне протистояння між Великим князівством Литовським і Кримським ханством (Шабульдо 2010, с. 60). Перемоги перемежовувалися з поразками. В результаті частих військових сутичок і великих битв проявився полководницький талант князя К. І. Острозького, який аналізується в багатьох сучасних роботах українських дослідників, в т.ч. спеціалізованих військово-історичних студіях (див.: Войтович 2011, с. 52—62; Мицик 2009, с. 4—8; Тимів 2013, с. 83—94; Гуцул 2016, с. 5—22 та ін.).

Якщо військове і державне будівництво гетьмана Острозького віднедавна потрапило у фокус уваги українських дослідників, то його меценатська діяльність завжди згадувалася у розділах, присвячених культурі та освіті України відповідного періоду, а також в контексті біографічних досліджень. В оцінках цих напрямків діяльності К. І. Острозького історики

проявляють достатню одностайність. Ушанування великого гетьмана литовського, зокрема, встановленням у 1579 р. визначного пам'ятника на місці його погребіння в Києві було логічним діянням нащадка, Василя-Костянтина Острозького. Сучасний проект реконструкції надгробку, знищеного під час 2 світової війни, є своєрідним підсумком багаторічних і різнопланових досліджень, й одночасно маркуванням нової парадигми українських історико-церковних і військово-історичних студій. Цілком очевидно, що поштовхом до того стали ті зовнішньополітичні виклики, перед якими опинилася Україна на початку XXI ст.

Література

- Бартош, І. 2012. Антиягеллонська коаліція на теренах Східної Європи наприкінці XV—XVI ст. *Український історичний збірник*, 15, с. 18-26.
- Бовуа, Д. 2011. *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1914)*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Бумблаускас, А. 2017. В российской историографии роль князей Острожских выглядит очень запутанной. *Антиквар*, 7—8 (103), с. 96-97.
- Вихованець, Т. 2010. «Epithalamium» Яна Кохановського на весіллі Кшиштофа Радзивіла та Катерини Острозької. *Острозький краєзнавчий збірник*, 4, с. 41-51.
- Войтович, Л. В. 2011. Князь К. І. Острозький як полководець. *Наукові записки*, 18, с. 52-62.
- Ворончук, І. О. 2002. До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського. *Київська старовина*, 5, с. 120-134.
- Ворончук, І. О. 2012. *Населення Волині в XVI—першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ.
- Гудавичюс, Э. 2005. *История Литвы*. Москва: Valtrus, 1: С древнейших времен до 1569 года.
- Гулевич, В. П. 2013. «Київська трагедія 1482 р.»: міфи і факти. *Український історичний журнал*, 5, с. 88-99.
- Гуцул, В. 2016. «Рицар володіти Єрусалимом достойний» зброя князя Костянтина Івановича Острозького в зображеннях, текстах та артефактах. *Острозька давнина*, 5, с. 5-22.
- Дмитриев, М. В. (ред.). 2012. *Православие Украины и Московской Руси в XV—XVII веках: общее и различное*. Москва: Индрик.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. 2. Москва.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Историчний розвиток Києва XIII—середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Кальнофойский, А. 2013. *Тератургима: трактат*. Киев: Горлица.
- Карамзин, Н. М. *История государства Российского*: XII тт. в 3-х кн. 2, т. VI. Москва: Олма-Пресс.
- Крайня, О. О. 2017. Символічне значення та наукова інтерпретація образу прп. Нестора Літописця. *Матеріали XV Міжнародної наукової конференції «Несторівські студії»: Новітні дослідження джерел з*

середньовічної історії України (XI—XIV ст.). с. 88-107. Режим доступу: <https://kplavra.kyiv.ua/sites/default/files/kraupna.pdf> (Дата звернення 25.03.2018).

(Лебединцев, П. Г.) 1894. *Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии, с фасадами великой Лаврской церкви, планом ее и планом пещер*. Издание второе, исправленное. Киев.

Лурье, В. М. 2009. *Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*. Москва: Три квадрата.

Груневег, М. (отец Венцеслав). 2013. *Записки о торговой поездке в Москву в 1584—1585 гг.* Москва: Памятники исторической мысли.

Мицик, Ю. А. 2009. Битва під Оршею 1514 року. *Військово-історичний альманах*, 2 (19), с. 4-8.

Моця, О. П. 2011. *Українці: народ і його земля (етапи становлення)*. Київ: Стародавній Світ.

Павел Алеппский (архидиакон). 2005. *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским*. Москва: Общество сохранения литературного наследия.

Плохій, С. 2006. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. Київ: Критика.

Романовский, Л. М. 1878. О Константине Ивановиче князе Острожском. *Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*, 2, с. 205-209.

Лукьянов, И. 1874. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, 1701 г.* П. Киев, с. 117-124.

Соловьев, С. М. 2001. *История России*. III, т. 5: 1463—1584. Москва: Фолио.

Татищев, В. Н. 2005. *История Российская*. 3. Москва: Ермак.

Тимів, І. М. 2013. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). *Історичний архів*, 10, с. 83-94.

Тимошенко, Л. В. 2012. Князь В.-К. Острожский и «единоверная» Московская Русь. В: Дмитриев, М. В. (ред.). *Православие Украины и Московской Руси в XV—XVII веках: общее и различное*. Москва: Индрик, с. 82-109.

Ульяновський, В. І. 2012. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ: Простір.

Ульяновський, В. І. 2009. «Славний для всіх часів чоловік» князь Костянтин Іванович Острозький. Видатні постаті острогіани, 2. Острог: Острозька академія.

Ульяновський, В. І. 1992. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі. *Український історичний журнал*, 2, с. 112-121.

Фундуклей, И. И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев.

Шабульдо, Ф. М. 1973. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 6, с. 79-88.

Шабульдо, Ф. М. 1984. Про початок приєднання земель Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі. *Український історичний журнал*, 6, с. 38-49.

Шабульдо, Ф. М. (ред.). 2003. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.: монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Шабульдо, Ф. М. 2010. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на сходе XV века. *Ruthenica*, IX, с. 57-73.

Шерман, Г. (ред.). 2017. *Антиквар. Часопис про мистецтво та колекціонування*, 7—8 (103), липень—серпень: Князі Острозькі: європейський вимір української історії. Київ: Антиквар.

Щероцкий, К. В. 2008. *Киев. Путеводитель. Репринтное воспроизведение издания 1918 года*. Киев: Книга роду.

Лясота, Е. 2005. *Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева (1588—1594)*. Мемуари до історії Південної Русі, I: XVI ст. Дніпропетровськ: Січ.

Яковенко, Н. 2006. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ: Критика.

Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ: Критика.

Ярушевич, А. В. 1896. *Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461—1530) и православная литовская Русь в его время*. Смоленск.

Kochanowski, J. 1919. *Epithalamium, Na wesele Ich M. Pana Jego M. Krzysztofa Radziwiła, Książęcia na Birżach i z Dubinek, Hetmana Polnego i Podczaszego Księstwa Wielkiego Litewskiego, Boryszowskiego i Soleckiego Starosty. I Jej M. Księżny Katarzyny Ostrowskiej, Wojewodzanki Kijowskiej etc. Anno 1578. 27 Julii. Warszawa. I. Dzieła Polskie*.

Essay 2

THE FIGURE OF KONSTANTIN OSTROZKYI, THE GREAT HETMAN OF LITHUANIA, IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN HISTORY: FROM IMPERIAL HISTORIOGRAPHY TO CONTEMPORARY HISTORICAL DISCOURSE

The article traces the elevation of the outstanding military leader and patron of the Kyiv Metropolitanate, Grand Hetman of Lithuania Konstantin Ostrozkyi to present-day pantheon of heroic Ukrainian historical figures. In connection with the joint Lithuanian-Ukrainian project of restoration of his funerary monument in the Dormition Church of the Kyiv-Pechersk Monastery (situated on the grounds of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve), the article provides a summary of historical and biographical studies of Ostrozkyi. The interpretations of this personality in Russian imperial historiography are juxtaposed with recent research. The authors consider social attitudes to Ostrozkyi's funerary monument as a means of visualization of cultural and political transformations that have been taking place in the territory of Ukraine from the sixteenth to the early twenty-first centuries. Attention is drawn to the fact that the patronage activities of Hetman Ostroshsky have always been mentioned in the sections devoted to the cul-

ture and education of Ukraine of the relevant period, as well as in the context of biographical studies. At the same time, the military and state construction of Hetman Ostrozhsky has recently become the focus of attention of Ukrainian researchers. The authors of the article conclude that contemporary actualization of the historical figure of the Lithuanian prince, whose dynasty could lawfully claim the royal crown in the lands of Rus, indicates a paradigm shift in Ukrainian historical studies.

Keywords: historiography, Konstantin Ostrozkyi, Grand Duchy of Lithuania, Ukraine, Rus, Orthodoxy, Kyiv-Pechersk Monastery, funerary monument, Hetman.

Очерк 2

ДЕЯННЯ ВЕЛИКОГО ГЕТМАНА ЛИТ- ВЫ КОНСТАНТИНА ОСТРОЖСКОГО В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ: ОТ ИМПЕРСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ДО СОВРЕМЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

В статье прослеживается возвышение выдающегося полководца и мецената Киевского митрополита Великого гетмана Литвы Константина Острожского к современному пантеону героических украинских исторических деятелей. В связи с совместным литовско-украинским проектом реставрации его погребального

памятника в Успенской церкви Киево-Печерского монастыря (расположенного на территории Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника) в статье дается краткое изложение исторических и биографических исследований Острожского. Интерпретации этой личности в русской имперской историографии сопоставляются с недавними исследованиями. Авторы рассматривают социальное отношение к погребальному памятнику Острожского как средство визуализации культурных и политических преобразований, которые происходили на территории Украины с шестнадцатого до начала двадцать первого веков. Обращает на себя внимание тот факт, что меценатская деятельность гетмана Острожского всегда упоминалась в разделах, посвященных культуре и образованию Украины соответствующего периода, а также в контексте биографических исследований. В то же время военная и государственная деятельность гетмана Острожского в последнее время стало объектом пристального внимания украинских исследователей. Авторы статьи делают вывод, что современная актуализация исторической фигуры литовского князя, чья династия могла на законных основаниях претендовать на царскую корону на землях Руси, свидетельствует о смене парадигмы в украинских исторических исследованиях.

Ключевые слова: историография, Константин Острожский, Великое княжество Литовское, Украина, Русь, православие, Киево-Печерская Лавра, погребальный памятник, гетман.

Одержано 2.04.2018

КРАЙНИЙ Костянтин Костянтинович, кандидат історичних наук, начальник науково-дослідного відділу історії та археології, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, вул. Лаврська, 9, корп. 21, Київ, 01015, Україна, *kraj_ne@ukr.net*.

KRAINIИ Konstantyn K., Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History and Archeology, Research Division, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Lavrska street, 9, k. 21, Kyiv, 01015, Ukraine, *kraj_ne@ukr.net*.

КРАЙНЯ Ольга Олексіївна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, вул. Лаврська, 9, корп. 21, Київ, 01015, Україна, *kraj_o@ukr.net*.

KRAINIA Olha O., Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Research Division, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Lavrska street, 9, k. 21, Kyiv, 01015, Ukraine, *kraj_o@ukr.net*.

Нарис 3

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА КОРДОН

Выявленные при раскопках археологического комплекса ювелирные изделия включают поясную гарнитуру, украшения, детали костюма, культовые предметы и относятся преимущественно к VII—XI вв. Они представляют широкий спектр торговых и этнокультурных связей, отдельные регионы их производства (Волжско-Булгарский, Чернигово-Киевский, Прибалтийско-Скандинавский). О местном производстве ряда изделий свидетельствуют инструменты, приспособления для литья, матрицы. Разнообразие изделий указывает также на этнокультурную принадлежность населения комплекса Кордон

Ключевые слова: *Этнокультурные процессы, Белорусское Подвинье, археологический комплекс Кордон, ювелирные изделия, этнокультурная принадлежность, средневековье.*

На протяжении всей своей истории население Северной Беларуси находилось в контексте европейских событий. Формирование и развитие культуры региона в I—II тыс. н. э. происходило на многокомпонентной основе. Изучение археологических памятников в зоне водораздела Западной Двины и Днепра, относящихся к данному периоду, актуально для понимания культурно-исторических процессов Средневековья. Их исследование отражает не только сложную этнокультурную ситуацию, но и представляет собой определенные возможности для реконструкции происходивших процессов, оценки их характера и направленности.

В этом контексте весьма значимыми археологическими объектами выступают средневековые памятники в бассейне р. Западная Двина. Исследованиями в Белорусском Подвинье памятников археологии разных эпох установлено, что уже со второй четверти I тыс. н. э. южные регионы Восточной Европы связывались с северными по правым притокам р. Днепра и левым

притокам р. Западной Двины. В первой половине I тыс. н. э. наметились внутренние прочные контакты населения разных частей восточно-европейского региона, что подтверждается находками идентичных либо близкородственных предметов материальной культуры, характером перемен в ведении хозяйства, погребальном обряде и таком консервативном виде массового материала поселений, как керамика. Сближение культурных традиций разных групп населения южных и северных областей Восточной Европы усиливалось еще и добавлением полиэтничного компонента извне в эпоху так называемого Великого переселения народов. Следы влияний южных и западных славян и их соседей отчетливо видны на локальных территориях, занимаемых аборигенами. Однако проявлялись эти контакты по-разному, в зависимости от уклада, присущего местному населению и массовости мигрировавших групп извне. Поэтому IV—VII вв. представляются наиболее «смутным» временем, когда сложно выделить четкие этнические признаки населения отдельно взятых областей, а также установить преобладающие черты их хозяйственной деятельности и культурных традиций.

Отдельные находки (особенно монеты, украшения), элементы погребального обряда указывают на исходные зоны, откуда прибывало новое население и направление, в котором сближались и вырабатывали принципы сосуществования на одной территории этнически и культурно различные группы населения.

Определенная стабильность в хозяйственной жизни восточно-европейского региона была достигнута к середине VIII—IX в. Тогда же стали появляться новые этноопределяющие признаки в быту, одежде, украшениях, через которые выражалось мировосприятие населения и осознание своего отличия от соседей. Наиболее

близкие друг другу группы людей сохраняли выработанные традиции своего сосуществования на достаточно больших пространствах, описываемых в начальной летописи как места проживания отдельных племенных объединений славян. Среди них названы поляне, древляне, дреговичи, кривичи, словене и полочане. В основе каждого из этих территориально-племенных объединений кроме славянского компонента были заложены веками накапливавшиеся традиции населения той территории, которую они заняли.

В течение IX—XI вв. активно формировались и функционировали военно-торговые пути «из варяг в арабы» по р. Волге и «из варяг в греки» по р. Днепр, не только открывшие возможность общения народов Северной Европы с далекими азиатскими странами и землями Причерноморья, но и ускорившие развитие внутренних земель Восточной Европы. Помимо торгового обмена происходило и взаимное приобщение к культурным ценностям всех участников данного процесса. Закладывались основы элитарной «дружинной культуры», отличавшей более обеспеченные слои населения в быту, одежде, военном снаряжении. Центральными очагами всех преобразований в хозяйственном укладе и культурных новациях населения, проживавшего по пути следования иноземцев, являлись открытые торгово-ремесленные поселения. Некоторые из них возникали в силу организации мест для временного постоя, другие, имея выгодное географическое положение, развивались на основе уже существовавших сельских поселений, центров округ.

Среди них важное место принадлежит археологическому комплексу между современными деревнями Кордон и Илово Шумилинского р-на Витебской обл., выявленный в 1933 г. А. Н. Лявданским и К. М. Поликарповичем. В 2015 г. экспедицией Института истории НАН Беларуси возобновилось исследование данного уникального памятника. Полевые изыскания позволили установить, что археологический комплекс Кордон развился в обширное торгово-ремесленное поселение из рядового поселка, расположенного в устье небольшой речки, впадавшей в р. Западную Двину, состоявшего из укрепленного городища и прилегающего к нему селища. Судя по древнейшим находкам на городище («вал») и селище I на окраине д. Кордон, данная территория была освоена уже со второй четверти I тыс. н. э. Об этом свидетельствуют как невыразительные и малочисленные предметы хозяйственной жизни: керамика, глиняные пряслица, костяная

проколка, так и редкие находки античных монет. По сути, это первые подобные артефакты в восточной части Белорусского Подвинья, полученные путем раскопок. Они представлены дидрахмой Веспасиана и Тита (69—79 г. н. э.) — с материкового слоя селища I и денарием Марка Аврелия (164 г. н. э.) — с материкового слоя городища. Наиболее вероятным представляется появление римских монет на правобережье Витебского Подвинья с носителями киевской культуры, дошедшими сюда из Днепро-Двинского междуречья.

Кроме носителей киевской культуры в северный регион Беларуси в середине I тыс. н. э. проникали и представители других культур. Уже на этапе первоначального функционирования комплекса выделяется компактная группа украшений из свинцово-оловянных сплавов. Стратиграфически они связаны с предматериковыми голубоватыми глеевыми отложениями с вкраплениями серого суглинка, золы и мелких угольков. Все предметы отличаются мелкими размерами, а также плохой сохранностью и хрупкостью. Следы серо-зеленого налета осложняют выявление орнаментальных и конструктивных особенностей. Их атрибуция и интерпретация затруднена из-за недостаточной разработанности источниковедческой базы и отсутствия собственной позиции в классификационных схемах. Тем не менее, набор артефактов характеризуется сплошной плоскостной основой с композицией из полусферических выпуклин по краю контура на лицевой поверхности. На тыльной гладкой стороне отсутствуют следы какого-либо декорирования (рис. 1; 2: а). Наиболее близкие параллели изделия находят среди украшений Подунавья, где они являлись составной частью материальной культуры середины — второй половины I тыс. н. э. Вероятно, контакты со среднеевропейскими территориями обусловили их поступление в Белорусское Подвинье (Chropovski 1970, s. 66, rys.). Форма и размер артефактов сопоставимы с аналогичными древностями, выявленными на городищах Вежки Дубровенского р-на Витебской обл. и Горы Горецкого р-на Могилевской обл., т. е. на левобережье Верхнего Поднепровья, а также в составе кладов VI—VII вв. (Колосовский 2016; Седин 1997; Гавритухин 1996, с. 12, рис. 23: 22). С другой стороны, выделенные морфологические особенности, главным образом форма и размер артефактов, сопоставимы с развитием подобных древностей в междуречье Днепра и Двины, а также в Прибалтике и в северо-западных районах России, вплоть до третьей четверти

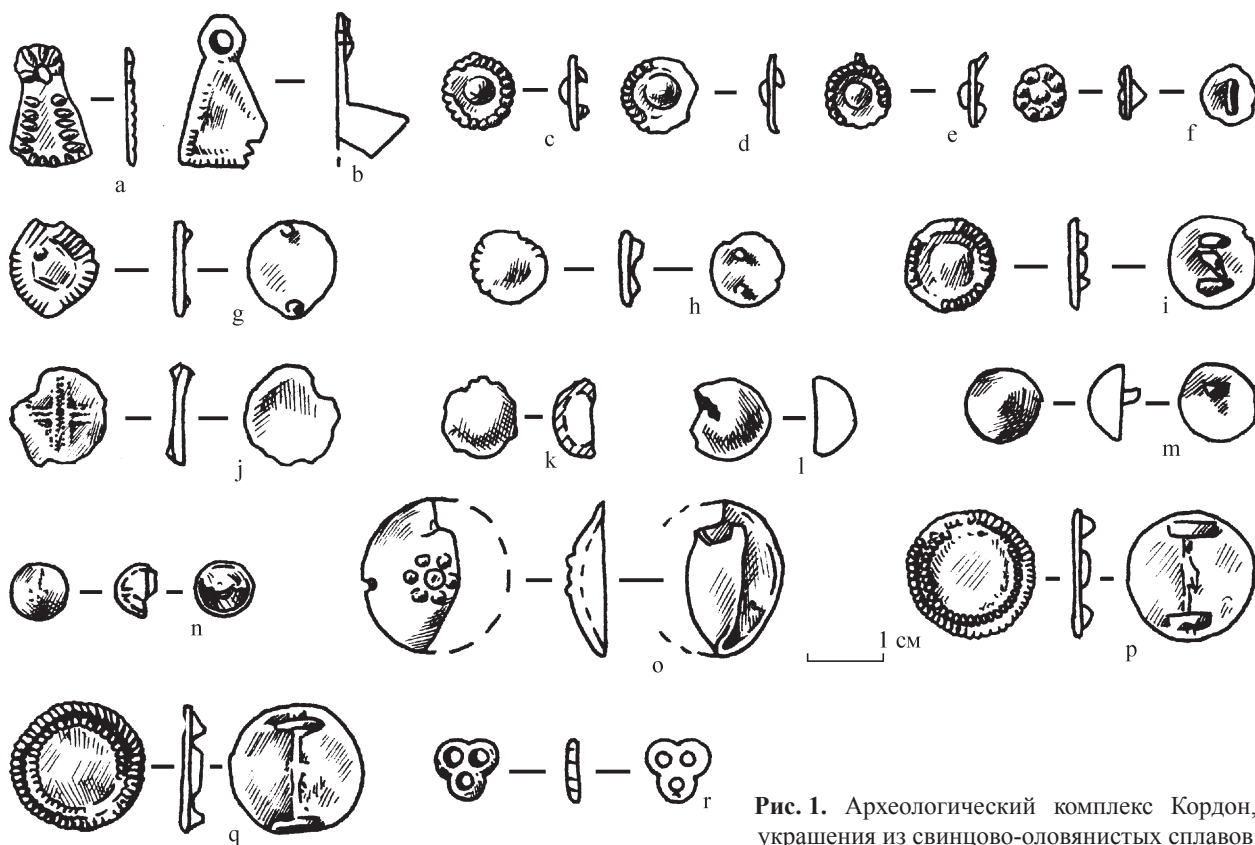

Рис. 1. Археологический комплекс Кордон, украшения из свинцово-оловянистых сплавов

I тыс. н. э. — начала II тыс. н. э. (Щеглова 2002, с. 141—142).

В результате проведенных в 2016—2018 гг. на городище, селищах 1 и 2 стационарных исследований, а также продолжения поисковых работ на распаханых участках и шурфовки, собрана значительная коллекция артефактов, свидетельствующих о постоянном функционировании комплекса в пределах IX—X вв. В вещевом материале (свыше 1000 индивидуальных находок) выделяются разнообразные украшения из цветных металлов, накладки на пояса и сумки, имеющие североευропейское и ближневосточное происхождение, часть вещей происходит из Волжской Булгарии. Наличие на памятнике ювелирного производства фиксируется остатками производственных сооружений, тиглями, шлаками, заготовками изделий, каплями цветного металла. Из культурного слоя комплекса происходят весы и разнообразные гирьки-разновесы. Целые экземпляры и фрагменты монетное серебра, по определению научного сотрудника Госэрмитажа Российской Федерации В.С. Кулешова, указывают на активное функционирование комплекса в пределах середины IX — первой половины X в.

Несмотря на то, что на памятнике фиксируется сочетание разнородных традиций, в коллекции конца I — начала II тыс. н. э. основное

место принадлежит вещам, связанным с локальным кругом древностей.

В коллекцию археологического комплекса Кордон были включены бронзовые ромбовидные привески, орнаментированные двойным линейным ободком (рис. 2: b—f), аналогии которым присутствуют на таких памятниках культуры смоленско-полоцких длинных курганов как Заозерье, Шугайлово и Бирули (Шмидт 2012, с. 45, рис. 9: 10, 18; 11: 23—27; Кенько 2010, с. 23, рис. 46: 8). Данная категория украшений может быть дополнена серией бронзовых трапециевидных подвесок и их фрагментов (рис. 2: h—o), которые получают широкое распространение в регионе в VIII—XI вв. (Плавинский 2014, с. 52, мал. 35: 11; Штыхаў 1992, с. 37, 46, 47, 103, мал. 24: 1; 31: 1—4; 35: 5, 6, 20, 23; 65: 28; Кенько 2010, с. 24, рис. 46: 6, 7) и деталями шейных гривен с конусовидными окончаниями (рис. 3: a, b; Плавинский 2014, с. 77, мал. 41: 2; 106: 2; Кенько 2010, с. 23, рис. 45: 12).

На селищах Илово и Кордон представлена целая серия бронзовых трехдырчатых цепедержателей (4 целых, 3 фрагмента и одна заготовка; рис. 2: p—t). Подобные артефакты также широко встречаются в погребальных комплексах культуры смоленско-полоцких длинных курганов: Устье, Пагоща, Вышадки, Борки, Окатова, Бирули (Плавинский 2014, с. 73, 189, мал. 29: 3; 35: 4;

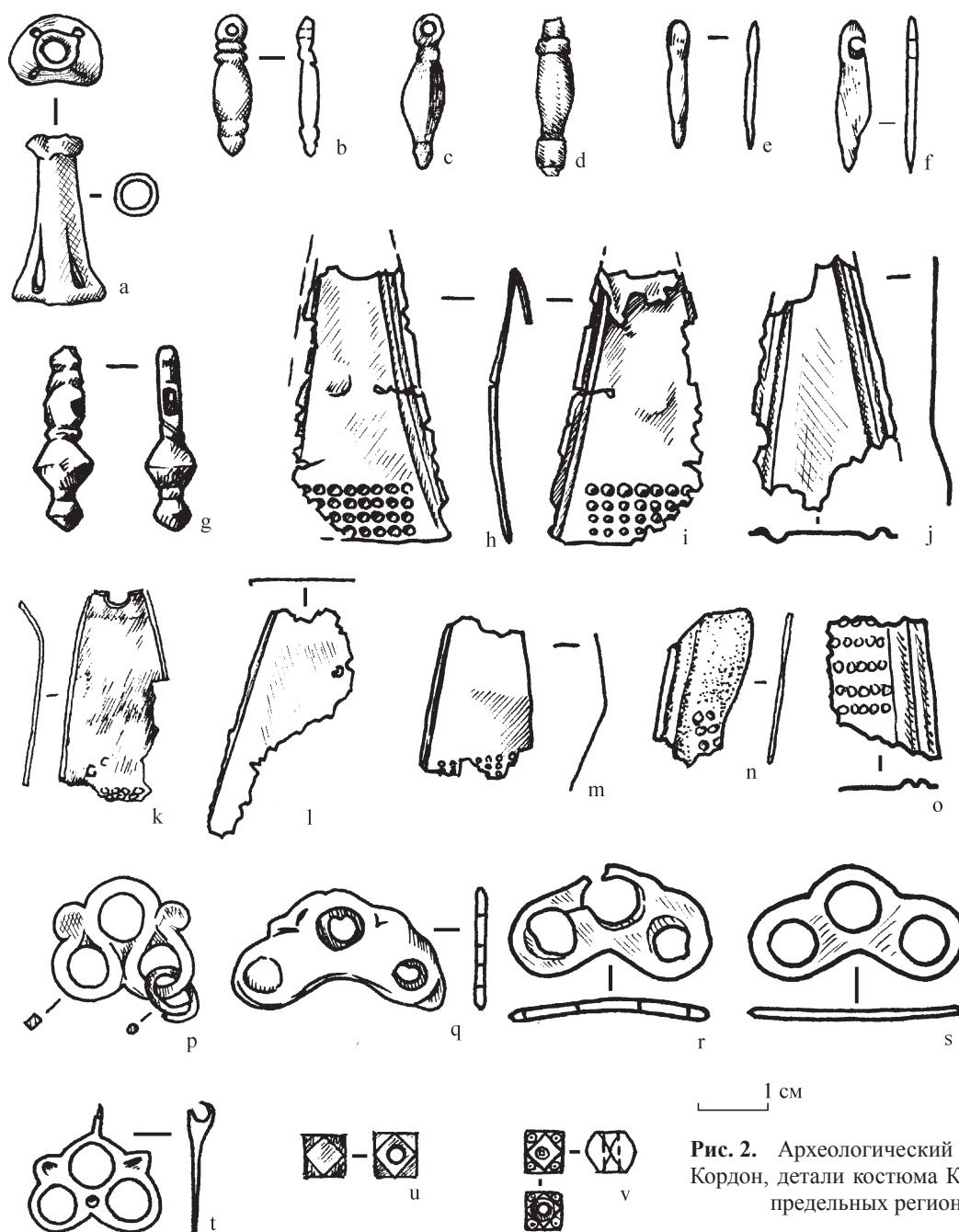

Рис. 2. Археологический комплекс Кордон, детали костюма КСДК и сопредельных регионов

Штыхаў 1992, с. 36,46,47,54, мал. 24: 1; 30: 2,3; 35: 22; Кенько 2010, с. 24, рис. 46: 9—10). Известны они и в древностях латгалов X—XI вв. (Ciglis 2002, p. 82, att. 29: 7).

В культурно-хронологическом аспекте к данной группе могут быть отнесены бронзовые 14-гранные бусины, орнаментированные циркульным орнаментом на боковых гранях (рис. 2: u, v). Подобные изделия, датируемые X — первой половиной XI в., встречаются в погребальном инвентаре памятников культуры смоленско-полоцких длинных курганов (Штыхаў 1992, с. 96, мал. 11: 12; Кенько 2010, с. 21, 24, рис. 43: 7; 46: 12; Кенько 2015, с. 13, рис. 9: 19,20; Кенько 2014, с. 26, рис. 45: 2—5).

Вероятно, контакты со среднеевропейскими территориями обусловили находку на поселении бусины, которая, несмотря на сильную деформацию, сохранила объемное решение корпуса. При рассмотрении орнаментальной схемы артефакта отмечается стройная композиция в виде вертикального членения вдоль продольной оси в виде чередующих поясов рядной зерни по краям изделия. Конструктивные особенности и стилистика декоративных решений позволяет отнести украшение к кругу славянских древностей, и связаны главным образом с археологическими комплексами Центральной Европы. На территории Древней Руси и Скандинавии отдельные экземпляры таких бус являются составной частью

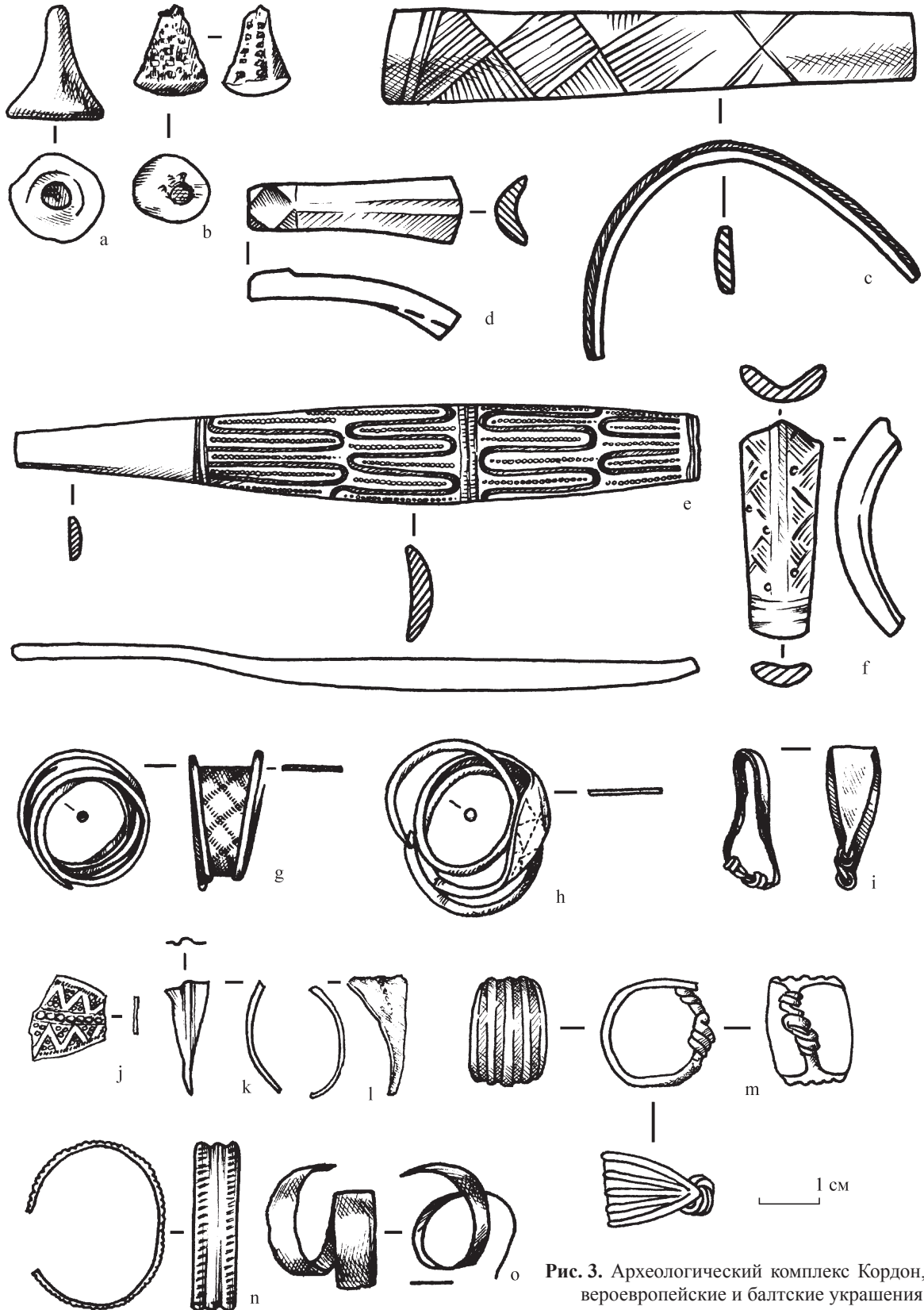

Рис. 3. Археологический комплекс Кордон, северо-европейские и балтские украшения

денежно-вещевых кладов, а также обнаружены при раскопках поселенческих комплексов и могильников.

Широкий ареал распространения демонстрируют бронзовые пластинчатые овальнощитковые

усатые перстни, орнаментированные чеканным узором (рис. 3: g, h). Они встречаются в древностях Финляндии, Прибалтики, северо-западной областей Руси, в междуречье Волги и Оки, датируются концом X—XIII вв. (Седова 1981, с. 130).

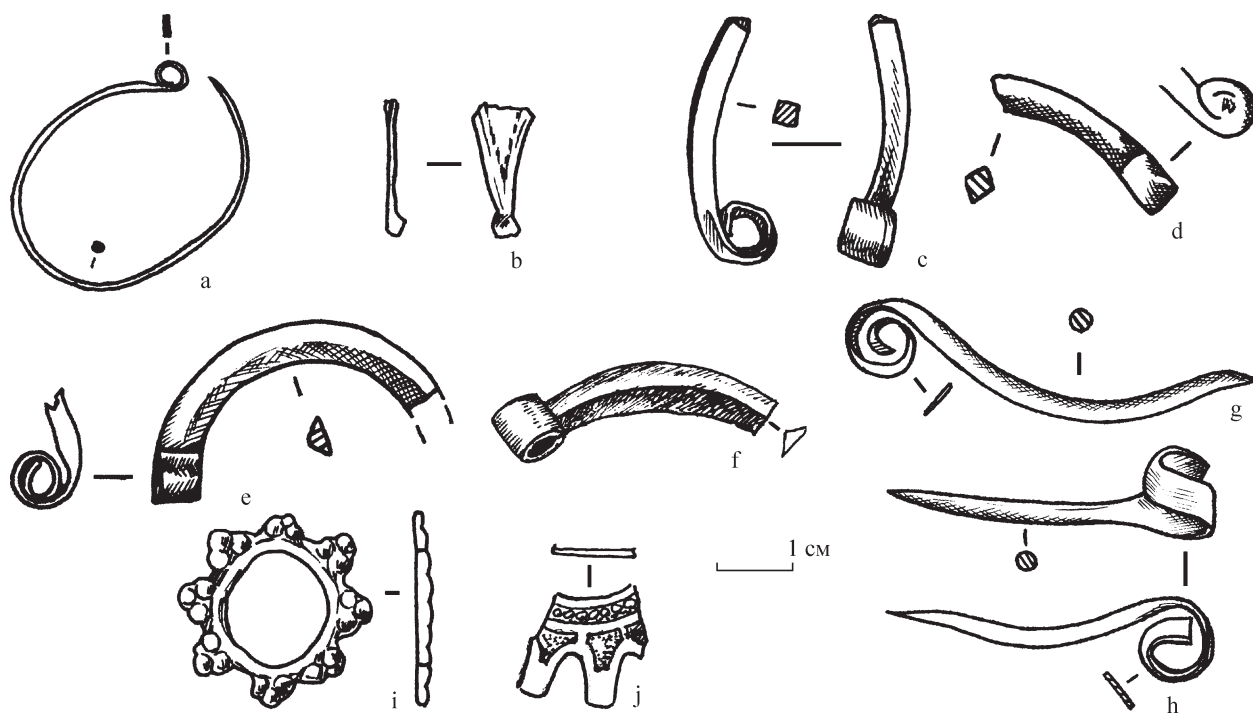

Рис. 4. Археологический комплекс Кордон, украшения населения Белорусского Подвинья и сопредельных регионов

В ходе исследования селищ Илово и Кордон получены целые экземпляры и фрагменты пластинчатых серебряных широкосерединых перстней (рис. 3: i—m). Подобные украшения X—XI вв. представлены на территории Скандинавии, в балтских материалах, в погребальном инвентаре древнерусских памятников (Седова, 1981, с. 129—130; Штыхаў 1992, с. 50, 71, мал. 33: 4; 46: 4, 5).

Как свидетельство устойчивых контактов с населением сопредельных регионов можно связывать бронзовое проволочное браслетообразное завернутоконечное височное кольцо (рис. 4: a) и фрагмент серебряного семилучевого височного кольца (рис. 4: b; Богомольников 2004, с. 60, рис. 8: 15; 2004, с. 57, рис. 6: 6). Подобные тенденции демонстрирует гроздевидная восьми-зубцовая кольцевидная фибула с крупной ложной зернью (рис. 4: i). Аналогичные украшения известны в курганных могильниках Влазовичи, Нисимковичи, Пеклино, Радомль. Датированы X—XII вв. (Богомольников 2004, с. 79, рис. 18: 7). К этой же группе принадлежит и фрагмент бронзовой лучистой фибулы XI—XII вв. (рис. 4: j), аналогии которой были найдены в курганных могильниках Пильня, Старая Рудня и Попова Гора (Богомольников 2004, с. 79, рис. 18: 7).

В коллекции артефактов археологического комплекса Кордон особое место, как индикатору развития этнокультурных связей, принадлежит деталям ременной гарнитуры, которые отображают принадлежность к следующим европейским центрам производства.

«Волжско-Болгарский» центр. Большинство из найденных поясных накладок поступало из Волжской Болгарии. Отличительными признаками данных изделий являются: бронзовое литье по восковой модели с использованием матрицы, отогнутый бортик, плоская или двускатная поверхность, крепление к ремню при помощи штифтов, растительные мотивы в орнаментации (Мурашева 2000, с. 93).

Бронзовая пятиугольная накладка (рис. 5: a), верхняя сторона плоская, отогнутый бортик, прямоугольное со стрельчатым верхом отверстие у основания. Орнамент — 3-лепестковый цветок, рифленый ободок, орнамент углублен. Крепилась к ремню при помощи двух штифтов. Идентичная найдена на селище Аниково, Прикамье; аналогичные найдены в кургане 2 Щемилровка и в погребении 472 могильника Танкевка (класс IX, группа 1, вид 1Д, по типологии В. В. Мурашевой), датируется X в. (Мурашева 2000, с. 35, 111, рис. 41: 4).

Бронзовая прямоугольная накладка (рис. 5: b), верхняя сторона плоская, отогнутый бортик, гладкий ободок, орнамент — 5-лепестковый цветок, нижние лепестки отогнуты вниз, фон углублен. Маленькое круглое отверстие у основания цветка. Крепилась к ремню при помощи 4 штифтов. Идентичная найдена в кургане 26 Гнездово (класс VIII, группа 1, вид 1Г, по типологии В. В. Мурашевой), датирована второй половиной X в. (Мурашева 2000, с. 34, 110, рис. 38: 1В; Сизов 1902, табл. III: 25).

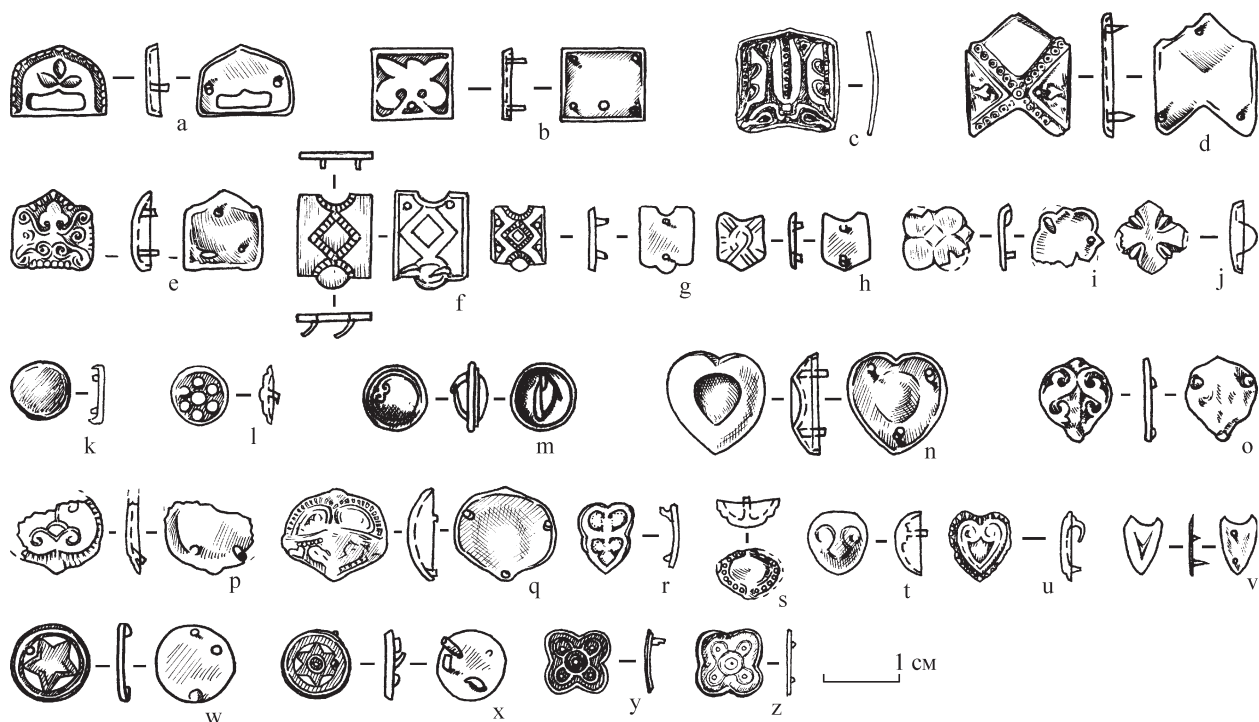

Рис. 5. Археологический комплекс Кордон, детали поясной гарнитуры

Бронзовая пятиугольная накладка с параллельными сторонами (рис. 5: с). Орнамент в виде двух стилизованных полупальмет на щитке, фон углублен. Крепления к ремню обломаны. Аналогичные изделия, датируемые X—XI вв., обнаружены в погребениях Готланда (Thunmark-Nylén 1998, taf. 139: 12a—e).

Бронзовая пятиугольная накладка с параллельными боковыми сторонами (рис. 5: d), треугольная выемка у основания, верхняя сторона плоская, отогнутый бортик. Орнаментальное поле поделено на 3 части X-видной фигурой, состоящей из concentрических кругов, два боковых поля орнаментированы 3-лепестковыми цветками, фон углублен, третье поле гладкое без орнамента. Предположительно крепилась к ремню при помощи 3 штифтов. Аналогичная накладка найдена в кургане могильнике Гнездово, датируется второй половиной X в. (Мурашева 2000, с. 53, 119, рис. 77: O7—1; Сизов 1902, табл. III: 19).

Бронзовая пятиугольная накладка с параллельными боковыми сторонами (рис. 5: e), отогнутый бортик. Орнамент — 3-лепестковый цветок в обрамлении побегов, фон углублен, рифленый ободок. Крепилась к ремню 3 штифтами. Аналогичная накладка найдена в кургане 3 Замощье, датирована X в. (Сергеева 1972, с. 5; Кенько 2012, с. 52, рис. 21: 19). Датировка X в.

Бронзовая прямоугольная накладка, с противоположными полукруглыми выступами и

выемками (рис. 5: f). На щитке отмечается орнаментация в виде ромба с рифленным ободком. Крепилась к ремню при помощи четырех штифтов. Аналогичные накладки найдены на селище Бирули II (Кенько 2012, с. 53, рис. 21: 28); в кургане 78 могильника Мохов (Макушников 2014, с. 250, рис. 5: 4, 6, 10, 12; 6: 2, 4, 13—15); в Киеве, при раскопках Десятинной церкви (Ивакин 2008, рис. 13: 3); могильнике Менино II (Археология 2008, с. 87, рис. 76: 13), в могильнике Люцин (Ciglis 2002, att. 69: 13). Относятся к виду O21 и датированы второй половиной X в. (Мурашева 2000, с. 54, 120, рис. 77: O21).

Бронзовая прямоугольная накладка с полукруглым выступом и выемкой на противоположных сторонах (рис. 5: g). Орнамент ромб, по краям 4 точки вписанные в треугольник, гладкий ободок. Крепилась к ремню при помощи 2 штифтов. Аналогичные накладки найдены на памятниках: Болгар, I Семеновское селище, центральное городище Гнездово (Мурашева 2000, с. 54, 120, рис. 79: O21: 1, 2). Датировка вторая половина X — начало XI в.

Бронзовая прямоугольная накладка с полукруглым выступом и выемкой на противоположных сторонах (рис. 5: h). Орнамент — ленточное плетение. Крепилась к ремню при помощи 2 штифтов. Аналогичные накладки найдены в курганном могильнике Витуничи (Кенько 2007, с. 52, рис. 21: 22), на городище Хомск (Поболь 1979, с. 86—87, рис. 55: 4, 5); в курганном мо-

гильнике Залахтове (Хвоцинская 2004, с. 91, табл. XXI: 1); мог. Монино II (Макаров (ред.) 2008, с. 89, рис. 76: 9); Újfeherto (Fodor 1996, p. 206—207, fig. 1); Birka (Arbman 1940, taf. 91: 2, 5). Датировка X—XI вв.

Фрагмент бронзовой четырехугольной накладки с каплевидным выступом (рис. 5: i). Верхняя сторона плоская, отогнутый бортик. Орнамент — состоит из ромбовидной фигуры в центре и кругов расположенных в виде 4-лепесткового цветка. Крепилась к ремню штифтами. Аналогичные накладки найдены в Гнёздово (Сизов 1902, табл. III: 46); Велики Преслав (Витлянов 2007, с. 248, табл. 2: 21). Датировка IX—X вв.

Бронзовая квадратная накладка (рис. 5: j), верхняя сторона плоская, отогнутый бортик. Орнамент — 4-лепестковый цветок, между лепестками стебельки. Крепёж к ремню обломан. В качестве аналогии могут выступать накладки, найденные в кургане 64 Мохов (Макушников 2009, с. 205, рис. 3: 3—6); Birka (Arbman 1940, taf. 91: 3); Гнёздово (Сизов 1902, табл. II: 5); Tiszavasvári-Nagy Gyepáros (Fodor 1996, p. 200—201, fig. 1); Újfeherto (Fodor 1996, p. 206—207, fig. 1); Przemyśl (Fodor 1996, p. 442, fig. 2). Датировка X—XI вв.

Круглая бронзовая накладка (рис. 5: k), верхняя сторона плоская, отогнутый бортик. Крепилась к ремню при помощи 2 штифтов. Идентичные накладки найдены в Прикамье; Подболотье; Киево; Гнёздово; Тимерево; Eura-Rappilanmäki; Karos (класс I, группа 1, вид 1A), датировка VIII—X вв. (Мурашева 2000, с. 26, 106, рис. 27: 1A).

Круглая бронзовая накладка (рис. 5: l). В основе орнаментальной композиции — цветок с отходящими от круглой середины 6 лепестками, ободок гладкий. Крепилась к ремню при помощи штифта. Аналогичная накладка найдена в кургане 67 Гнёздово (класс VI, группа 1, вид 1B), датировка вторая половина X в. (Мурашева 2000, с. 33, 110, рис. 38: 1B; Сизов 1902, табл. III: 25).

Круглая бронзовая поясная накладка (рис. 5: m). Орнамент в центральной части накладки не просматривается из-за слоя окислов. Ближе к краям можно различить композицию из многолепестковых цветков. Двойной гладкий ободок. Крепилась к ремню при помощи 2 штифтов. Аналогичные накладки найдены: в кургане 16 Городня (Мурашева 2000, с. 55, 121, рис. 83: O39); на о. Готланд (Thunmark-Nylén 1995, abb. 15: 2; 149: 2—4). Датировка вторая половина X — начало XI в.

Бронзовая сердцевидная накладка, двускатная (рис. 5: n). Орнамент — овал с острым кон-

цом, «вдавление» округлое в сечении. Крепилась к ремню при помощи 3 штифтов. Аналогичные накладки найдены на селище Гольшаны (Кенько 2015, с. 39, рис. 8: 7); могильнике Монино II (класс III, группа 2, вид 2A; (Макаров (ред.) 2008, с. 39, рис. 8: 7), датировка вторая половина X в. (Мурашева 2000, с. 30, 110, рис. 33: 2A).

Бронзовая сердцевидная накладка (рис. 5: o), отогнутый бортик, гладкий ободок. Орнамент — 3-лепестковый цветок, нижние лепестки представляют собой полупальметы. Крепилась к ремню при помощи 3 штифтов. Идентичные найдены в кургане Ц-191 Гнёздово (класс XI, группа 1, вид 1B-1), датировка вторая половина X в. (Мурашева 2000, с. 37, 112, рис. 44: 1B-1).

Фрагмент бронзовой сердцевидной накладки (рис. 5: p), верхняя сторона плоская, отогнутый бортик, каплевидный выступ, рифленый ободок. Орнаментальная композиция целиком не просматривается. Сохранились два штифта для крепления к ремню. Датировка X в.

Бронзовая накладка, пятиугольная со сходящимися к основанию сторонами (рис. 5: q), выпуклая, рифленый ободок, 3 каплевидных выступа. Орнамент — деградировавшие полупальметы фланкируют центральную фигуру. Крепилась к ремню при помощи 3 штифтов. Аналогичные найдены в кургане 1 Малы; в кургане 26 Малая Горка (класс X, группа 2, вид 2B-1), датировка вторая половина X в. (Мурашева 2000, с. 36, 111, рис. 43: 2B-1).

Бронзовая сердцевидная поясная накладка (рис. 5: r). Орнамент два сросшихся трехлепестковых цветка, гладкий ободок. Крепилась к ремню при помощи 2 штифтов. Аналогичная накладка была найдена на городище Заславля (Заяц 1995, с. 69, рис. 51: Б 8), в могильнике Люцин (Ciglis 2002, att. 69: 2); Tuzsér (Fodor 1996, p. 204—205, fig. 5). Датировка X—XI вв.

Бронзовая сердцевидная накладка (рис. 5: s), выпуклая, рифленый ободок. Крепилась к ремню при помощи заклепки. Идентичные найдены в курганном могильнике Торопец и кургане 179 Тимерево (класс IV, группа 2, вид 2A-2), датировка вторая половина X в. (Мурашева 2000, с. 32, 109, рис. 36: 2A-2).

Оловянисто-свинцовая сердцевидная накладка (рис. 5: t), выпуклая. Орнамент — два сросшихся S-видных завитка. Крепилась к ремню при помощи заклепки. Датировка XI в.

Бронзовая сердцевидная накладка (рис. 5: u). Орнамент — два сросшихся усика образуют сердцевидную фигуру в центре которой ромб, рифленый ободок. Крепилась к ремню при помощи двух штифтов. Идентичные найдены на селище

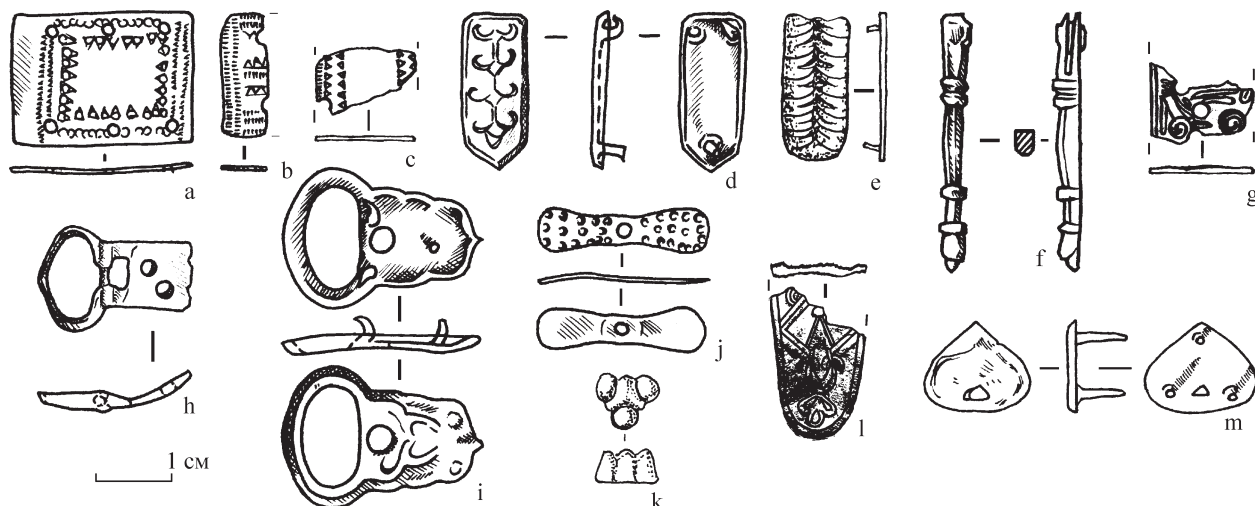

Рис. 6. Археологический комплекс Кордон, детали поясной гарнитуры

Боубли (Ильчишын 2015, с. 45, 53, мал. 80: 26) и городище Копысь. Датировка XII в.

Бронзовая сердцевидная накладка (рис. 5: v), верхняя и нижняя сторона плоская. Крепилась к ремню при помощи двух штифтов.

Бронзовый поясной наконечник (рис. 6: d), отогнутый бортик, верхний край прямой, нижний заострён, гладкий ободок. Основа орнаментальной композиции — волюта (раздваивающийся завиток), орнамент расположен вдоль центральной оси. К ремню крепился при помощи 3 штифтов. Аналогичные ременные наконечники со схожим орнаментом (класс VII, группа 1 и 2), датировка X в. (Мурашева 2000, с. 60, 61, 123 рис. 90).

Бронзовый поясной наконечник (рис. 6: e), верхний край имеет треугольный вырез с каплевидным выступом, нижний округлый, орнамент — «дерево жизни». К ремню крепился при помощи 4 штифтов. Датировка X в. Аналогичный ременной наконечник найден в кургане могильнике Гнездово, датировка X в. (Мурашева 2000, с. 68, 126, рис. 104: O12; Сизов 1902, табл. III: 13).

Бронзовая пряжка, с лировидной рамкой переходящей в неподвижный щиток, который представляет собой стилизованное изображение маски совы с трёхлепестковым цветком, и с тремя штифтами для крепления на обратной стороне (рис. 6: i). Практически идентичные пряжки найдены в кургане 78 могильника Мохов (Макушников 2014, с. 250, рис. 6: 7); на селище Городище (Кенько 2012, с. 43, рис. 19: 4); в кургане 450 Тимерево (Мурашѐва 2000, с. 73, рис. 110a); мог. Минино II (Макаров (ред.) 2008, с. 83, рис. 70: 13); могильнике Люцин (Ciglis 2002, att. 69: 4); Саркеле (Мурашѐва 2000, с. 47, рис. 67: 1).

«Черниговский» центр. Некоторое количество поясных накладок произведено на территории Древней Руси в Чернигове или Киеве. Отличительными признаками данных изделий являются: плоская нижняя и верхняя поверхность, крепление к ремню при помощи заклепок, геометрический орнамент, выполненный в технике инкрустации (Мурашева 2000, с. 94).

Две круглые бронзовые накладки (рис. 5: w, x), инкрустированные серебром, верхняя и нижняя сторона плоская. Орнамент — 5—6-конечная звезда, двойной линейный ободок. Крепилась к ремню при помощи 2 заклепок. На обеих накладках со временем заклепки пришли в негодность, и был добавлен добавочный штифт, для его крепления в бляшке было пробито сквозное отверстие. Аналогичные накладки с 5- и 6-конечными звездами найдены в курганах 57, 85, 17, Ц-3, 113 Гнездово, в кургане 7 Тимерево, в кургане 93 Шестовица, в кургане 115 и погр. 120 Киева, в Старой Ладого (класс XXXIII, группа 1, вид 1M), датировка вторая половина X в. (Сизов 1902, табл. III: 38, 39; Блительд 1977, с. 48, табл. XXV: 1, 2; Макарова 1981, с. 29, рис. 11; Мурашева 2000, с. 48, 117, 118, рис. 68: 1M).

Две бронзовые накладки в форме 4-лепесткового цветка инкрустированные серебром (рис. 5: y, z). Верхняя и нижняя сторона накладок плоская. Орнамент — 4-лепестковый цветок, состоящий из концентрических кругов. Крепление накладок к ремню обломано. Датировка X в.

Прибалтийский центр. Накладки из двух пластин, которые скреплялись четырьмя заклѣпками и орнаментировались «волчим зубом», характерны для памятников Литвы, Латвии, а также известны в материалах Швеции.

Три фрагмента бронзовой прямоугольной накладки (рис. 6: a—c). Орнаментированы про-

чеканенными линиями и штампом «волчий зуб». Аналогичные накладки представлены в составе погребального инвентаря кургана 10 могильника Рудня в Полоцко-Витебском Подвинье (Ляўданскі 1930, с. 189, табл. VI: 47, 48), на селище Бирули II (Кенько 2012, с. 49, рис. 21: 3, 4, 8, 9), в грунтовом могильнике Медники (Кенько 2015, с. 10, 11, рис. 8: 2—8); в курганном могильнике Жвирбляй (*Žvirbliai*, Вильнюс, Литва) (Iwanowska 2006, s. 112—114, tabl. LXXXVIII: 18, 19), на Готланде (Thunmark-Nylén 1995, abb. 367: 4). Датировка X—XI вв.

Скандинавский центр. Отличительными признаками скандинавских накладок являются: литые по модели вырезанной из воска, рельефная верхняя поверхность и плоская нижняя, крепление к ремню при помощи заклепок (Мурашева 2000, с. 94).

Бронзовый поясной наконечник (рис. 6: f), лицевая сторона рельефная, оборотная сторона плоская. Верхний край раздвоен и скреплен заклёпкой, нижний край заканчивается стилизованной головой зверя. Аналогичный наконечник найден в погребении 1059 *Virka* (Arbman 1940, taf. 86: 6; Arbman 1943, s. 440). Датировка X в.

Фрагмент ажурной прямоугольной бронзовой накладки (рис. 6: g). Орнамент ленточно-тератологический, гладкий ободок.

Особое место в коллекции находок с археологического комплекса Кордон занимает серебряная пропеллеровидная подвеска на пояс (рис. 6: j). По центру имеется сквозное отверстие для крепления заклёпки. Украшена кружковым прочеканенным орнаментом. Аналогичные подвески найдены в могилах славяно-аварских воинов VIII в. Алаятгян, Венгрия; *Nové Zámky*, Словакия; *Hraničná*, Чехия (*Chropovský* 1970, p. 67, 228, 229).

Редкой находкой для территории Беларуси является бронзовая пряжка, с лировидной рамкой переходящей в неподвижный прямоугольный щиток (рис. 6: h). Часть щитка обломана. По-видимому, крепление к ремню осуществлялось при помощи двух заклепок, для которых на щитке пряжке имеются сквозные отверстия. Аналогичные пряжки найдены в воинских погребениях салтово-маяцкой культуры катакомбах Дмитриевского могильника и датированы IX в. (Плетнева 1999, с. 43, рис. 14).

Как уникальное явление для Белорусского Подвинья можно рассматривать функционирование производственного центра на территории археологического комплекса Кордон в X—XI вв. В 2016 г. на городище была получена бронзовая матрица для изготовления накладок на пояс и

ременную сбрую (рис. 6: k). Изделие имело треугольную форму с фигурными краями, верхняя сторона рельефная, орнамент выполнен в виде центральной трехлопастной фигуры с обрамлением в виде трехлистника. Накладки схожей формы и орнаментаций найдены на селище Кацевичи (Научно-археологический фонд Института истории НАН Беларуси).

В материалах с селища Кордон присутствует бронзовая сердцевидная накладка (рис. 6: m). Верхняя и нижняя сторона плоские. Треугольное отверстие у основания. Орнамент не просматривается из-за окислов. Края накладки не защищены от облоя. Три длинных штифта без следов изгиба. По-видимому, накладка никогда не использовалась по прямому назначению и была случайно утеряна сразу после изготовления.

Предположительно, матрицей для изготовления поясных наконечников является фрагмент орнаментированной свинцовой пластины (рис. 6: l), полученный в ходе исследования селища Илово. Ее верхний край обломан, нижний — округлый. Лицевая сторона рельефная, обратная плоская. Украшена растительным орнаментом.

Разнообразие типов деталей поясного набора, а также техника их изготовления свидетельствует о широком круге торговых и этнокультурных связей. Наибольшая часть коллекций является свидетельством контактов с Волжско-Болгарским ремесленным центром в X в. и Чернигово-Киевским в X—XII вв. Единичные находки накладок, произведенных в Скандинавии и Прибалтике, лишь отображают сложившуюся моду на ношение наборных поясов в дружинной среде древнерусского общества.

В материалах комплекса Кордон весьма информативной выступает небольшая, но яркая и репрезентативная коллекция ювелирных изделий, характерных для скандинавского вещевого комплекса. Несмотря на то, что предметы происходят не из закрытых комплексов памятника и не составляют единый стратиграфический контекст, на наш взгляд, представляется возможным уточнение этнической идентификации данной категории артефактов. Их типологическое своеобразие, морфологическая унификация и хронологическая синхронность определенным образом коррелируются с североевропейскими традициями эпохи викингов. Среди местных древностей они не имеют прототипов, их появление и дальнейшее развитие можно связывать с приходом норманнов. Круг таких изделий включает отдельные предметы мужского и женского костюма, языческие символы, амулеты и пред-

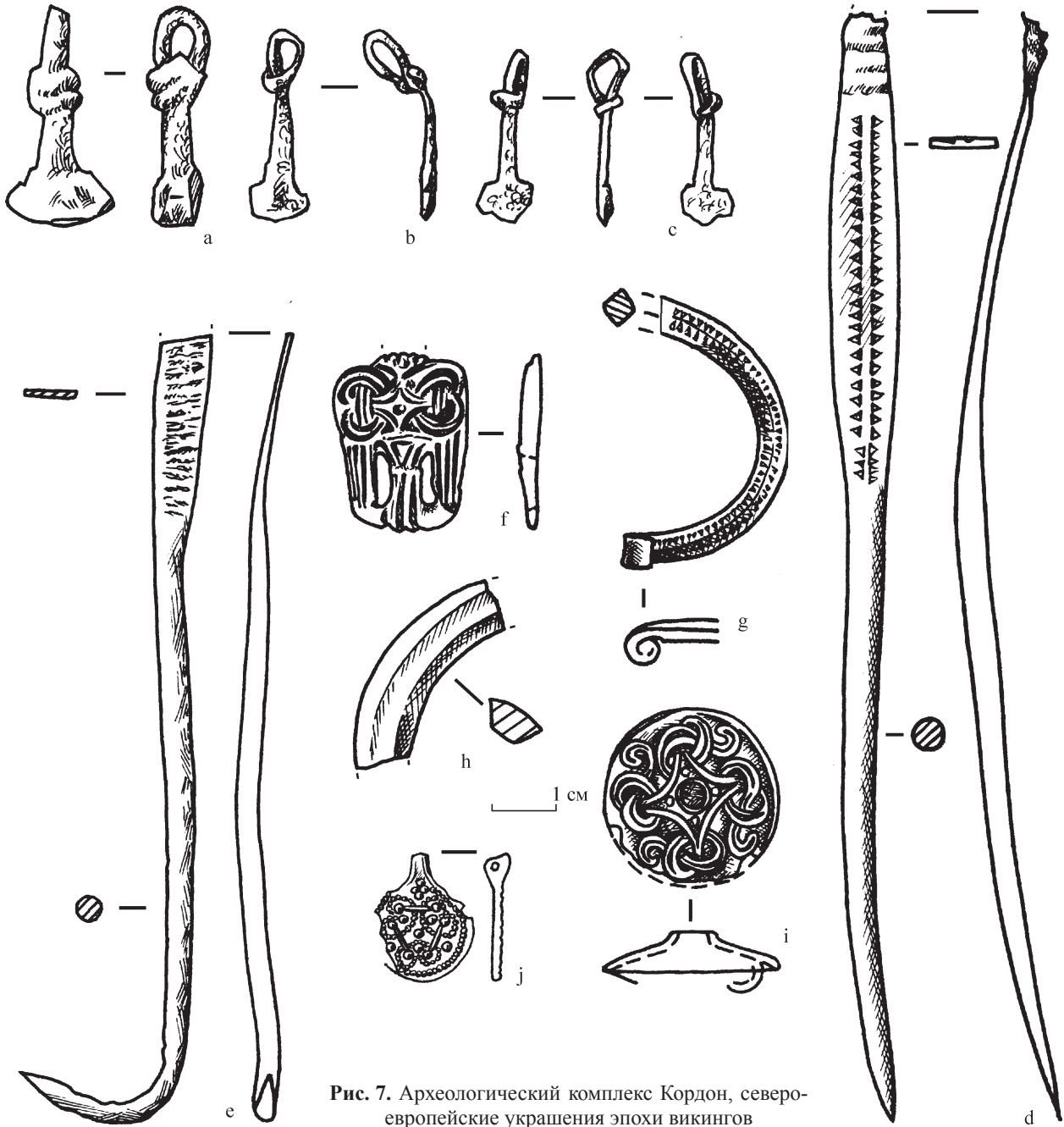

Рис. 7. Археологический комплекс Кордон, северо-европейские украшения эпохи викингов

меты культа. Как правило, большинство из них являются привезенными из Скандинавии, однако, нельзя исключать вероятность изготовления на месте, полностью или частично по импортным образцам.

К группе находок, связанных с непосредственным пребыванием норманнов на археологическом комплексе Кордон, принадлежат и такие уникальные для Белорусского Подвинья привески, как амулеты в виде молоточков Тора. Все три предмета изготовлены из железа. Вследствие воздействия коррозии, детали, имитирующие боковые грани, сохранились фрагментарно, и определить их точный размер и форму собственно «молота» довольно затруднительно. Среди

них выделяется несколько большей объемностью и пропорциями экземпляр из Илово. Верхняя часть всех изделий выполнена в виде петли, завязанной на один оборот у основания вокруг оси рукоятки (рис. 7: a—c). Морфологические наблюдения позволяют рассматривать данные артефакты как языческие символы, являвшимися атрибутами скандинавского божества Тора и наделенные его магической силой амулеты (Пушкина 1981, с. 287; Новикова 1991, с. 175—181). Они могли также использоваться в комплекте с другими украшениями или крепиться к какой-либо основе для усиления защитно-охранных функций. Подобные привески представлены, главным образом, в материалах Центральной

Швеции, а также на территории Древней Руси, где датированы IX — концом X в. — началом XI в. Предполагается, что такие амулеты, из-за своего сакрального статуса, не могут отражать торговые контакты или последствия военной активности, а выступают как индикаторы скандинавского этнического компонента в материальной культуре населения Кордона.

Вероятно, как развитие североевропейских традиций следует рассматривать фрагмент бронзовой монетовидной подвески, найденной на территории археологического комплекса Кордон. На лицевой стороне артефакта сохранилась орнаментация из трех волот, соединенных отдельными перехватами в местах соприкосновения. Декор дополняется деталями крупной зерни в центре и рельефной линией бордюра (рис. 7: j). Такой вариант композиции можно рассматривать как схематичное изображение «молота Тора» (Лесман 2014, с. 55—56). Факты находок монетовидных подвесок, орнаментированных подобным образом, зафиксированы при раскопках в Заславле и поселении на р. Менка (окрестности Минска), а также в отдельных регионах Древней Руси (Штыхов 1968, с. 58—61; 1978, с. 71, рис. 28: 6; Лесман 2014, с. 55—57).

В 2017 г. при исследовании селища у д. Илово обнаружена небольшая бронзовая фибула. Лицевая поверхность украшения представляет собой рельефное изображение с центральной циркульной композицией, которую ограничивают четкие линии, формирующие выпуклую ромбовидную площадку. Она объединяется со средней изогнутой частью, заполненной элементами схематичного плетения, ориентированных на круглый выступ в центре и образующих симметричные участки. Отдельные детали, как и часть идущего по краю декоративного бордюра, сохранились фрагментарно из-за сильного повреждения коррозией. Обратная сторона вогнутая и достаточно гладкая, однако, с небольшими шероховатостями, вероятно, появившимися при литье. Сильное патинирование артефакта позволяет только предположить наличие иглодержателя в виде двух пластинок с отверстием для штифта, закрепляющего иглу держателя, а также приемника для иглы, представляющего собой согнутую пластинку. На внутренней поверхности предмета сохранились остатки ткани или другого органического вещества (рис. 7: i).

Изделие относится к группе маленьких круглых фибул и по типологии, разработанной И. Янссоном, украшение соответствует варианту типа III E и датировано X в. (Jansson 1984, р. 61, 63—64). Предполагается, что артефак-

ты подобной формы и орнаментации возникли в Северной Европе на раннем этапе эпохи викингов. Они использовались для скрепления деталей одежды скандинавской женщины на протяжении раннего периода викингов, однако, в некоторых регионах Скандинавии и Древней Руси, отмечается их более длительное бытование (Янссон 1999, с. 23—25).

Застежка имеет близкие параллели в североевропейских материалах, особенно из центральных провинций Швеции вокруг оз. Меларен, и среди норвежских древностей (Petersen 1928, р. 114—124; Jansson 1984, р. 75—83). В Восточной Европе они представлены как в погребениях, так и в культурном слое поселений, главным образом, сосредоточенных вдоль транспортных коммуникаций IX—XI вв. (Дедюхина 1967, с. 201—202; Янссон 1999, с. 25). В сводке подобных изделий, обнаруженных на территории Древней Руси, учтено 28 предметов (Дедюхина 1967, с. 199—201). В этом отношении обращает на себя внимание почти полное отсутствие таких экземпляров в древностях восточной Литвы и Латвии. После того, когда подобные украшения выходят из моды и прекращают свое бытование в балтийском регионе, отмечается их исчезновение в материальной культуре Белорусского Подвинья без какого-либо заметного влияния на местные ювелирные традиции. Вероятно, фибула из коллекции археологического комплекса Кордон отражает присутствие выходцев из Скандинавии как непосредственных носителей элементов североевропейской культуры и связанных с социальной средой, вовлеченной в формирование и функционирование «пути из варяг в греки».

На археологическом комплексе Кордон найдены фрагменты подковообразных фибул (рис. 4: с—h; 7: g, h). В качестве основы у данных изделий использован дрот четырехугольного, ромбического, шестиугольного и треугольного сечения, окончания которого были расплющены и свернуты в спираль, при этом ширина спирали равна поперечному сечению дуги.

На территории сопредельных регионов подобные изделия, изготовленные из бронзы и железа, в инвентаре погребальных комплексов встречаются уже в IX в., и, начиная с X в. такая форма застежек становится единственной (Радиньш 2001, с. 101). В X — начале XI в. только мужчины использовали массивные подковообразные фибулы, часто богато орнаментированные, с четырехугольными или многогранными головками и шестиугольной, реже ромбовидной, в сечении дугой. В отдельных случаях среди таких артефактов, особенно отличающихся

своими размерами, известны экземпляры со спиралевидными окончаниями (Шноре 1957, с. 27; Radiņš 1999, p. 181). Для этого времени зафиксировано их размещение, главным образом, в области шеи — груди, а также пояса — бедер, что позволяет предположить варианты их застегивания при ношении или плаща или кафтана с запахищаемым передом или тканого пояса (Radiņš 1999, p. 92—93).

В Скандинавии, особенно на Готланде, традиция использования подковообразных фибул известна уже с IX в., а в последующие столетия, в X—XI вв., они получают дальнейшее развитие, при этом для мужских погребений X в. характерно их размещение у правого плеча или пояса — бедра, в XI в. застегки-подковы находят, главным образом, в области шеи, правого плеча, груди и только затем у пояса — бедра (Carlsson 1988, p. 106).

На территории Древней Руси основная масса таких фибул датирована X—XI вв., отдельные экземпляры продолжали бытовать в XII в. и даже в XIII в. (Мальм 1967, с. 153; Седова 1981, с. 86). Большие спиралеконечные застегки известны среди самых ранних гнездовских артефактов и происходят из комплексов первой половины X в. (Авдусина, Енисова 2001, с. 100).

Морфологические и конструктивные особенности фрагментов фибул из археологического комплекса Кордон, рассмотрение аналогий в странах Балтийского региона и на территории Древней Руси, позволяет датировать фибулы с квадратным, ромбическим и шестиугольным сечением дуги X—XI вв., фибулы с треугольным сечением дуги появляются несколько позднее — в конце X в. и бытовали до середины XI в.

Североевропейская мужская одежда в эпоху викингов носила интернациональный характер. Атрибутом скандинавского мужского костюма являются и кольцевидные булавки, прототипы которых восходят к ювелирным изделиям Британских островов и не имеют каких-либо параллелей в восточных регионах Балтийского моря (Янссон 1999, с. 27). Такие застегки, использовавшиеся для скрепления плаща на плече, рассматриваются как конструктивный элемент мужской одежды в норманнской среде. Они достаточно широко представлены как в материалах Норвегии и Швеции IX—X вв., так и памятниках Восточной Европы, где отмечается присутствие выходцев из Скандинавии в X — первой половине XI в. (Thunmark-Nylén 1984, p. 5—14; Дедюхина 1967, с. 203—206; Носов, Хвоцинская 2004, с. 227—233). Отличительной их чертой является наличие овального кольца и специального

приемника в виде уступов для узкой перемычки, вследствие чего передвижение иглы застегки вдоль дуги невозможно. Подобные украшения относятся к типу 237 по Я. Петерсену или к типу II по типологии Л. Тунмарк-Нюлен (Petersen 1928, p. 191, fig. 237; Thunmark-Nylén 1984, p. 6—7). Среди них выделяются экземпляры с изысканно орнаментированной верхней частью, объединенные Л. Тунмарк-Нюлен в тип V (Thunmark-Nylén 1984, p. 6). Конструктивным элементом булавок является наличие длинной иглы, которая по всей своей длине сохраняет округлую в сечении форму, за исключением плавно расширяющегося пластинчатого основания с деталями орнаментальных композиций, в том числе и в виде параллельных линий из чередующихся треугольников, обращенных вершинами от продольной осевой линии. Фрагменты таких артефактов найдены в раскопе на селище Илово и на селище Кордон (рис. 7: d, e). Несмотря на трудности атрибуции, представленные детали булавок отражают следы инокультурного, главным образом, скандинавского присутствия на памятнике.

Кроме того, две подобные булавки происходят из культурного слоя поселений Белорусского Поднепровья и Подвинья. Одна из них зафиксирована в верхних напластованиях селища в урочище Ровинки (Церковище) у д. Красная Зорька в пойме р. Березины (Днепровской) (Побаль 1972, с. 130—138, рис. 17: 2). Данный экземпляр выделяется отсутствием характерной уплощенности окончания и сохранением округлого сечения, что более свойственно британским прототипам, чем скандинавским образцам (Graham-Campbell 1984, p. 35—36). Близкую форму, но несколько иные пропорции, имеет фрагмент застегки, обнаруженный в ходе изучения городища «Замок» у д. Прудники в Браславском Поозерье (Шадыро 1992, с. 2—7, рис. 20: 4).

На городище Кордон найден фрагмент литой матрицы ладьевидного браслета (рис. 3: e). Определить его точный размер невозможно, т. к. один из концов сломан. Сохранившаяся часть артефакта достаточно массивная и в поперечном сечении имеет форму сегмента. Внешняя поверхность обозначена глубоким рельефным орнаментом в виде зигзагообразных линий, обрамленных вертикальными валиками с краю и в центре. Вокруг этих элементов можно проследить пунктирную линию. Изображение отличается волнообразным характером и отсутствием острых углов. Готовые изделия имеют широкие параллели в Скандинавии, а также встречаются в Финляндии, Прибалтике и на северо-западе Руси в IX—XI вв. (Arbman 1940, p. 449—451; taf. 109: 9; Kivikoski

1973, fig. 736; 740; Левашева 1967, с. 243). Браслеты с аналогичной орнаментацией найдены в грунтовом могильнике Медники (Кенько 2015, с. 11, рис. 8: 23, 24); Люцинском могильнике (Ciglis 2002, p. 66, 67, 69, att. 23: 1; 24: 1); в курганном могильнике Жвирбляй (Iwapowska, 2006, s. 96, 113, 114, tabl. XXXV: 12; LXXXVIII: 15). К этому кругу древностей относится фрагмент браслета из Витебска (Бубенька 1996, с. 119), а также детали украшений из курганных погребений у д. Озерцо (окрестности Минска) и д. Устье (Браславское Поозерье) (Штыхаў 1992, с. 173—174; Дернович 2004, с. 212).

Как деталь скандинавского мужского костюма можно рассматривать миниатюрный фрагмент бронзового декоративного крючка для закрепления свободных окончаний обмоточной ленты вокруг голени (рис. 7: f). Сохранившаяся часть артефакта представляет собой схематичную отливку пары крыльев и хвоста хищной птицы. Композиция изображения выстроена вдоль условной вертикальной оси и реализована через рельефную орнаментацию наружной поверхности симметричными и переплетающимися элементами в стиле Борре. Расширенная нижняя часть, за счет условных прорезей в виде перемычек, является своеобразным функциональным решением.

Изделие, полученное в ходе исследования археологического комплекса Кордон, имеет близкие параллели в североευропейских материалах, особенно из центральных провинций Швеции вокруг оз. Меларен. В Восточной Европе они представлены как в погребениях, так и в культурном слое поселений Древней Руси (Каинов, Федоров 1998, с. 2—7).

Ювелирные изделия, выявленные при раскопках археологического комплекса Кордон, включают украшения, детали костюма, культурные предметы и ремennую гарнитуру, относящиеся, преимущественно, к VII—XI вв. Они отражают динамику развития этнокультурных связей населения Белорусского Подвинья, особенно сложную в эпоху викингов.

Литература

Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнездова. *Труды ГИМ*, 124, с. 93-101.
 Блѣфельд, Д.І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
 Богомольников, В.В. 2004. *Радимичи: По материалам курганов X—XII вв.* Гомель: ГомГУ.
 Бубенька, Т. С. 1996. *Ювелірныя ўпрыгожанні Віцебска X—XIV стст.* 3 глыбі вакоў; Наш край, 1. Мінск: Навука і тэхніка.
 Витлянов, С. 2007. Непубликовани коланни гарнитури от Велики Преслав. В: Георгиев, П. (ред.). *Из-*

следования по Българска средновековна археология: сборник в чест на проф. Рашо Рашиев. Търново: Фабер, с. 245-258.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. *Раннеславянский мир археология славян и их соседей*, 3, с. 166-178.

Дедюхина, В. С. 1967. Фибулы скандинавского типа. *Труды ГИМ*, 43, с. 191-206.

Дернович, С. Д. Плавинский, Н. А. 2004. Междуречье Западной Двины и Дисны в системе торговых коммуникаций эпохи викингов. *XV конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов*, 1, с. 209-212.

Заяц, Ю. А. 1995. *Заславль в эпоху феодализма*. Минск: Навука і тэхніка.

Івакін, Г. Ю. Іонесян, О. М. 2008. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2007 рр. В: Павленко, С., Блащук, С. (ред.). *Дньслово: збірка праць на пошану дійсного члена національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 191-212.

Ільчышын (Харытановіч), З. А., Лакіза, В. Л. 2015. *Справаздача № 2 аб правядзенні навуковых археалагічных даследаванняў на аб'екце «Другая кальцевая аўтамабільная дарога вакол г. Мінска» на участку ад аўтамабільнай дарогі М-3 Мінск—Віцебск да аўтамабільнай дарогі М-6/Е28 Мінск—Гродна — мяжа Рэспублікі Польшчы. I чарга» (чэрвень 2014 — сакавік 2015)*. Архив ИИ НАНБ, 3312.

Каинов, С. Федоров, О. 1998. Скандинавские наемники на Руси. *Военная иллюстрация*, 1, с. 2-7.

Кенько, П. 2015. Археологические исследования в Гольшанах в 2010—2013 гг. В: Каваленя, А. А. (ред.). *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Ашмянны і Ашмянскі рэгіён*. Мінск: Беларуская навука, с. 21-43.

Кенько, П. М. 2015. *Отчёт об археологических работах в Докишском районе Витебской области и Ошмянском районе Гродненской области в 2015 г.* Архив ИИ НАНБ, 3357.

Кенько, П. М. 2014. *Отчёт о раскопках селища возле д. Гольшаны Ошмянского района и могильника Геранены Ивьевского района Гродненской области в 2014 г.* Архив ИИ НАНБ, 3248.

Кенько, П. М. 2010. *Отчёт о раскопках селища и курганного могильника возле д. Гольшаны и проведении археологических разведок в Ошмянском районе Гродненской области и в Докишском районе Витебской области в 2010 г.* Архив ИИ НАНБ, 2823.

Кенько, П. М. 2012. *Поясная гарнитура с территории Беларуси (I—XIII вв.)*. Свод археологических источников. Минск: Беларуская навука.

Кенько, П. М. 2007. Разведки на юге Витебской области. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 23, с. 233-235.

Колосовский, Ю. В. 2016. Археологическое исследование городища и селища около деревни Вежки Дубровенского района Витебской области в 1994—1998 гг. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 5-13.

Левашева, В. П. 1967. Браслеты. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 207-252.

- Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 55-56.
- Ляўданскі, А. Н. 1930. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе. *Запіскі аддзелу гуманітарных навук*, 11: Працы Археолёгічнай Камісіі, 2, с. 157-198.
- Макарова, Т. И. 1986. *Черное дело Древней Руси*. Москва: Наука.
- Макаров, Н. А. (ред.). 2008. *Археология северорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука.
- Макушников, О. А. Гусев, А. А., Меркуль, А. А., Линденков, Д. Н. 2014. Исследование средневековых памятников на юго-востоке Гомельщины в 2011 году. *Матэрыялы па археалёгіі Беларусі*, 25, с. 243-251.
- Макушников, О. А. 2009. Основные итоги исследований восточнославянских памятников на Юго-Востоке Беларуси. *Материалы по археологии Беларуси*, 17: Археалёгічныя даследаванні на Беларусі ў 2007 годзе, с. 204-211.
- Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43, с. 149-190.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборы украшений (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Новикова, Г. Л. 1991. Скандинавские амулеты из Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 175-199.
- Носов, Е. Н., Хвошинская, Н. В. 2004. К вопросу о характере материальной культуры раннего этапа Рюрикова городища. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в Средневековья*. Москва: Наука, с. 227-233.
- Плавінскі, М. А. Дучыц, Л. У., Плавінскі, А. М., В. І. Шадыра, 2014. *Курганныя могільнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2000 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.
- Плетнева, С. А. 1979. *Очерки хазарской археологии*. Москва: Мосты культуры.
- Поболь, Л. Д. 1979. *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск: Наука и техника.
- Побаль, Л. Д. 1972. Старажытныя паселішчы на Сярэдняй Бярэзіне. В: *Беларускія старажытнасці. Матэрыялы канферэнцыі па археалёгіі БССР і сумежных тэрыторый*. Мінск, с. 117-149.
- Пушкина, Т. А. 1981. Скандинавские вещи из Гнездовского поселения *Советская археология*, 3, с. 285-290.
- Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 веков. *Archaeologia Lituana*, 2, с. 65-117.
- Седин, А. А. 1997. Никодимовское городище раннего средневековья в Восточной Белоруссии. В: *Этногенез и этнокультурные контакты славян: труды VI Международного конгресса славянской археологии*, 3, с. 287-288.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.
- Сергеева, З. М. 1972. *Отчет об археологических работах в Витебской области в 1972 г.* Архив ИИ НАНБ, 414, 414а.
- Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии*. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска. Материалы по археологии России, 28. Санкт-Петербург.
- Стасюк, И. В. 2010. Средневековые погребения с мечами в курганах Ижорского плато (по материалам раскопок Л. К. Ивановского). В: Носов, Е. Н., Белецкий, С. В. (ред.). *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. 2. Москва: Ломоносовъ, с. 397-409.
- Хвошинская, Н. В. 2004. Металлические детали пояса. Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье). *РАН, ИИМК. Труды*, VI, с. 91-93.
- Шадыро, В. И. 1992. *Отчет о полевых исследованиях в Миорском и Городокском районах Витебской области в 1991 г.* Архив ИИ НАНБ, 1352.
- Шадыро, В. И. 1983. *Раскопки городища «Замок» близ д. Прудники Миорского района в 1983 г.* Архив ИИ НАНБ, 833.
- Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск.
- Шноре, Э. Д. 1957. *Нукишинский могильник*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, 1. Рига: АН Латв. ССР.
- Штыхов, Г. В. 1978. *Города Полоцкой земли*. Минск: Наука и техника.
- Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка.
- Штыхов, Г. В. 1968. *Отчет об археологических исследованиях в Северной Белоруссии в 1967 году*. Архив ИИ НАНБ, 349.
- Щеглова, О. А. 2002. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на Северо-Западе Восточной Европы. В: Киричников, А. Н. (ред.). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 134-150.
- Янссон, И. 1999. Скандинавские находки IX—X вв. с Рюрикова городища. В: Гиппиус, А. А., Носов, Е. Н., Хорошев, А. С. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию В. Л. Янина*. Москва: Русские словари, с. 18-38.
- Arbman, H. 1940. *Birka I: Die Gräber (Tafeln)*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Uppsala.
- Arbman, H. 1943. *Birka I: Die Gräber (Text)*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Uppsala.
- Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland*. Stockholm: Institute of archaeology, University of Stockholm. Stockholm Studies in Archaeology, 8.
- Chropovský, B. 1970. *Slovensko na úsvite dejín*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Ciglis, J., Radiņš, A. Ciglis J. 2002. *Ludzas odzīva kapulauka katalcs, latwijas vēstures muzejs*. Riga: Latvijas vēstures muzejs
- Graham-Campbell, J. 1984. Western influences on penannular brooches and ringed pins. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka II: I Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Uppsala, p. 31-38.
- Fodor, I., Révész, L., Wolf, M., Nepper, I. M. 1996. *The ancient hungarians. Exhibition catalogue*. Budapest: Hungarian national museum.
- Iwanowska, G. 2006. *Cmentarzysko kurhanowe w Zwirblach pod Wilnem Wprowadzenie w problematykę. Katalog*. Warszawa: Janusz Bieszczad.
- Kivikoski, E. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands*. Helsinki.

Jansson, I. 1984. Grosse Rundspangen. *Birka II:1 Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Uppsala, p. 75-84.

Petersen, J. 1928. *Vikingetidens Smykker*. Stavanger.

Radiņš, A. 1999. 10.—13. *Gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Rīga: N.I.M.S.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeits Gotlands I*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeits Gotlands*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Essay 3

ETHNICAL AND CULTURAL CONTEXT OF JEWELLERY OF THE ARCHEOLOGICAL COMPLEX OF KORDON

Formation and development of the culture of the population of Belarusian Dvina region was evolved on a multi-component basis in the 1st—2nd millennium AD. Studying of archeological sites in the zone of watershed of the Western Dvina and the Dnieper Rivers concerning to this period, might be actual for understanding of cultural and historical processes of the Middle Ages. Among them the important place belongs to the archeological complex of Kordon (the villages of Kordon and Ilovo, Shumilino district, Vitebsk region). Some artefacts of the economic activity and finds of antique coins could be used for pointing, that this complex had been explored since from the second quarter of the 1st millennium AD. Already at this stage the presence of population of the Kiev Culture is probable represented among the local substratum. At the same time, the stratigraphy of compact group of ornaments of lead and tin alloys, connected with original deposits, were caused by contacts with Central European territories.

The significant collection of the artefacts testifying to constant functioning of the complex of Kordon in the 8th—11th centuries was formed in 2016—2018 after investigations of the hill-fort and open-settlements 1 and 2, including metal-detector diagnostics. Among materials which were collected various ornaments of nonferrous metals, mounts, some belt and bag sets presented Scandinavian, Bulgarian and Middle Eastern origins. These jewellery reflect com-

plicated dynamics of development of ethnical and cultural communications of the population of Belarusian Dvina region in the middle 1st — early 2nd — the beginning 2nd millennium AD.

Keywords: ethnical and cultural process, Belarusian Dvina region, archeological complex of Kordon, jewellery, ethnicities, the Middle Ages.

Нарис 3

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБІВ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ КОРДОН

Формування та розвиток культури населення Подвиння на території Білорусі у I та II тис. н. е. відбувалося на багатокомпонентній основі. Дослідження археологічних пам'яток вододілу Західної Двіни та Дніпра, які відносяться до даного періоду, може бути актуальним для розуміння культурних та історичних процесів середньовіччя. Серед них важливе місце належить археологічному комплексу Кордон (сс. Кордон та Ілово, шумилівський р-н, Вітебська обл.). Деякі артефакти господарської діяльності свідчать про те, що цей комплекс міг бути заселеним ще з другої чверті I тис. н. е. Уже на цьому етапі населення київської культури, вірогідно, було присутнє серед місцевого субстрату.

У той самий час, наявність групи прикрас із свинцю та олов'яних сплавів, пов'язаних із корінними родовищами, свідчить про контакти із центральноєвропейськими територіями. Значна колекція артефактів, які свідчать про постійне функціонування комплексу Кордон у VIII—XI ст. сформувалась у 2016—2018 рр. після досліджень городища та відкритих поселень 1 і 2 із використанням металошукачів. Серед виявлених матеріалів, які представлені різноманітними прикрасами з кольорових металів, ремінною гарнітурою, деталями поясних сумок виділяються групи скандинавського, болгарського та близькосхідного походження. Ці ювелірні вироби відображають складну динаміку розвитку етнічних та культурних взаємовідносин населення Білоруського Подвиння в середині I — на початку II тис. н. е.

Ключові слова: етнокультурні процеси, Білоруське Подвинне, археологічний комплекс Кордон, ювелірні вироби, етнокультурна належність, середньовіччя.

Одержано 30.07.19.

ДЕРНОВИЧ Сергій Дмитрович, науковий співробітник, Інститут історії НАН Білорусі, вул. Академічна, 1, Мінськ, 220072, Білорусь, s_dernovich@mail.ru.

DERNOVICH Siarhei D., researcher, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Academic str., 1, Minsk, 220072, Belarus, s_dernovich@mail.ru.

КЕНЬКО Павло Михайлович, науковий співробітник, Інститут Історії НАН Білорусі, вул. Академічна, 1, Мінськ, 220072, Білорусь, pavelkenko@tut.by.

KENKO Pavel M., researcher, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Academic str., 1, Minsk, 220072, Belarus, pavelkenko@tut.by.

ЛЕВКО Ольга Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідуючий Центром археології та стародавньої історії Білорусі, Інститута історії НАН Білорусі, вул. Академічна, 1, Мінськ, 220072, Білорусь, onlevko@gmail.com.

LEVKO Olga N., Dr., Professor, the Head of the Centre of Archaeology and Pre-history of Belarus. Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Academic str., 1, Minsk, 220072, Belarus, onlevko@gmail.com.

Нарис 4

БАЛТИ І РУСИ В ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Військові, міжетнічні торгові та культурні стосунки балтів та русів мають свою багатовікову історію. Стаття присвячується детальному аналізу основної джерелознавчої бази, яка представлена літописними повідомленнями та археологічними джерелами.

Ключові слова: літопис, археологічні джерела, Іпатієвський список, балти, руси.

Предки сучасних українців і прибалтів почали активно контактувати між собою починаючи із середньовічних часів. Про це повідомляють тогочасні писемні джерела, зокрема Іпатієвський літопис, а також деякі археологічні матеріали. Всі вони й стали основою для підготовки даної публікації. Звичайно, середньовічне населення південного узбережжя Балтійського моря не займало пріоритетного місця із сучасним населенням півдня східнослов'янської ойкумени у порівнянні із тогочасними країнами Арабського Сходу, Скандинавії чи Візантії. Але контакти різного рівня, і в першу чергу торговельні, всеж відбувалися й поступово ставали більш інтенсивними. Тож розгляд їх, зокрема в часи Київської і Галицько — Волинської Русі й зародження Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (далі — ВКЛ), як і перших феодальних князівств Кокнесе, Ерсіка та інших (пізніше Лівонського ордену) у даному збірнику являється цілком логічним.

Вже у недатованому блоці вищезгаданого літописного списку серед Яфетової частини світу згадуються як русь, так і литва, зимогола, летьгола, корсть хоча під час опису подій X—XIII ст. мова йшла і про додержавні утворення на землях обох народів: полян, древлян, сіверян, волинян, білих хорватів серед груп східнослов'янського населення; так і аушкайтів, жемайтійців, ятвягів та інших серед різноплемінного населення

балтійського світу, які тоді сплачували данину русам і в археологічному відношенні пройшли відповідну еволюцію. Зокрема це проявилось у прикрасах та елементах одягу (рис. 1—6). А про різноманітні реальні події кінця I — перших століть II тис. мова в першу чергу піде далі на основі зібраної інформації Л. Махновцем, котру слід більш детально проаналізувати у даному випадку (Літопис Руський, 1989).

Це буде зроблено по роках починаючи із 983 р., коли: *«Пішов Володимир на Ятвягів і взяв землю їх»*. Мабуть вже тоді представники прибалтійського світу переходили на державну службу до київських князів. Про це свідчить хоча б факт перебування у складі посольства Ігоря (Старого) 945 р. в Константинополі одного із його членів на ім'я Ятвяг. Із даним племенним угрупованням по-різному контактували й надалі київські зверхники: якраз на ятвягів ходили Ярослав у 1038 р., Ярослав Святополчич у 1112 р. і Роман Мстиславич у 1196 р. В останньому випадку князь рушив на ятвягів мститися *«... бо вони пустошили були його волость. І, отож, Роман увійшов в землю їхню, а вони не маючи змоги стати супроти нього втекли у свої твердині. А Роман, попаливши волость їх і відомстивши, вернувся до себе»*. Але і прибалти періодично «відповідали» відповідно. Так, зокрема, трапилося у 1106 р., коли *«... перемогла зимогола (Рогволда — Бориса) Всеславича, і всіх братів (його), і дружину їхню убили, дев'ять тисяч»*. У цьому випадку йдеться про полоцьких зверхників які конфліктували з прибалтами. Фіксувалися подібні випадки й пізніше.

Слід все ж відзначити, що, в першу чергу, представники різних племенних утворень середньовічних етносів у вищезгаданому Іпатієвському літописі згадуються під найменуванням «литва». Так 1132 р. *«Ходив Мстислав на Литву»*

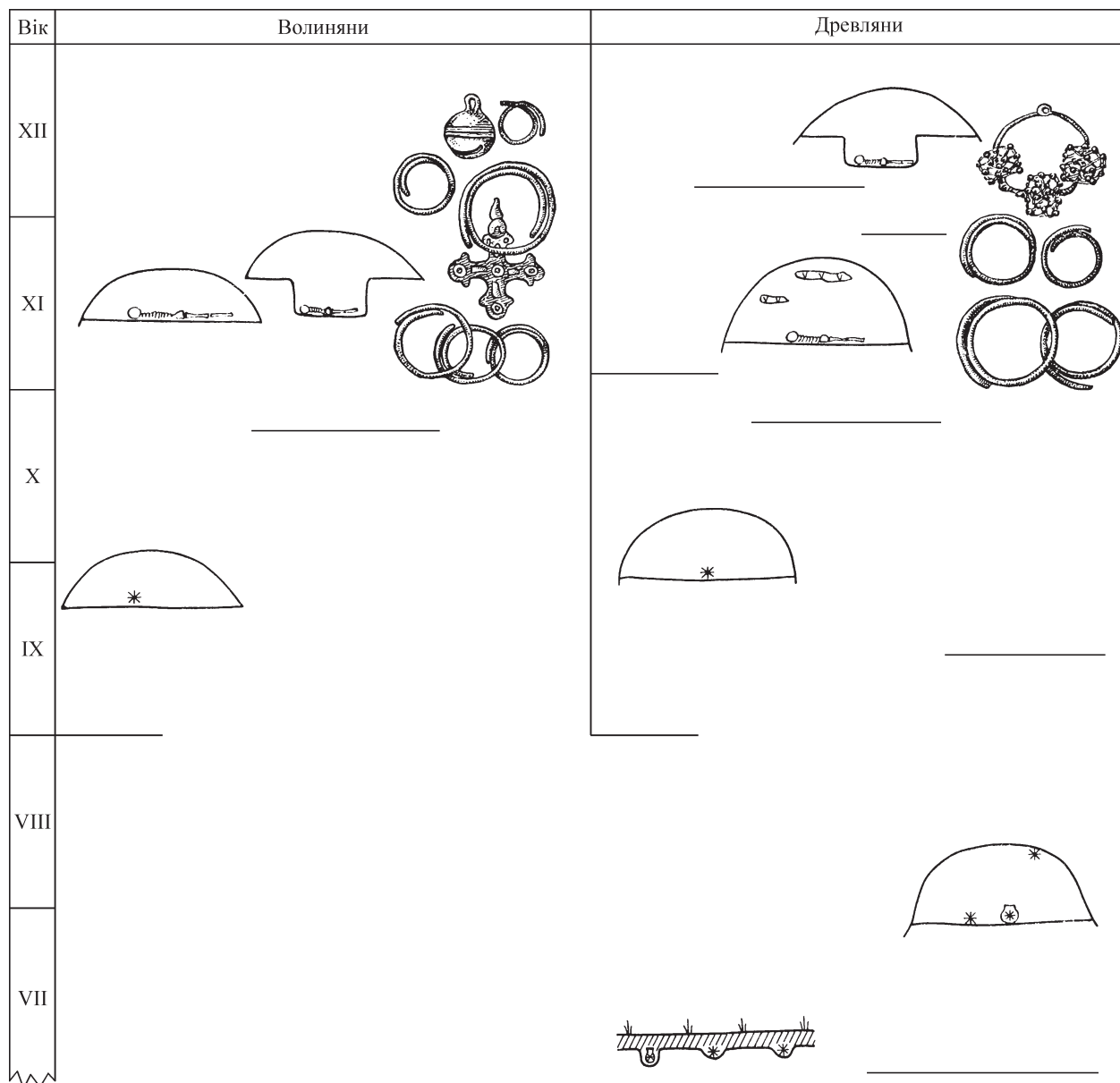

Рис. 1. Еволюція старожитностей волинян і древлян (за В. Седовим)

із синами своїми, (Всеволодом, Ізяславом і Ростиславом) і з Ольговичами, і з Всеволодом (Давидовичем) городенським, і попалили вони їх. Та самі вони (литва) поховалися, а киян тоді багато побива литва, бо не встигли вони були (йти) з князем, а пізніше йшли услід за ним, окремо». 1159 р., під час міжкнязівського протистояння, «А Володар (Глібович) не цілував хреста, тому що він був у поході під Литвою, в лісах». У 1180 р. серед союзників Ярослава Всеволодовича у його поході на Друцьк — міста сучасній Білорусі — була і литва. Ще через десятиліття, у 1190 р. із Овруча, князь Рюрик рушив у похід на Литву. Та через весняну непогоду похід виявився невдалим. Те саме трапилося і у 1193 р.

Обширніша інформація з даного питання з'являється вже у 1205 р.: «В ті ж роки коли

Олександр сидів у Володимирі, а брат його Всеволод у Червені, литва ж і ятвяги ходили війською. І спустошили вони тоді (город) Турійськ, і навколо Комова, і аж до Червена, і билися коло воріт червенських... Біда ж була в землі Володимирівській од воювання литовського і ятвязького!». Як бачимо, протистояння виливалося у взаємні перемоги і поразки.

Але прослідковувалися і спроби вирішувати конфлікти мирним шляхом, як це відбувалося у 1215 р.: «В той же час за божим повелінням прислали князі литовські (послів) до великої княгині Романової (Анни), і до Данила, і до Василька, мир даючи (князі литовські, жемоїтські, із Рушковичів, Булевичі, ще з Дяволтови). Ці ж усі мир дали князю Данилові і Васильку, і була земля (їхня) спокійна. Ляхи ж не перестаючи пакости-

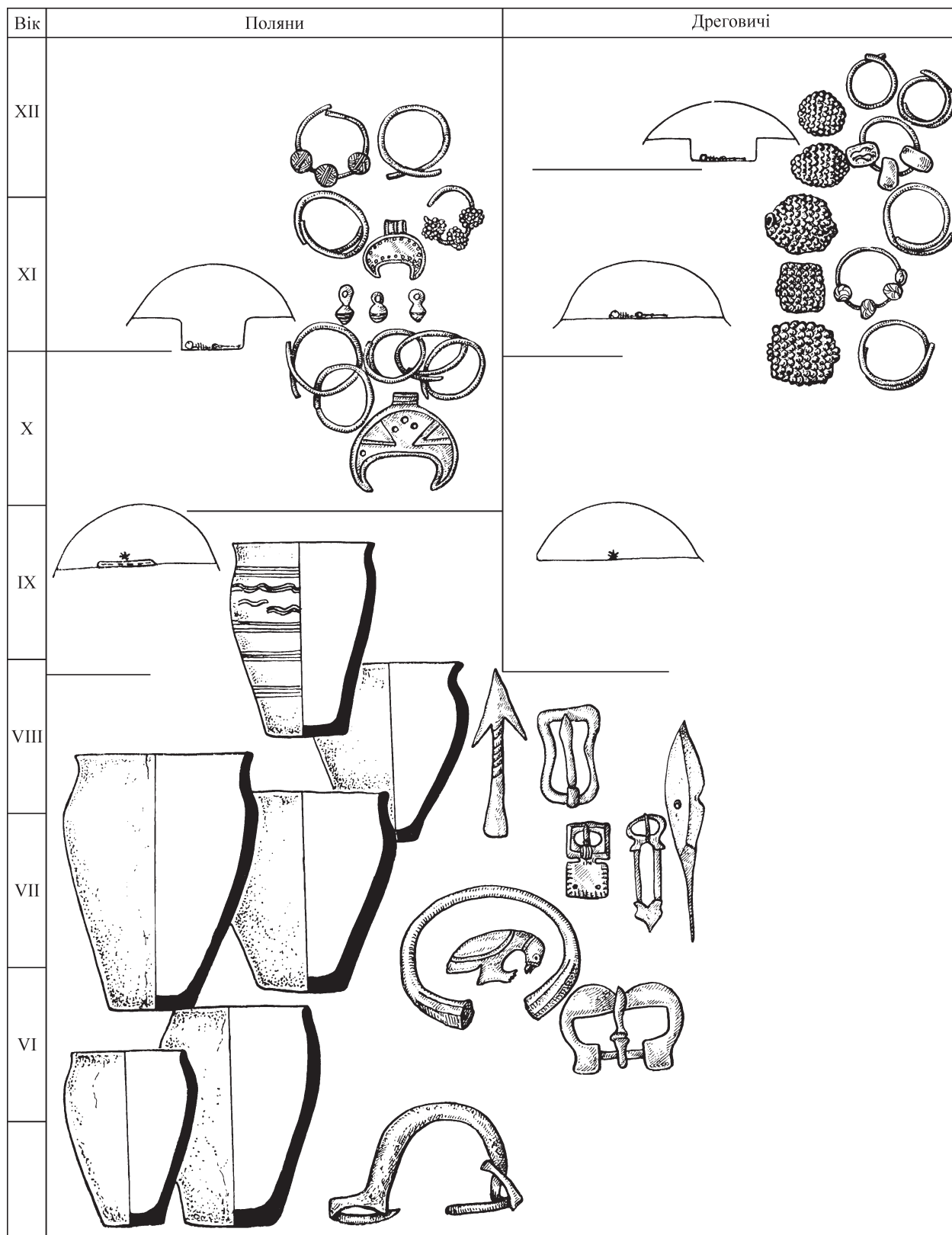

Рис. 2. Еволюція старожитностей полян і дреговичів (за В. Седовим)

ли. І привів (Данило) на них литву, і пустошили вони Ляхів, і багато убивств учинили між них». Тож на історичній арені в даному повідомленні з'явилася і третя складова у взаємовідносинах сусідів — предки сучасних поляків. 1227 р.

«пустошили ятвяги довкола Берестія». Їм тоді протистояли брати Данило і Василько.

Подібні міжетнічні чвари зафіксовані і 1229 р., коли вищезгадані брати пішли на допомогу польському Конраду. Тоді у Бересті зали-

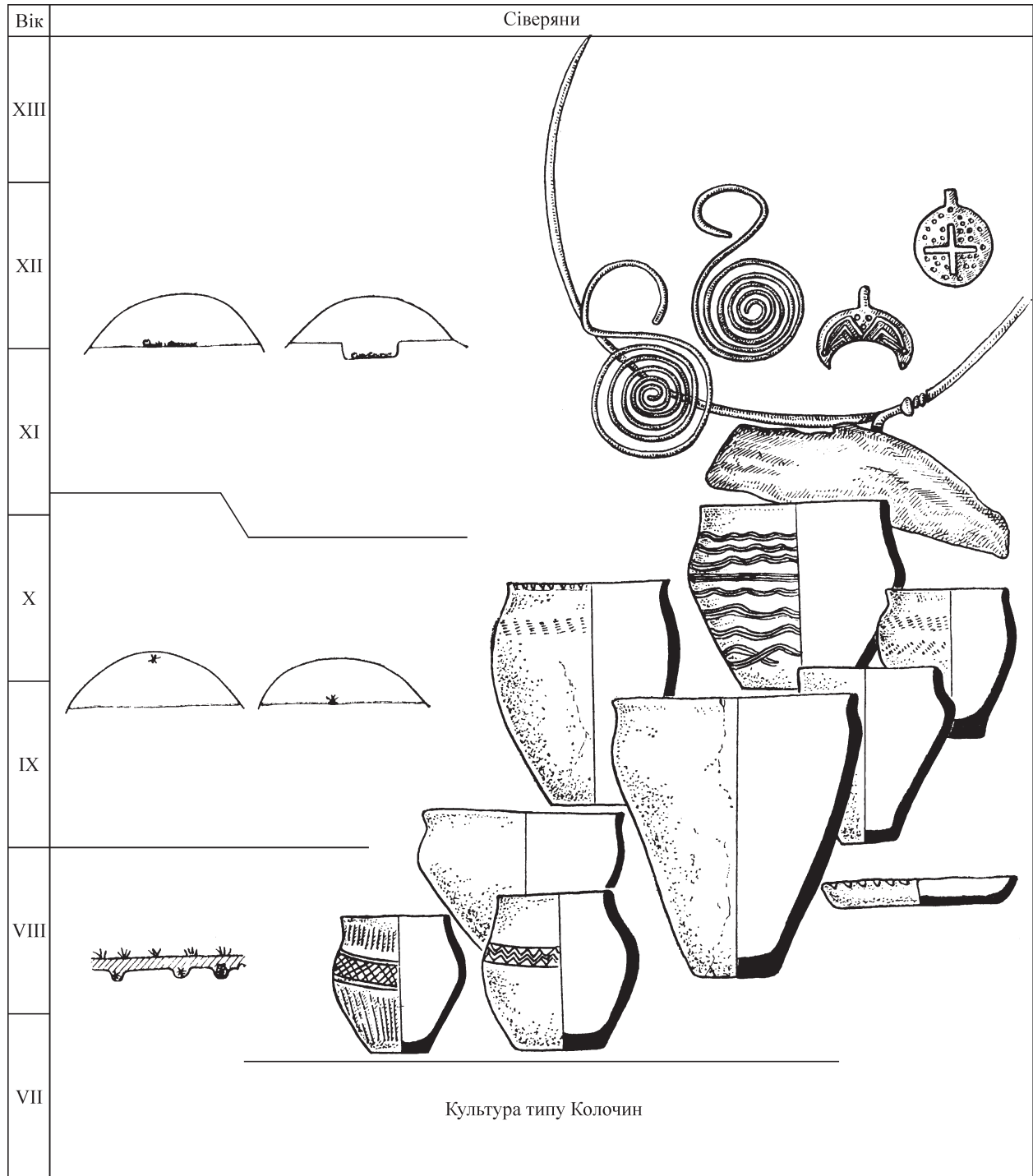

Рис. 3. Еволюція старожитностей сіверян (за В. Седовим)

шили Володимира Ростиславича пінського разом із угровцями й берестянами «стерегти землю од ятвягів». Та «у той же час пустошила литва Ляхів». 1235 р. Данило і Василько рушили удвох на ятвягів, але у зв'язку із весняним бездоріжжям похід виявився невдалим. 1241 р. той же Данило вирушив у похід на Бакоту, а його брат залишився вдома охороняючи їх володіння від литви. Русько-польський військовий союз прослідковується у 1250 і 1251 рр., коли війська союзників провели

спільні операції якраз проти ятвягів. А після монголо-татарської навали, зокрема у 1260 р., проти цього балтійського угруповання виступали й підрозділи завойовників зі Сходу.

Але паралельно протистояння між русами і власне литвою неодноразово фіксуватися й надалі. Зокрема у 1246 р.: «В той же рік прийшла литва, (князь) Айшевно Рушкович, і пустошили вони довкола (города) Пересопниці. Данило ж і Василько поїхали в Пінськ, і впередили його, доки став-

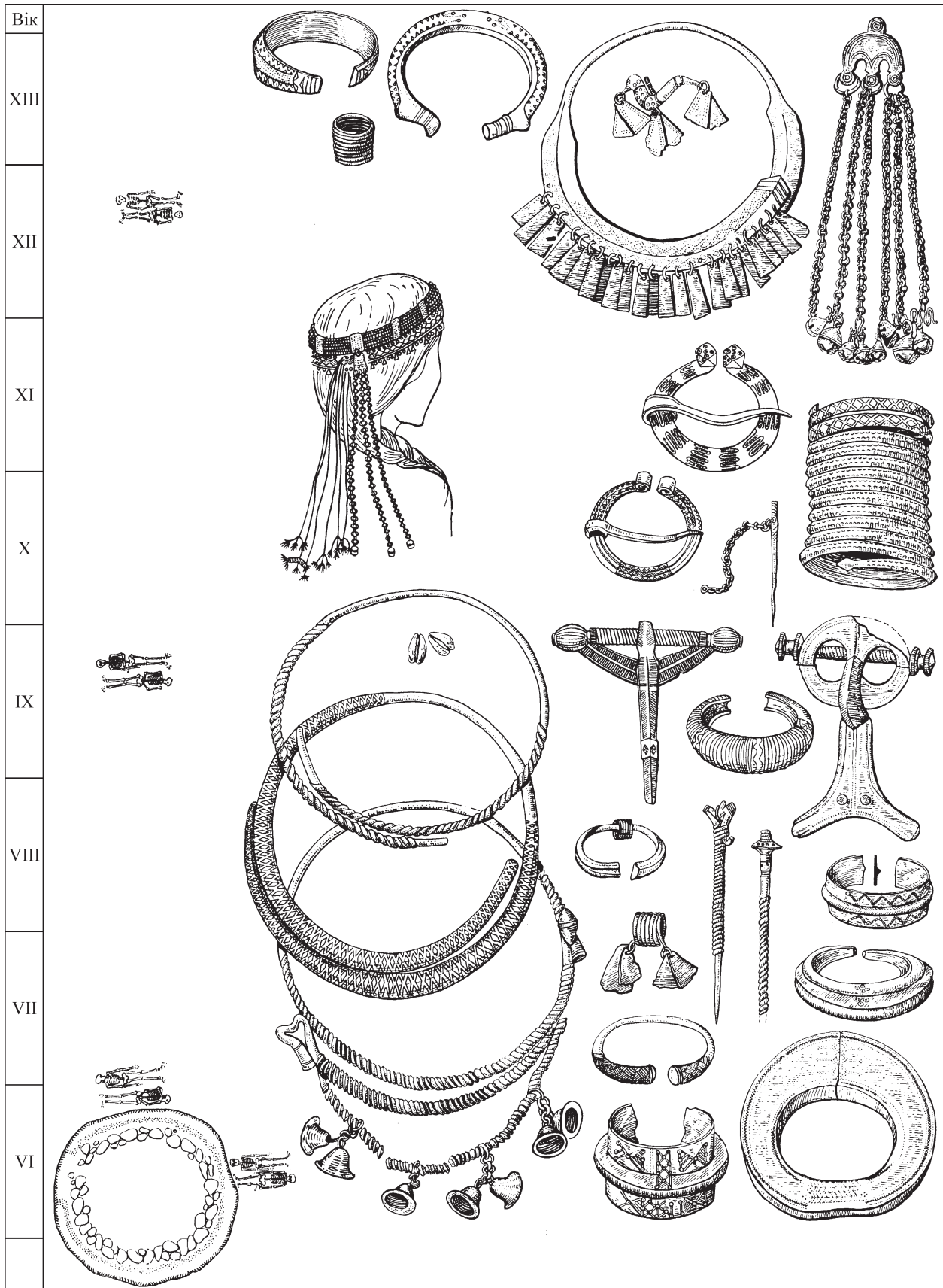

Рис. 4. Еволюція старожитностей латгалів (за В. Седовим)

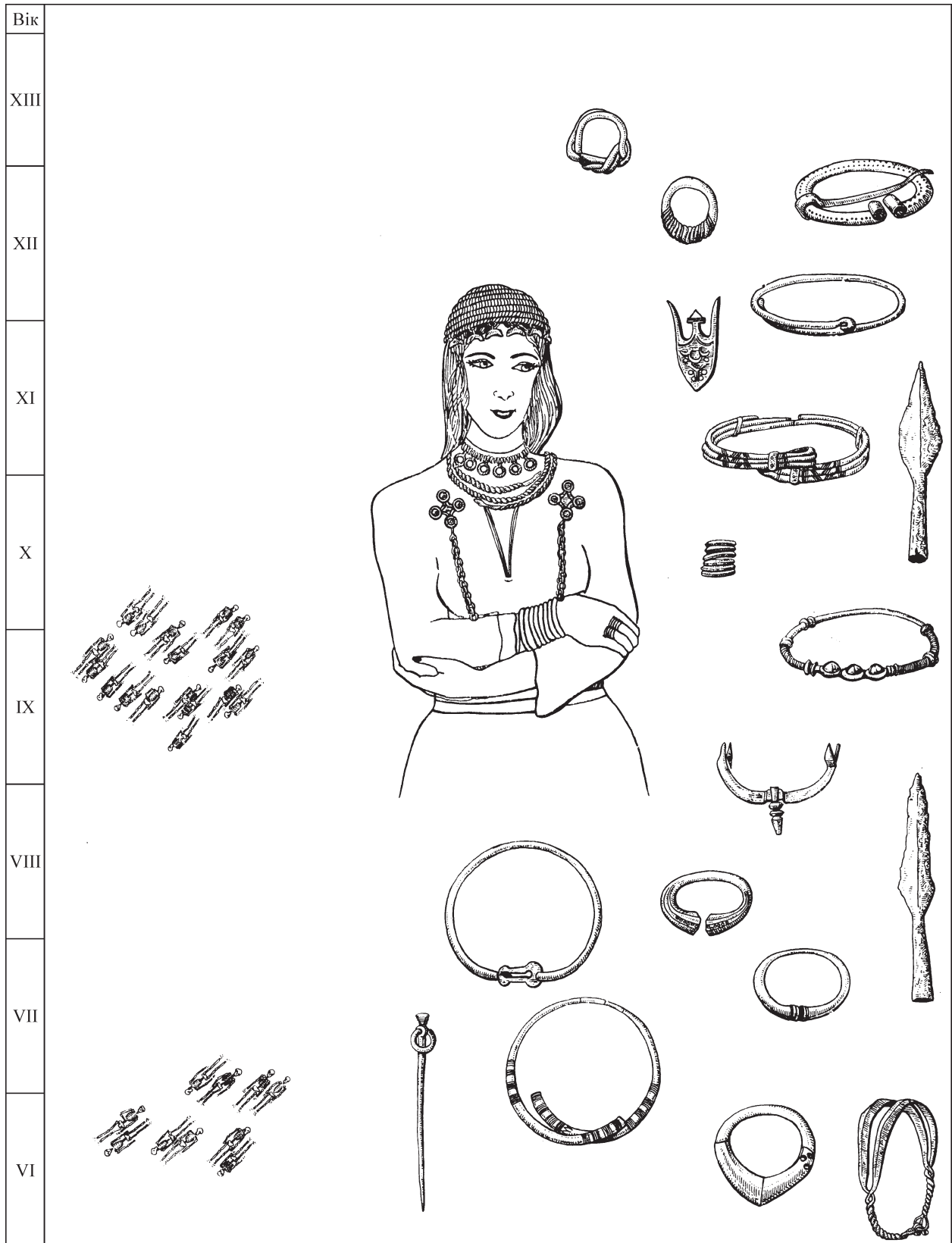

Рис. 5. Еволюція старожитностей жемайтів (за В. Седовим)

ся прихід його. І коли вони, (литва) йшли по полю пінському, вийшли на них обидва (князі) з города. Та погані все одно мали гординю у серці своїм (були повністю розбиті) і була радість велика в городі

Пінську від побіди Данила і Василька: усю його здобич (литви) вони одібрали, тому що бог помагав їм». У цьому випадку слід відзначити те, що середньовічні литовці ототожнюються із погана-

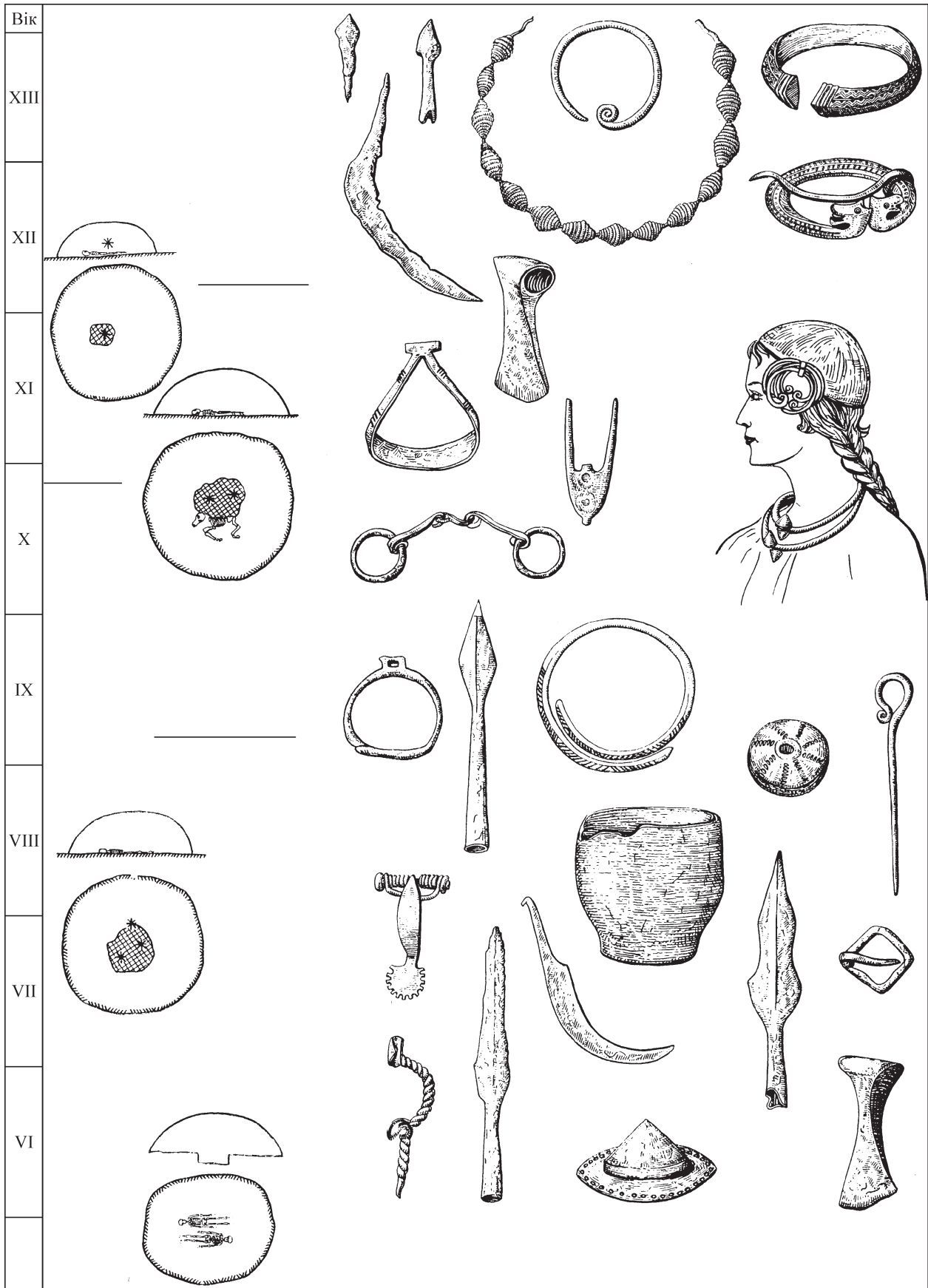

Рис. 6. Еволюція старожитностей литви (за В. Седовим)

ми, тобто язичниками. У 1247 р. литовський князь Ленгенів спустошив землі навколо міста Мельниця, але був розгромлений і поранений втік.

1248 р.: *«Пустошили ятвяги довкола (городів) Охожі та Бусовна і всю землю ту розграбували — бо ще Холм не був поставлений Данилом... Оскільки бог (Васильку) поміг, побігли лихі погані. І була січа люта з ними, і гнали їх за багато поприщ, і вбито сорок князів, і інших багато було вбито, і не встояли вони... А тим часом Данило і Василько послали (послів) у Литву, помочі прохаючи. І послана од Миндовга, (князя литовського) поміч». У цьому випадку мова йде про великого князя литовського Миндовга — засновника ВКЛ. Про його непростий шлях до влади мова йде під 1251 р., коли «... вигнав Миндовг, (князь литовський), двох синів своїх, Тевтивила і Єдивида. Він послав їх обох з вуєм їхнім з Вікинтом на війну, на Русь спустошити до Смоленська, і сказав: “Що хто займе — собі держить”. Але ворожістю, через ворожнечу з ними він Литву (зайняв): тому забрана була вся земля Литовська, і незчисленне майно їх, знищене було багатство їх, і послав він на них воїв своїх, хочачи вбити їх.*

Але вони обидва (Тевтовил і Єдивид), довідалися (про це), і втекли до князя Данила і Василька, і приїхали у Володимир. Миндовг тоді послав послів своїх кажучи: «Ти не чини їм обом милості». (Однак) вони, Данило і Василько, не послушалися його, тому що сестра їх обох, (Тевтила і Єдовида) була за Данилом... Тим часом Данило і Василько послали Вікинта в ятвяги, і в Жемоїть, (і) до німців в Ригу. І Віконт умовив їх, (німців) сріблом і дарами многими, (і) ятвягів, і пів-Жемоїті».

«Тевтил же прибіг в Жемоїть до вуя свого Вікинта (і) узявши ятвягів, і жемоїть, і підмогу Данилову, що їх дав був Данило йому раніш, пішов на Миндовга. Миндовг також зібрався був, але надумавши ото собі не битися з ними в бою. Він увійшов у город, що зветься Ворута, і вислав шурина свого вночі. Та розігнали його (військо) руси і ятвяги.

А наавтра виїхали на них, (воїв Тевтовила), німці із самострілами. І поїхали на них, (німців) руси з половцями зі стрілами, і ятвяги з сулицями, і гонилися вони на полі (бою), немов у грі, і звідти вернулися (військо Тевтовила) в Жемоїть. І прийшов Миндовг, зібравши силу велику, на город Віконтів, що зветься Твиреметь. І виїхав Тевтил із города, (і) руси й половці Данилові з ними, і жемоїть з ними, і багато піших воїв. І коли гонилися вони (за Миндовгом), устрілив кощавий половчин Миндовга в стегно, і вернувся Миндовг в землю свою. А багатьох ратних билися межі собою».

Через два роки (1253) син Миндовга Войшелк спустошив села навколо міста Турійська, а сам великий князь литовський шукав миру із Данилом Галицьким через породичання шляхом заключення шлюбу. Але *«Тоді ж Тевтил прибіг до Данила із Жемоїті і Ятвягів, кажучи: “Миндовг умовив їх сребром многим”. І тому Данило гнів мав на них».*

А 1254 р. відбулася одна непересічна подія: *«Прийняв же Данило от бога вінець в городі Дорогичині, коли він ішов на війну (проти ятвягів)».* Тут ідеться про корону Папи Римського, яку галицький правитель отримав від його представника, побувавши перед тим у ставці хана Батия і провівши успішні перемовини із ним. Далі: *«Коли ж король Данило прийшов на землю Ятвязьку і спустошив (її), то Лев, довідавшись, що Стекинд, (князь ятвязький), у лісі укріпився засікою і з ним (були) ятвяги, помчав на нього, захопив людей і прийшов до засіки. Але коли ятвяги вибігли на нього із засіки, то кіннотники, що були з ним утекли».* Та в результаті перемога все ж сталася на користь Данилового сина.

У 1258 р. *«Данило тоді з братом (Васильком) рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті від Романа і литви... Коли ж Роман прийшов до города (Возвягля) і литва, то литовці кинувшись на город, не побачивши нічого, тільки самі головні (та) пісв, що бігали по городищу»:* маємо факт спільних дій під час локальної військової операції. А от й інший приклад подібних «взаємовідносин» вже у 1260 р.: *«...прийшов Бурундай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я йду на Литву. Якщо ти спільник еси, піди за мною... Коли ж Василько їхав за Бурундаєм один по литовській землі, він, знайшовши десь литву (і побачивши її), привів здобич Бурундаєві. І похвалив Бурундай Василька: «хоча брат твій не їхав». І спустошив (Василько), іздячи з ним (Бурундаєм), шукав він синівця свого Романа, (і) розоряли вони землю Литовську і Нальщанську».* Далі: *«Послано було раніше також двох послів у Ятвяги, довідатися про брата (Василька). Але тому що татари поїхали в Ятвяги, послали обидва схоплені були, і допитував їх (Бурундай): “Де Данило?”. І вони відповіли: “У Мельгници він є”. Вони, (татари) сказали тоді: “То є спільник наш. Брат його воював з нами”»* — тут все виглядає однозначно, а тому коментарі не потрібні.

Далі, під 1262 та послідуочими роками, мова йде про досить суттєві події русько-литовських взаємовідносин, про що слід поговорити більш детально: *«Припам'янув Миндовг (також), що Василько-князь із богатирем (Бурундаєм)*

пустошив землю Литовську. І послав він рать на Василька, і пустошили вони довкола (города) Каменя. Але князь Василько не поїхав услід за ними, тому що сподівався він другої рати... Друга ж рать литовська пустошила тої самої неділі довкола (города) Мельниці». В результаті протистояння «Литва ж стала була при озері (Неблі) але, побачивши війська, виладналися вони і стояли у три ряди за щитами по своєму звичаю. Василько тим часом, нарядивши свої війська, пішов супроти них. І зіткнулися вони обоє, і литва, не видержавши, кинулась втікати. Але не можна було втекти, бо обійшло було (їх) озеро довкола. І тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопились. І так перебили вони їх усіх, і не остався з них ні один».

Після певних перепетій «...восени убитий був великий князь литовський Миндовг, що був самодержцем в усій землі Литовській. Про вбивство ж його так скажемо.

Коли княжив він у землі Литовській, то став він побивати братів своїх і синівців своїх, а інших вигнав із землі (цієї) і став княжити один у всій землі Литовській. І став він гордувати вельми, і вознісся славою і гордістю великою, і не вважав за рівного собі анікого. Був також у нього син Войшелк і дочка. Дочку ж він отдав за Шварна Даниловича до Холма, а Войшелк тим часом почав княжити в Новгородку, в поганстві пробуваючи...

А потім увійшов страх божий у серце його. Надумав він собі, що слід прийняти святе хрещення. І охрестився він тут, у Новгородку, і став жити у християнстві. А після цього пішов Войшелк до Галича, до Данила-князя і Василька, маючи намір прийняти монаший чин. Тоді ж Войшелк охрестив Юрія Львовича. А потім пішов він у (город) Полоний, до (ігумена) Григорія в монастир, і постригся в ченці, і пробував у монастирі в Григорія три роки. Звідти ж пішов він у Святу гору, узявши благословення од Григорія. А Григорій був (таким) чоловіком святим, якого ото перед ним і ні по ньому не буде. Але Войшелк не зміг дійти до Святої гори, тому що смута була велика тоді в тих землях. І прийшов він назад у Новгородок, і поставив собі монастир на річці на Німані, межі Литвою і Новгородком, і тут жив. Отець же його Миндовг докоряв йому за його життя, а він на отця свого досадував вельми». Далі, по смерті своєї дружини Миндовг взяв у жони її сестру, яка тоді була заміжною за нальщанським князем Довмонтом. Той замислив убити підступного родича, що й зробив у 1263 р.:

«У сей же час послав був Миндовг свою силу за Дніпро, на Романа (Михайловича), на брянсь-

кого князя. Довмонт теж пішов був з ними на війну, але вибравши принагідну пору собі і вернувся назад, так кажучи: «Вищування мені не дає з вами піти».

Вернувшись же назад, він помчав уборзі, догнав Миндовга і тут же вбив його. І обох синів його з ним убив, Рукля і Репек'я. І так звершилося убивство Миндовга.

Після вбивства Миндовга Войшелк, убоювшись такого самого, утік до Пінська і тут жив. А Тренята став княжити у всій землі Литовській і в Жемойті». Надалі і його вбили слуги Миндовга. «Почувши ж се, Войшелк пішов із пінянами до Новгородка. А звідти, узявши з собою новгородців, пішов він у Литву княжити, і Литва вся прийняла його з радістю великою, сина свого володаря»...

1264 р.: «Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. А король (Данило) впав тоді був у недугу велику, і в ній він і скончав живоття своє... Після цього ж Шварно пішов на поміч Войшелкові, а Василько-князь од себе послав йому підмогу — все своє військо, бо Войшелк назвав був Василька за отця і володаря».

Дружні і теплі взаємовідносини продовжувалися до 1268 р., коли вищезгаданий Войшелк знову прийняв чернецтво: «В той же час прислав Лев (посла) до Василька, так кажучи: “Хотів би я зустрітися з тобою, (і) аби тута і Войшелк був”. Василько тоді страсної неділі послав (посла) по Войшелка, так кажучи: “Прислав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого”», — бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати. Але поїхав він за Васильковою порукою, і приїхав на святій неділі у Володимир, і став у монастирі святого Михайла великого.

Тим часом Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на обід — Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити, і веселитися. Василько ж, напившись, поїхав додому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де ото він стояв.

Але після цього приїхав до нього в монастир Лев і почав говорити Войшелкові: “Куме! Випиймо по чаші вина!”. І стали вони пити, а диявол, споконвіку не хотючи добра роду людському, вложив у серце Львові (злий намір), і вбив він Войшелка од зазвисті, що той дав був землю Литовську брату його Шварнові. І так звершилось убивство його, і, опрятавши тіло його, положили (його) в церкві святого Михайла великого.

І княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, а він же преставився. І положили тіло його в церкві свя-

тої Богородиці (в Холмі) поблизу отчого гробу». З цього гіркого факту у українсько-литовських взаємовідносинах XIII ст. можливо зробити лише один висновок: негативні людські риси одного із «сильних світу цього» можуть привести до небажаних наслідків незалежно від конкретних часових вимірів і стратигічної взаємовигоди для обох сторін.

Хоча життя брало своє. Вже 1273 р. надумали давньоруські князі йти військовим походом на ятвягів й успішно провели операцію. «А після цього приїхали до Льва, і Володимира, і Мстислава князі ятвязькі — Минтеля, Шюрпа, Мудійко, Пестило, миру собі прохаючи. Але вони ледве дали їм мир, і раді були ятвяги мирові, і тоді поїхали у землю свою».

1277 р., тоді вже на вимогу Ногая, кілька руських князів ходили на Литву. Хоча вже 1279 р., у зв'язку з голодом, «...прислали ятвяги послів до Володимира, так кажучи: “Господине княже Володимире! Приїхали ми єсмо до тебе одо всіх ятвяг, надіючись на бога і на твоє благополуччя. Господине, не помори нас, а прокорми нас собі. Пришли, господине, до нас хліб свій продавати, а ми радо купимо”». Прохання було задоволено, хоча у цю домовленість встряли також і ляхи.

1282 р. під час нових міжнародних чвар Лев звернувся до Володимира зі словами: «Брате! Складаймо із себе сором сей. Пошли підійми литву на Болеслава».

Володимир тоді послав (воєводу) Дуная підіймати литву, і литва обіцялася йому так вчинити кажучи: “Володимире, княже добрий, справедливий! Ми можем за тебе голови свої зложити. Коли тобі вгодно, ми осе єсмо готові”.

Лев, отож, і Володимир спорядили удвох свою рать і рушили. А коли прийшли вони до Берестія, (то) дожидали литву. Але литва не пристіла вчасно, і Лев та Володимир самі не пішли, а послали воєвод... А після цього прийшла литва до Берестія, і стали вони мовити князю Володимирові: “Ти нас підняв, так і поведи нас куди”... І спом'ягнув Володимир, що раніш перед цим Лесько (Чорний), пославши люблінців, узяв був у нього село на Україні, за назвою Воїнь... За це й послав на нього литву». Тут маємо одну із перших згадок сучасної східнослов'янської держави у середньовічних джерелах.

Одночасно протистояння тогочасних Русі і Польщі також продовжувалося. «Володимир, пославши (своїх мужів), і литву підняв. І тоді рушили вони всі, і Юрій-князь з ними теж пішов на Болеслава. Але коли вони були в (городі) Мельниці, то прислав до нього, (Юрія) отець

його Лев (посла) кажучи йому так: “Сину мій Юрію! Не ходи сам із литвою. Убив я князя їх Войшелка. Іще захочуть вони помсту вчинити”. І Юрій не пішов, згідно з отчим словом, а послав рать свою». Як бачимо, розправа Лева із Войшелком за кілька років до того була цілком свідомою, про що він сам пам'ятав і після цього ганебного вчинку (хоча у цілому й характерного для епохи).

1288 р., коли на місці померлого брата Володимира сів Мстислав: «Він держав мир із навколишніми землями: з Ляхами, і з Німцями, і з Литвою, (а) землю свою держав величиною аж по Татар, а сюди — по Ляхи і по Литву».

Тоді ж литовський князь Будикид і брат його Будивид дали князю Мстиславу город свій Волковийськ, щоби з ними він мир держав».

Та і про внутрішнє протистояння у балтійському регіоні і в ті часи давньоруські автори теж не забували. Зокрема 1286 р. «...ходила литва вся і жемоїть уся на німців до Риги. Але тим була вість (про це), і збіглися вони в городи. Вони ж (литва і жемоїть), прийшовши до города і не досягнувши коло нього нічого, звітлія ж рушили на Летьголу. І дійшовши (до) города Медвежої Голови, але не досягнувши коло нього нічого, вернулися вони тоді до себе, добувши мало здобичі».

Коли ж почули про це торунські німці, що жемоїть уся пішла на Ригу, то рушили німці на Жемоїть, помагаючи своїм німцям, і захопили їх незчисленне множество, а інших побили, тоді прийшли до себе із безліччю здобичі».

До споріднених із середньовічними литовцями народностей вносилися і прусси, які тоді населяли південне узбережжя Балтійського моря. Про це також маємо повідомлення вже на самому початку Іпатієвського літопису: «Ляхи же, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького». А конкретніші згадки відомі вже для часів середини — другої половини XIII ст. Так під час протистояння Данила Галицького з ятвягами у 1251 р. «...коли примчали до них (ятвягів), прусси і борти усі вої (Данила) зсіли (з коней). Потім ...сказали прусси ятвягам».

1276 р.: «...до Трейдена прийшли прусси зі своєї землі, поневолі (тікаючи) перед німцями». На слідуєчий 1277 р., на території сучасної Білорусі під час воєнних дій: «Прусси, отож, і борти, виїхавши із города, ударили по них уночі і побили їх усіх». Мова тут йде про перемогу пруських воїнів разом із союзниками й родичами своїми бортами у протистоянні із русами. Але були й мирні контакти, аж до перебування вихідців із пруських територій у війську волин-

ського князя Володимира, коли був у 1281 р. вбитий його воїн «прусин родом».

І закінчуючи розгляд інформації про «балтійських родичів слов'ян» (Непокупний 1979) слід згадати про ще одне балтійське угруповання, яке у розглянуті часи проживало між вятичами і кривичами, тобто в певній ізоляції від прямих родичів із Прибалтики. Мова йде про голядь, представники якої теж епізодично згадувалися на літописних сторінках. Так під 1058 р. відзначалося, що переміг князь Ізяслав Ярославич голядь. А під 1147 р., коли вперше була згадана теперішня столиця росіян, теж «не обійшлося» без «балтійського сліду»: «*І пішовши Святослав захопив людей голядь у верхів'їв (ріки) Поротва, і таким чином забрала здобичі дружина Святославова. І приславши (посла) Юрій сказав (йому): "Прийди до мене, брате, в Москву"*». Тут мова йшла про перемовини між чернігівським і рязанським зверхниками.

Окрім того, у тому ж Іпатієвському літописі, котрий складався із повідомлень «Повісті минулих літ», її продовження до 1200 р. і Галицько-Волинського зводу за XIII ст. (Ипатьевская... 1843, с. VII—VIII), маємо згадки про ятвязьких князів, болота острови, городи, села, двори, твердині, дороги, ліси, засіки. Все це свідчить про достатньо різноманітні русько-балтійські взаємовідносини (особливо у контактній зоні розселення згаданих етнічних угруповань) ще до часів піднесення ВКЛ та інших вищезгаданих структур Прибалтики на середньовічній європейській арені.

Певною мірою це знайшло відображення і у фіксації торговельних зв'язків між землями Південно-Східної Прибалтики та, в першу чергу, Середнім Подніпров'ям у розглянутий тут історичний відрізок часу.

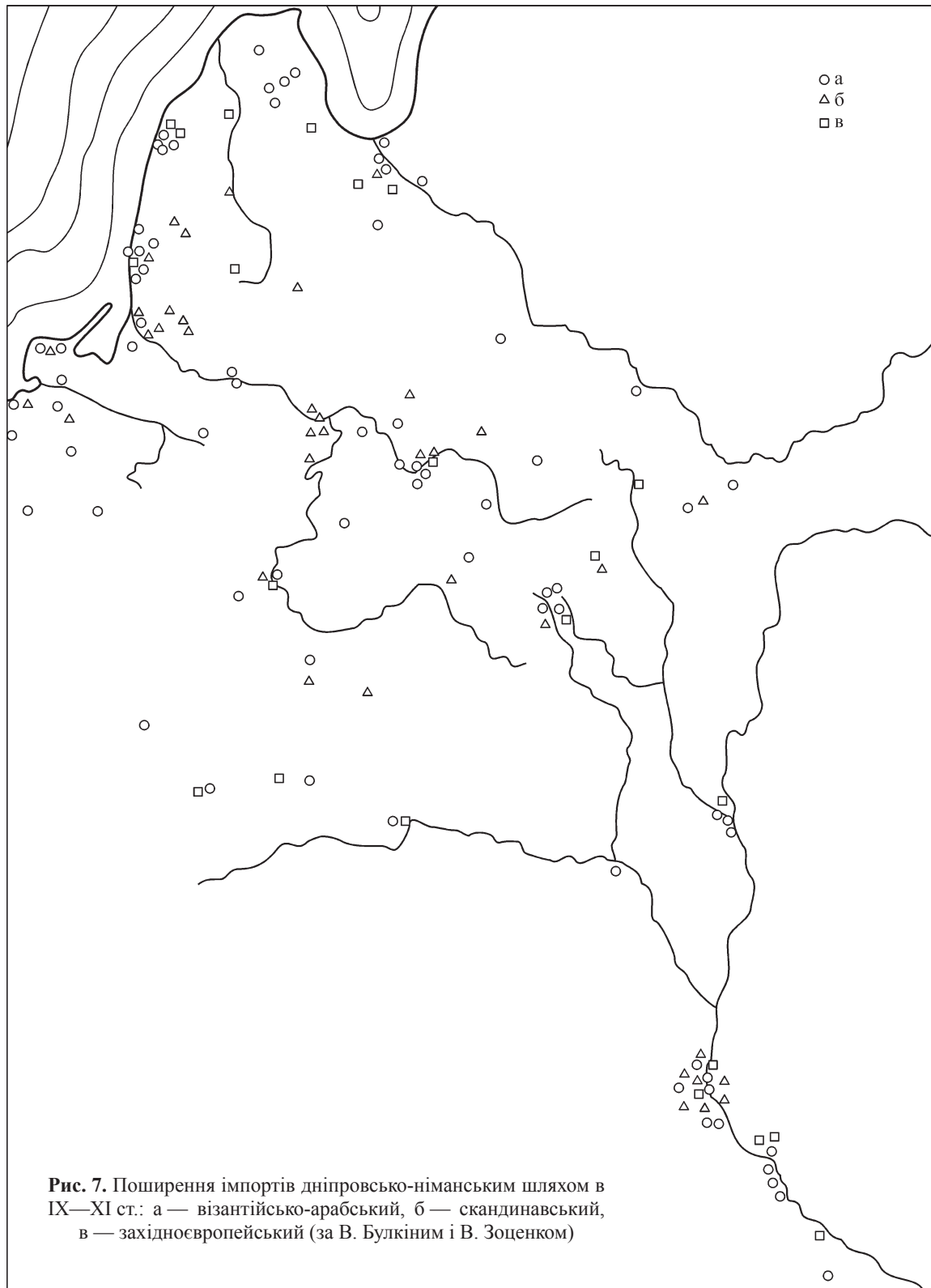
У першу чергу, це функціонування Німансько-Дніпровського торговельного шляху IX—XIII ст. та фіксації на його маршруті різноманітних знахідок. Картографування дозволило виділити найбільш виразні напрямки контактів, котрі проходили у межиріччі Німану і Вілії — з одного боку, і басейну Березини (дніпровської) — з іншого. Найбільша концентрація імпорту — це пониззя Німану, околиці Каунаса, Вільнюса та Мінська, у якійсь мірі Речиці й особливо район Дніпра нижче Десни до Канева—Корсуна. Розрядженість імпорту приходиться на течію Німану між його пониззям та Каунасом, Каунасом та Гродно, а також по суті, на інші частини ріки, рівно як і Вілії від Вільнюса до витоків; «пустота» фіксується між Мінськом і Борисовом до самого гирла. Але даний шлях міг в принципі складати

серйозну конкуренцію навіть широковідомому «шляху із варяг у греки» або ж бути достатньо самостійним у зв'язках Русі з країнами Скандинавії починаючи вже з епохи вікінгів. Із «київської зони» на північ в першу чергу йшли вироби престижної групи (зокрема зброя). Найбільшої активності південнорусько-прибалтійські стосунки досягають у XII ст., хоча «стартували» дещо раніше (рис. 7; 8). Тоді Південно-Східна Прибалтика відігравала не останню роль у забезпеченні Південної і Південно-Західної Русі натуральною сировиною та продуктами промислового господарства (Булкин, Зоценко 1990, с. 117—123; Толочко (ред.) 2000, с. 435, 438).

Ще раніше (в кінці I — на початку II тис.), балтійсько-дніпровські торговельні зв'язки були зафіксовані біля витоків Дніпра в районі сучасного Смоленська — в районі широковідомого археологічного комплексу в сучасному с. Гньоздово (можливо, попередника літописного міста). При цьому слід відзначити, що вірогідно в процесі зародження урбаністичного життя тут відіграв фактор якраз вигідного розташування даного населеного пункту на перетині напрямлень «північ — південь» (Дніпро—Ловать—Волхов) та «захід—схід» (Даугава / Західна Двіна—Дніпро—Ока—Волга). У цьому випадку, у зв'язку із розглядом дніпро-балтійського напрямку торговельних контактів між середньовічними цивілізаціями на берегах Чорного й Балтійського морів, акцентуємо нашу увагу на проблемі вивчення шляхів по Дніпру і Даугаві (як і по Дніпру і Німану, що було коротко проаналізовано вище).

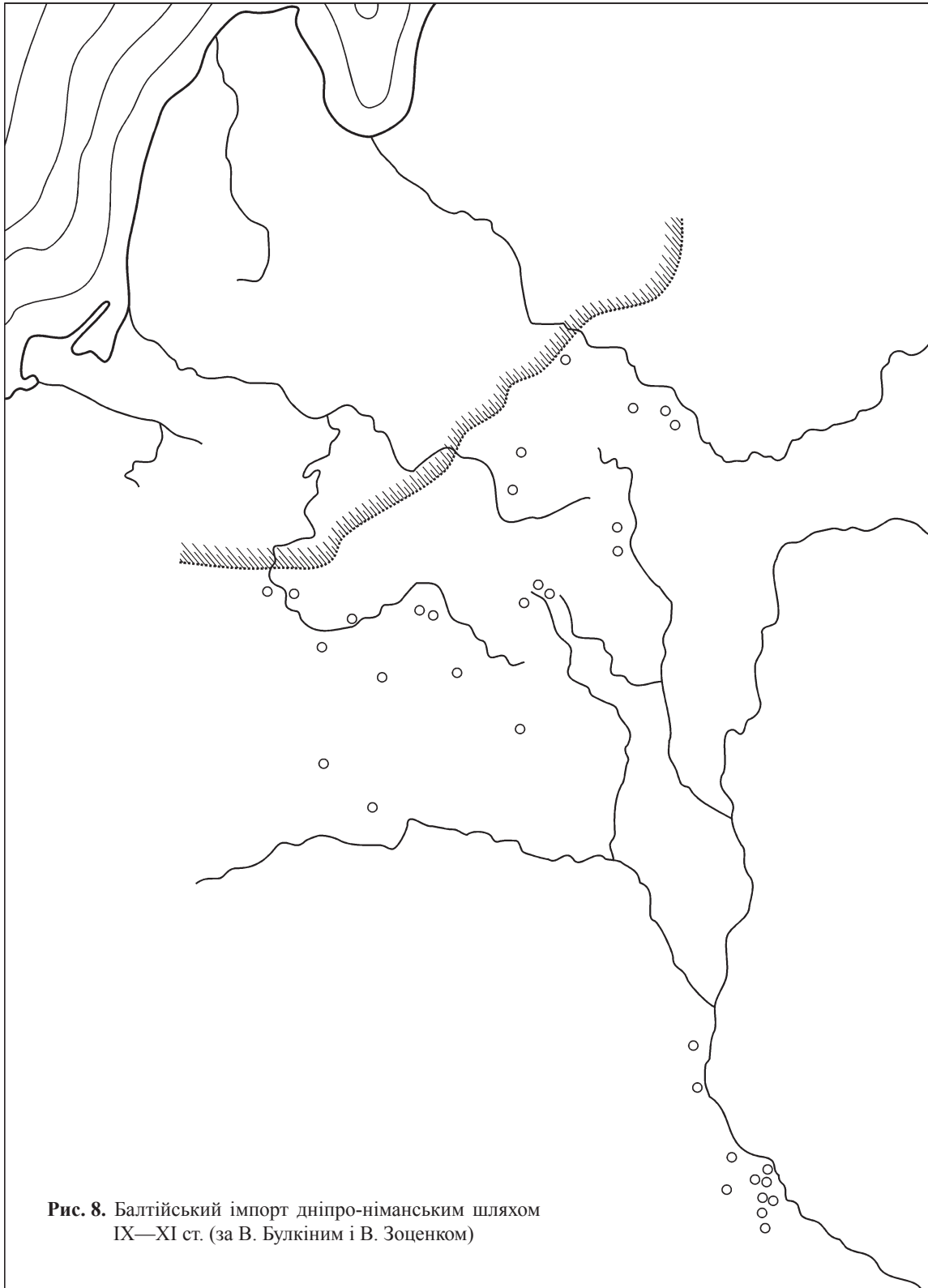
При цьому інтерес у вивченні такого маршруту пояснюється тим, що місце Гньоздова на «шляху із варяг в греки» не являється найбільш вигідним. Адже у межиріччі Даугави та Дніпра існували по крайній мірі два волоки, котрі були зафіксовані у IX—X ст. археологічними матеріалами, а для більш пізніших часів писемними джерелами — вздовж Лучесі і Касплі (допливів Даугави). Якщо ближній до Гньоздова варіант касплянського волока (р. Орша) віддалений від вищезгаданого пункту всього кількома кілометрами, то західний волок по Лучесі (а він пряміший) віддалений від Гньоздова на відстань у середньому в 100 км і, відповідно, не міг тоді бути під постійним контролем.

Але цілий ряд неузгодженостей у даному випадку цілком знімаються, якщо допустити, що стимулюючу роль в історії даного ранньоміського центру відігравав не «шлях із варяг у греки», а якраз у наявності маршруту Даугава—Дніпро. Адже західний напрямком, на відміну від північного, забезпечував більш короткий

і прями́й зв'язок Гньоздова із регіоном Балтійського моря. Для цього вже нині маємо певні археологічні підтвердження (скарби східного срібла тощо). А це, в свою чергу, не могло не сприяти створенню й подальшому розвитку торговельних зв'язків всередині поясу, котрий охоплював райони із різними фізико-географічними й еко-

номічними умовами, так і для примінення його в якості транзитного шляху (Булкін, Дубов, Лебедев 1978, с. 52—53). Використання дніпровських і двінських вод в якості шляхів для ведення «торговельного бізнесу» підтверджується і наявністю портів на даних міжнародних магістралях. Для прикладу наведемо кілька фактів.

Так, безпосередньо на кордоні між Київською Руссю і кочівницьким Степом — у гирлі лівої притоки Дніпра Сули — було розташоване місто Воїнь. Спостереження щодо планування його укріпленої частини й розвідкові траншеї надали можливість стверджувати, що вал і рів завжди захищали центральну частину даного

населеного пункту не по колу, а лише напівколом — із західного та південного боків. З інших сторін відповідних укріплень не було: тут до городища підходило русло самої Сули. Такий природний рубіж і створював надійний захист. Але й тут знаходилися певні огорожувальні споруди у вигляді частоколу, що проходив безпосередньо

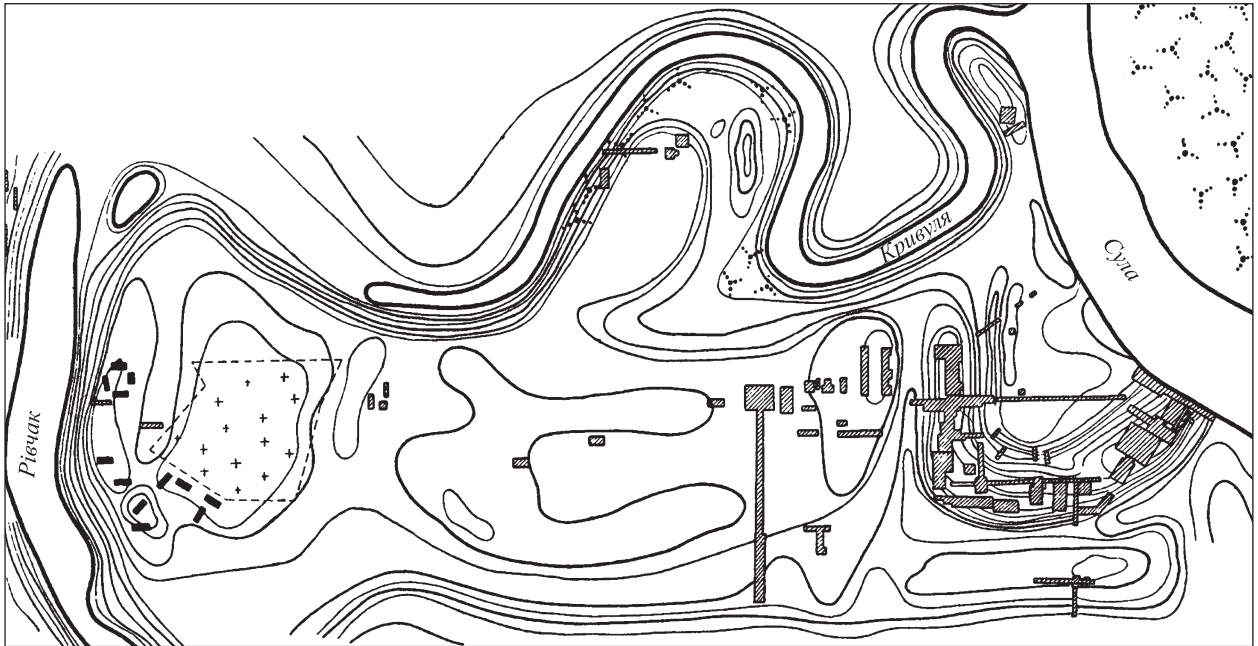

Рис. 9. План і розкопки на Воїнському городищі в гирлі р. Сули (за В. Довженком, В. Гончаровим, Р. Юрою)

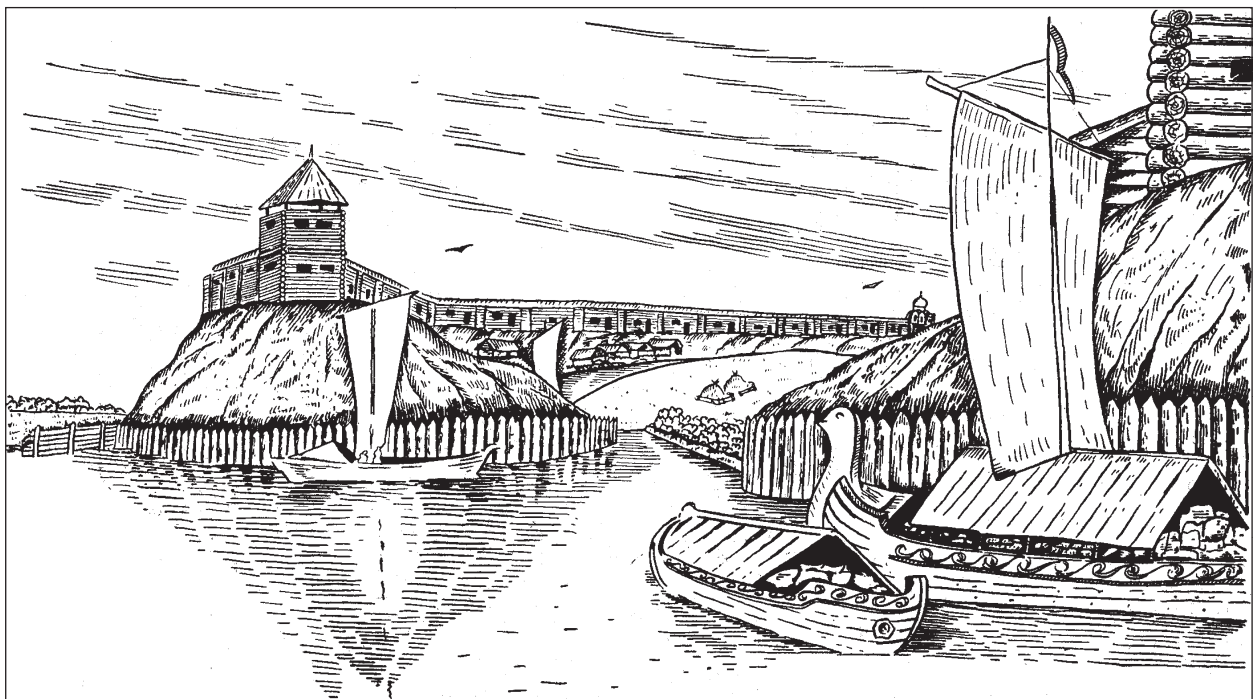

Рис. 10. Реконструкція літописного міста Воїнь (худ. О. Казанський)

біля води. Тобто, вал, рів і частокіл захищали не лише заселену площадку дитинця, але й ту частину, що заливалася; як і внутрішній рів, перероблений з рукава Старої Сули (рис. 9; 10).

Внутрішній рів в системі планування городища мав особливе значення: він своїми закінченнями з'єднував русло Сули та її притоку Кривулю, що впадала до неї вище городища та нижче підходила до центральної частини вже у середині укріплень. Тож він забезпечував безпосередній зв'язок центру даного міста-порту із

течією ріки. Аналогічні гавані відомі і у деяких інших населених пунктах, зокрема у Сандомирі (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 19—24).

Нині також маємо інформацію і про портову зону вже згаданого Гньоздова у верхів'ях Дніпра. Перша ділянка, що може бути пов'язана із місцевим портовим господарством, розміщена на березі невеликого за своїми розмірами озера Бездонка поблизу Центрального городища. Водойма з'єднується протокою з р. Свинець — допливом Дніпра. Там було виявлено систему дерев'яних

настилів, котрі можливо інтерпретувати як «тверді» для підходу до води (тобто залишки примітної пристані). Однак масштаби пам'ятки обумовили необхідність вивчити й саму берегову смугу Дніпра. Тут, за південною межею поселення, було виявлено острівця культурного шару, розміщений у районі сучасного берегового валу Дніпра поблизу давнього русла ріки.

Судячи зі складу керамічного матеріалу, початок портової діяльності у Гньоздово в прирічковій зоні датується другою чвертю Х ст. У всіх будівельних горизонтах раннього етапу знайдено доволі значну кількість ладійних заклепок, котрі можливо розглядати як своєрідний індикатор «портової активності» якраз у цьому місці.

Окрім того, до початкових етапів освоєння прибережної дніпровської зони також належить досить цікавий археологічний об'єкт — дощаний настил пристані. Дощки були викладені одна біля одної у напрямку північ—південь, тобто перпендикулярно до лінії русла. У безпосередній близькості від східного краю цього настилу зафіксовано систему ям від стовпів, котра, можливо, належала якійсь легкій наземній споруді. Повна

аналогія подібної конструкції причалу була запропонована В. А. ван Есом і В. Х. Форверсом за матеріалами розкопок гавані Дорестада. Згідно з їх реконструкцією, на березі були викладені дошки настилу, орієнтовані перпендикулярно до берегової лінії й встановлені таким чином, що між краями настилу і води залишався простір земляного берега. Безпосередньо на нього, з краю настилу, витягувалися човни або невеликі кораблі для ремонту, стоянки чи технічного обслуговування. Можна припускати, що такий своєрідний пірс являвся дерево-земляною спорудою, котра, очевидно, була знищена пожежею, оскільки в заповненні усіх стовпових ям чітко проглядаються фрагменти перепаленого супіску (рис. 11).

За дослідженнями Д. Еллмерса, нині відомо кілька типів конструкцій пристаней, що належали до часів раннього середньовіччя. Окрім найбільш значних дерев'яних пристаней, що відходили з берега до води і опорних стовпів, котрі встановлювалися вже у самій воді за лінією зрізу (Хедебю, Волин, Шестовиця), відомі й так звані примітивні пристані інших видів. Основними спорудами останніх були дерево-кам'яні

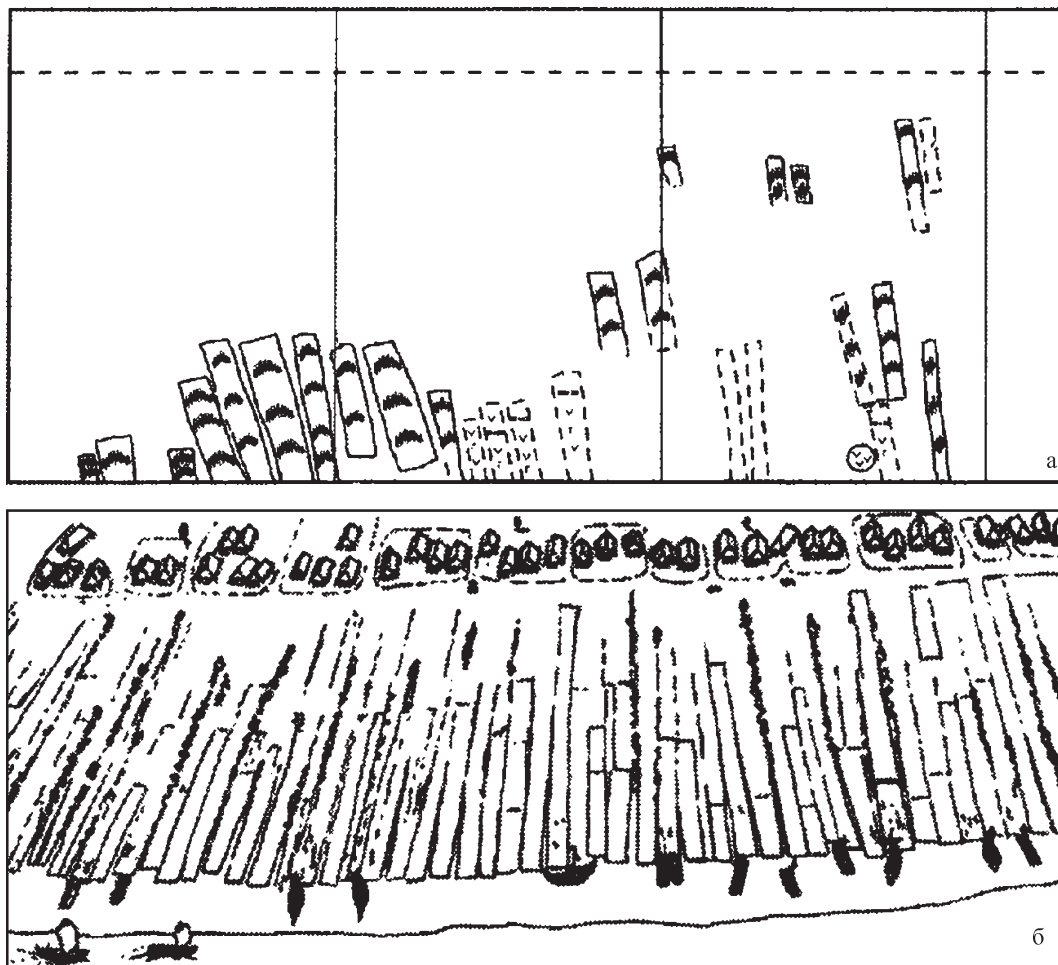
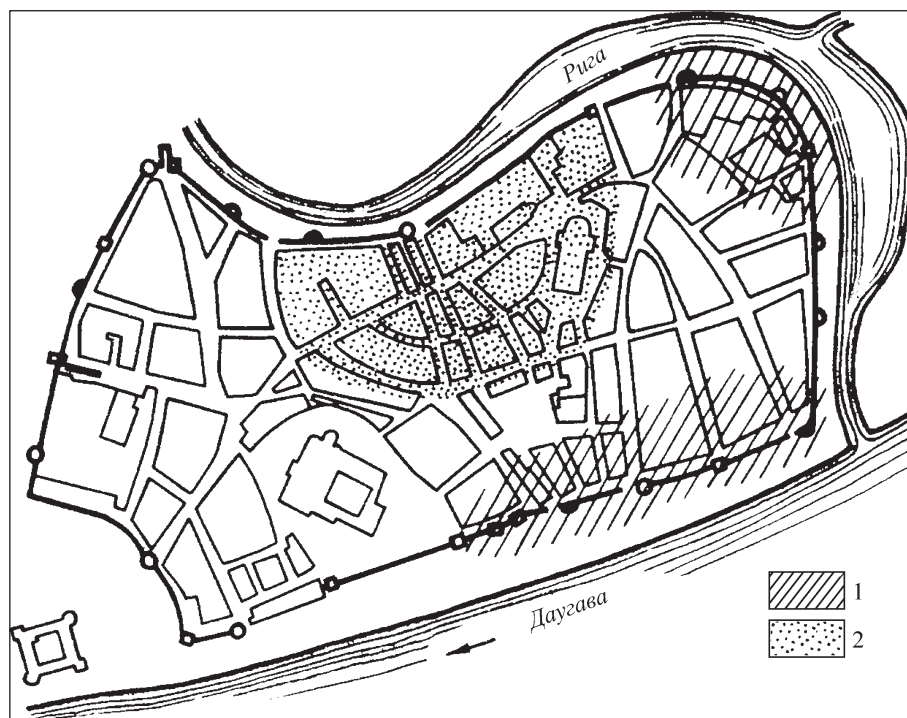

Рис. 11. Гньоздово: а — дошки-настил пристані; б — залишки пристані в Дорестаді (за В. Мурашовою і О. Фетисовим)

Рис. 12. План середньовічної Риги: 1 — поселення XII ст., 2 — поселення початку XIII ст. (за А. Цауне)

або ж кам'яно-земляні конструкції, орієнтовані перпендикулярно до берегової лінії. Завдяки таким витягнутим насипам, що доходили аж до місця стоянки кораблів на мілководді, здійснювався під'їзд, як і вивантаження та завантаження товарів (Уппсала, Гластонберрі). Якраз у Гньоздові фіксується такий варіант портової забудови (Мурашова, Фетисов 2014, с. 288—293).

А у відношенні до середньовічних портів балтійського узбережжя, то слід відзначити, що зокрема великі судна могли заходити в Даугаву лише в районі її гирла, тобто до торгового порту на березі р. Рига, куди підходили і морські маршрути. Водний шлях по самій Даугаві, можливо, використовувався і до Полоцька, але слідів портової забудови в останньому населеному пункті досі не виявлено. Вірогідно, вона розміщувалася десь в районі злиття Західної Двіни і Полоти в районі Верхнього замку, де зафіксовано шпангоути від човнів і деталі весла (Штыхов 1978, с. 26—27). По самій же Даугаві рух суден розпочинався раною весною, коли ріка скидала льодовий панцир, і продовжувався до пізньої осені. Окрім цієї основної річкової магістралі сучасної Латвії слід відзначити і шлях по Гауї, хоча дане питання й до цих пір ще недостатньо вивчене (Мугуревич 1965, с. 98—99, 113—114).

Інша ситуація простежується в районі Риги, розташованій на 12 км вище за течією Даугави від її впадіння у море. Місто виділилося серед інших поселень у кінці XII ст., а його розвитку якраз сприяло вигідне географічне розміщення і, зокрема, наявність природної гавані в гирлі р. Ри-

га. Окрім того, тут знаходилося перехрестя трьох стародавніх суходольних доріг. У результаті проведених археологічних робіт було встановлено, що тоді берег річки ще не був укріпленим. До XII ст. можуть належати лише кінці вбитих у дно соснових паль, що були знайдені біля берега в самому руслі річки, а також в материк у самому березі. Тож слід вважати, що з самого початку тут були лише збудовані місточки-причали для кораблів і човнів. Ряди паль розміщувалися на відстані близько 2 м одна від одної, що може вказувати саме на ширину причальних місточків.

На початку XIII ст. — у часи будівництва фортечної стіни вздовж р. Риги (перші укріплення розміщувалися на відстані 5 м від лінії берега) — набережна була також укріплена. За пальми поверхня була піднята приблизно на 0,5 м вище середнього рівня води у річці; для створення насипу використовувалися різні міські залишки — хмиз, перегнилий ґрунт, рештки деревини та будівельні відходи. Поверхня нової набережної не була спеціально укріплена: її верхній шар складався переважно із піску. Під час спорудження набережної між міською стіною та берегом річки утворилася смуга землі завширшки 10 м, котра також могла використовуватися для тимчасового зберігання товарів (рис. 12; 13).

Уже в тому ж XIII ст., у зв'язку зі збільшенням кількості крупних суден, головною гаванню поступово стає сама Даугава, а стара гавань після цього використовується лише як пристань для човнів, а також як зимова гавань. Мабуть, з тієї ж причини нові масивніші укріплення бе-

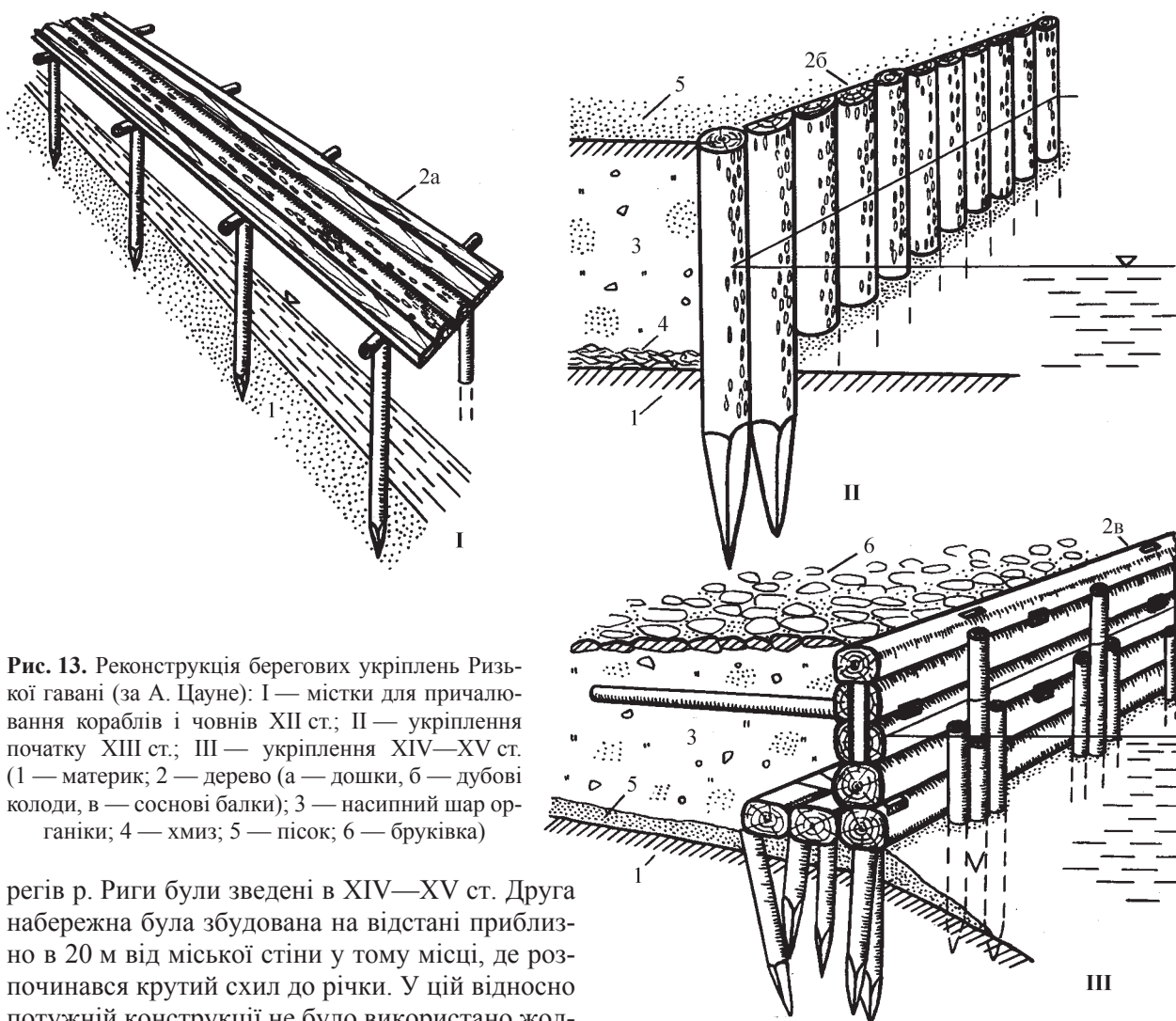

Рис. 13. Реконструкція берегових укріплень Ризької гавані (за А. Цауне): I — містки для причалювання кораблів і човнів XII ст.; II — укріплення початку XIII ст.; III — укріплення XIV—XV ст. (1 — материк; 2 — дерево (а — дошки, б — дубові колоди, в — соснові балки); 3 — насипний шар органіки; 4 — хмиз; 5 — пісок; 6 — бруківка)

регів р. Риги були зведені в XIV—XV ст. Друга набережна була збудована на відстані приблизно в 20 м від міської стіни у тому місці, де розпочинався крутий схил до річки. У цій відносно потужній конструкції не було використано жодної залізної деталі або цвяха, а вся поверхня вже вимощена камінням. В акваторії гавані та на її набережній виявлено деталі кількох дерев'яних суден, серед яких зафіксовано й досить значні фрагменти човна виготовленого на межі XII—XIII ст. (Цауне 1987, с. 119—125).

Окрім торговельних зв'язків в деяких мікрорегіонах Південної Русі прослідковуються й сліди безпосередньої присутності середньовічного балтійського населення, що іноді зафіксовано в певних особливостях поховальних звичаїв. Це, зокрема, виявлено, в північно-західній частині Житомирського Полісся, де в ряді курганів знайдені кам'яні обкладки курганних насипів. На думку окремих дослідників вони являлися слідами поховальних звичаїв ятвягів, які в ті середньовічні часи були втягнуті в орбіту політики Київської Русі і, вірогідно в X ст., переселені в райони південніше Прип'яті (Звіздецький 1997, с. 229—234).

Але переселенці із Прибалтики виявлені також у Поросі, де залишили окремих могильник (інформація В. Баранова і В. Івакіна). Цікаво, що дана пам'ятка, котра з'явилася вірогідно

в часи створення Пороської оборонної лінії за часів київського князювання Ярослава Мудрого біля сучасного с. Острів, як і переселенці з польських земель біля с. Миколаївка та с. Ябунівка, вірогідно вихідців із північнокавказького регіону, були розселені русами на правому — «кочівницькому» — березі р. Рось (Моця 1993, с. 124—126). Тож вони власне виконували роль першої лінії оборони від войовничих номадів, що було зрозуміло враховуючи їх підлеглий статус в системі тогочасних взаємовідносин із східнослов'янською соціальною верхівкою.

Усе вищевказане говорить про певний пріоритет державних структур Київської Русі на історичному етапі розвитку суспільств у домонгольські часи в порівнянні із тогочасними угрупованнями балтського населення. А вже в золотоординський період історії автохтонного населення сучасної України та її сусідів, коли на перше місце в даному європейському регіоні виходять державні структури прибалтійських країн, ситуація кардинально змінилася.

Література

- Булкин, В. А., Дубов, И. Л., Лебедев, Г. С. 1978. *Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков*. Ленинград: КУЕ.
- Булкин, В. А., Зоценко, В. Н. 1990. Среднее Поднепровье и Неманско-Днепровский путь IX—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 117-123.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
- Звіздецький, Б. А. 1997. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ; Львів, с. 229-234.
- Літопис Руський. 1989. *Літопис Руський. За Іпатським списком*. Переклад Л. Махновця. Київ: Дніпро.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південноруських земель IX—XIII вв. (за матеріалами некрополів)*. Київ: Наукова думка.
- Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.* Рига: Зинатне.
- Мурашева, В. В., Фетисов, А. А. 2014. Портовая зона Гнездова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі*. Київ: Стародавній світ, с. 288-293.
- Непокупний, А. П. 1979. *Балтійські родичі слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Ипатьевская летопись. 1843. *Полное собрание русских летописей*. 2. Санкт-Петербург.
- Толочко, П. П. (ред.). 2000. *Давня історія України*. 3: Слов'яно-руська доба. Київ: ІА НАН України.
- Цауне, А. В. 1987. Рижская гавань и ее роль в возникновении города в XII—XIII вв. *Труды V Международного конгресса славянской археологии*, 1, с. 119-125.
- Штыхов, Г. В. 1978. *Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.)*. Минск: Наука и техника.

Essay 4

THE BALTI AND RUSS
IN CHRONICLE NEWS
AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES

The ancestors of modern Ukrainians and Balts have begun to contact actively with each other since medieval times. This is reported in the chronicle news — the first mention in the Ipatiev Chronicle — as well as in a number of archaeological sources (in particular, ornaments and costume elements). Also not to be ignore imported products found as a part of numerous treasures and individual items among the findings in individual complexes.

Among the written reports, the number of which has been increasing for several centuries (especially in the times of the 12th—13th centuries), the descriptions of events related to Lithuania and yatyjagi — the immediate neighbours of the Russians from the southern part of the East Slavic oecumene — are highlighted.

Speaking about personalities, first of all it is necessary to mention the princes Danila Galitsky and Mindovg, as well as their closest relatives. In archaeological terms, it is necessary to consider trade operations on such international river trade routes as the Dnieper, Neman, Daugava, as well as funerary monuments, in particular those of the settlers from the northern European regions to the south of the East Slavic world.

At the same time, one can not ignore the fact that at first the Slavs had a certain priority in their relations with the Baltic «colleagues», but then the situation changed radically. The evolution of the state structures of Kievan Rus and the Grand Duchy of Lithuania, as well as other similar structures of the Baltic region, is meant.

Keywords: annals, archaeological sources, Ipatiev list, bolts, movements.

Очерк 4

БАЛТЫ И РУСЫ В СООБЩЕНИЯХ
ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ
И В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛАХ

Предки современных украинцев и прибалтов начали активно контактировать друг с другом еще со времен средневековья. Об этом говорят как письменные источники — первое упоминание в Ипатьевской летописи, так и ряд археологических источников (в частности, орнаменты и элементы костюма). Также нельзя не упомянуть и импортные товары, найденные как часть многочисленных сокровищ, так же в виде отдельных предметов среди находок в отдельных комплексах.

Среди письменных сведений, число которых увеличивается в течение нескольких веков (особенно во времена XII—XIII вв.), выделяются описания событий, связанных с Литвой и ятвягами — ближайших соседей Руси и южной части восточнославянской оесимене. Говоря о личностях, в первую очередь стоит упомянуть князей Данилу Галицкого Миндовга, а также их ближайших родственников.

В археологических материалах представлены находки, которые свидетельствуют о торговых операциях на таких международных речных торговых маршрутах, как Днепр, Неман, Даугава, а также погребальные памятники, которые оставили переселенцы из североевропейских регионов на юге восточнославянского мира.

В то же время нельзя игнорировать тот факт, что в начале славяне имели определенный приоритет в отношениях с балтийскими «партнерами», но затем ситуация кардинально изменилась. Об этом свидетельствует эволюция государственных структур Киевской Руси и Великого княжества литовского, а также других аналогичных структур Балтийского региона.

Ключевые слова: летописи, археологические источники, Ипатьевский список, балты.

Одержано 15.09.2019

МОЦЯ Олександр Петрович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділом, Інститут археології НАН України, Інститут археології НАН України, Київ, вул. Володимирська, 3, 01001, Україна

Motsia Oleksandr Petrovych, Doctor of History, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Professor, Head of Department, Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Volodymyrska street, 3, 01001, Ukraine.

Нарис 5

ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦЕМЕР

У статті на основі аналізу писемних джерел проведена реконструкція маршруту нині не існуючої річки Люцемер, по якій, можливо, проходив Балто-Чорноморський річковий шлях. Вказано на антропогенні зміни навколишнього середовища за останні століття, а також на перспективність археологічних досліджень у цьому регіоні.

Ключові слова: Люцемер, річка, озеро, канал, вододіл, водний шлях.

У частині формування поверхневого стоку води визначальною є сила земного тяжіння, яке заставляє водні маси переміщатись зверху донизу. При цьому напрямок, швидкість та інші обставини руху води визначаються особливостями геологічної будови та рельєфу кожного конкретного регіону.

На території України сучасна гідрологічна сітка сформувалась порівняно недавно — у кінці останнього зледеніння. При цьому більша її частина опинилась у басейні Чорного моря, і тільки невеликий регіон у її північно-західній частині у Балтійському басейні. Таке розмежування стало результатом дії багатьох геологічних та кліматичних чинників, що робили його впродовж тривалого часу не зовсім визначеним.

Існує думка, що у кінці останнього зледеніння на місці Поліської низовини існувало велике озеро. При цьому відбувались періодичні скидання вод цього озера через район сучасного Шацького поозер'я у басейн Західного Бугу. І тільки відносно випадковий збіг обставин привів до грандіозного прориву вод Поліського озера у басейн Дніпра. Останнє визначило напрям течії прото-Прип'яті на схід до прото-Дніпра і включення території колишнього Поліського озера до Чорноморського басейну (Залізняка 2008, с. 97—102).

Таким чином, на півночі Волині Головний Європейський вододіл визначився у кінці останнього зледеніння. Тоді ж сформувались і маршрути головних річок регіону. У подальшому вони залишалися відносно стабільними, під впливом кліматичних змін коливалась тільки водність цих водотоків. Така ситуація характерна для всього Євразійського континенту, хоча, траплялись і виключення.

Помітні зміни гідрологічної сітки у східній Європі розпочинаються у новітній період її історії і пов'язані з антропогенними чинниками. Найбільшими масштабами вони відзначались у другій половині ХХ ст. у країнах соціалістичного способу господарювання. Їх економічна діяльність у сфері природокористування визначалась лозунгом *«Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання»*, а у сфері гідротехнічного будівництва іще більш промовистим лозунгом *«Тіче вода Кубань-ріки, куди велять більшовики»*. Прорахунки у системі водокористування привели до зникнення цілого Аральського моря. У кінці кінців такий підхід привів до розробки грандіозних планів повороту стоку сибірських річок на південь, у засушливі регіони Казахстану та Середньої Азії.

Однак, ці процеси розпочались задовго до цього, зокрема, на півночі Волині з кінця ХVІІІ ст., коли тут був споруджений Королівський канал, що з'єднав Прип'ять із Західним Бугом. По мірійогорозбудови у обидві сторони, канал значно подовшав і нині відомий як Дніпровсько-Бузький.

Починаючи з кінця останнього зледеніння Головний європейський вододіл проходив практично по межі дещо вищого (у абсолютних висотах) лівобережжя верхів'їв Прип'яті та басейну Мухавця. У цих умовах при водозабезпеченні (наповненні водою) щойно спорудженого

Королівського каналу, прокопаного між Мухавцем та Піною, можна було використати водні ресурси з розмішеного дещо вище від нього лівобережжя верхів'їв Прип'яті. Ця територія на кінець XVIII ст. була надзвичайно перезволожена — більшу частину її обіймали болота та розкидані серед них великі та малі озера. При умові каналізації цього регіону паралельно вирішувалось два завдання: отримувалась вода для забезпечення функціонування Королівського каналу та осушувались (принаймі, покращувався водний баланс) великих територій на лівобережжі верхньої Прип'яті.

Спосіб наповнення судноплавних каналів водою, зібраною з сусідніх вищих територій, є класичним і залишається найбільш економічно оправданим до нашого часу. Саме таким чином забезпечується водою Панамський канал. Основною проектною проблемою таких робіт був точний промір висот у зоні будівництва. На півночі Волині такі роботи проводились у 1930—40-х рр., коли промірювалась так звана «Дуга Струве». Пізніше ці роботи були продовжені Південно-Західною експедицією по осушенню боліт під керівництвом генерала І. Жилінського (Шлапак 2013, с. 262).

З метою наповнення Королівського, а згодом і всього Дніпровсько-Бузького каналу водою впродовж XIX ст. було споруджено кілька водоживильних систем, що збирали воду з межиріччя верхньої Прип'яті, Піни та Рити. Із цього часу, колишня річка Люцемер, яка раніше впадала у Прип'ять, стала частиною Турської осушувальної системи і її стік було спрямовано у Дніпровсько-Бузький канал, а звідти, через Мухавець, Західний Буг та Віслу до Балтійського моря. Тобто, внаслідок антропогенних чинників басейн річки Люцемера та навколишні території змінили басейнову належність з Чорноморської на Балтійську. Випадок досить рідкісний.

Більше того, згодом, із зростанням потреби у воді було вирішено частину стоку самої Прип'яті спрямувати у Дніпровсько-Бузький канал. З цією метою нижче місця впадіння у Прип'ять Турії був споруджений так званий Вижівський водозабір, який через Волянське та Біле озеро спрямовував воду на потреби судноплавного каналу. Це привело до деградації русла Прип'яті нижче водозабору, особливо у радянський період, коли вода з річки відбиралась безконтрольно.

Відновлення пам'яті про забуту волинську річку Люцемер важливе для реконструкції трансконтинентального шляху з Балтійського у Чорне море. Найбільш відомі давні періоди його

використання це Бурштиновий шлях і шлях «Із Варяг у Греки». Прикінцеві ділянки цього транспортного коридору відомі, це нижні течії Вісли, Німану, Даугави та Нева з балтійського боку, та Дніпра і Дністра, можливо, і Південного Бугу — з чорноморського. Натомість, значно більшою проблемою є реконструкція вірогідних сполучень цих річкових ділянок на вододілах. Як правило, вони поєднувались за допомогою волоків.

На Волині таке сполучення могло здійснюватись між басейнами Прип'яті та Західного Бугу. Умоглядно можна запропонувати кілька варіантів походження таких волоків.

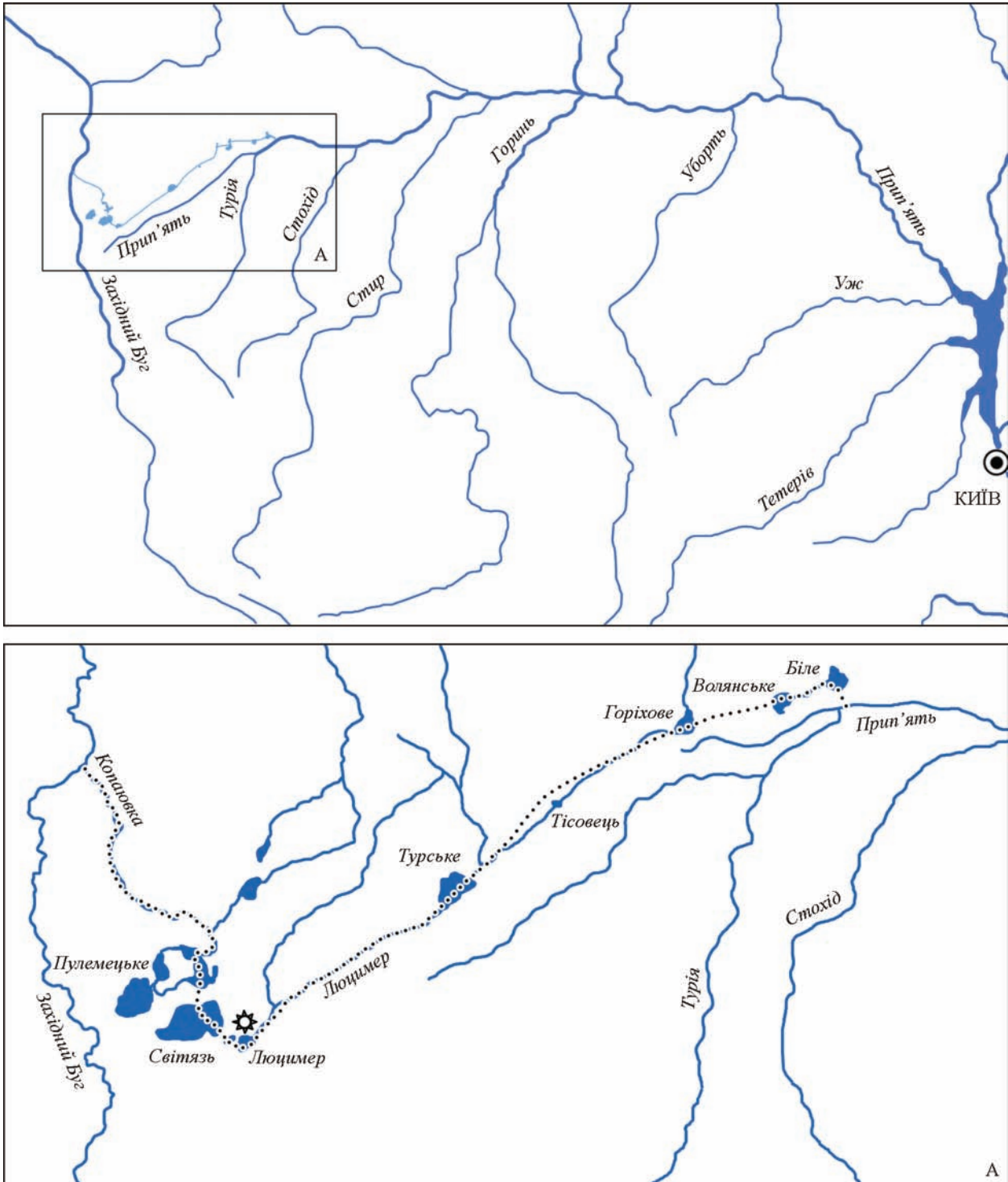
Найпоширенішою є думка про проходження волоку між басейнами Мухавця та Піни. Вцілому, цей маршрут відповідає Королівському відрізку сучасного Дніпровсько-Бузького каналу. Як підтвердження проходження шляху «Із Варяг у Греки» по цьому маршруту розглядаються знахідки скандинавських матеріалів у Городищі розміщеному на місці впадіння Ясельди у Прип'ять. Ця пам'ятка являла собою торгово-ремісничий центр типу Гніздова і Тимєрова (Іов 1991, с. 18—19). Опосередковано про проходження потужного торгового шляху може свідчити скарб златників Володимира та візантійських солідів, знайдений у Пінську (Демедюк 2012а, с. 63).

О. Демедюк подає реконструкцію такого шляху безпосередньо через Шацьке поозер'я. На його думку, тут безпосередньо від Прип'яті на невеликій заболоченій ділянці шлях пролягав до озера Люцемер, а далі по системі дрібних водотоків та озер до верхів'їв р. Рати (Демедюк 2012б, с. 64).

Нещодавно А. Петраускас запропонував локалізувати перехід з Прип'яті до Західного Бугу у районі літописного Угровська (Петраускас 2017, с. 121). Розкопки городища цього літописного міста і значного князівського центру першої половини XIII ст. дало багаті знахідки, однак пов'язати їх саме з транзитною торгівлею уявляється вкрай проблематичним. Тим більше, що матеріалів, раніших за другу половину XII ст. в Угровську поки що не виявлено.

Не виключаючи названих вище варіантів проходження вододільних ділянок шляху, автор вважає, що він міг проходити і по річці Люцемер, яка протікала по заболочених просторах лівобережжя верхів'їв Прип'яті до XIX ст. Спробуємо реконструювати маршрут її проходження (рисунок).

У вступній частині капітальної праці Яна Длугоша «Анали чи хроніки славного королівс-

Реконструкція річки Люцемер та ділянки Балто-Чорноморського річкового шляху: зірочкою позначено поселення в ур. Сад (Літописний Рай?), пунктиром — гіпотетичний водний шлях між Прип'яттю й Західним Бугом

тва Польщі» докладно описана географія Коронних земель та суміжних територій станом на XV ст. Текстовий опис гідрологічної сітки настільки докладний і точний, що, можливо, середньовічний автор користувався окремою картою річок держави, яка не збереглась до нашого часу. Тут, при описі озер Холмської землі Длугош і описує річку Люцемер. Для зручності користування подаю текст цього опису, вміще-

ний у книзі 1, частині 2 «Аналів...») у перекладі на російську мову І. Д'яконова (Длугош 2010).

«Озера Хелмської землі. Світязь — велике озеро в хелмській землі, розташоване поруч села свого імені, чкладає п'ять миль в окружності, дві мілі в довжину, одну в ширину і дає чудову рибу — клещей, kleszcze. Також Шацьке — велике озеро Холмської землі, має дві назви тому,

Розміри озер, через які в часи середньовіччя протікала р. Люцимер, за Длугошем і сучасні дані

Назва озера	XV ст., розміри, милі	Характеристика	Сучасні розміри, км	Примітки
Світязь *	2 × 1	5 миль у окружності	7,8 × 4,1	Кліщі
Люцемер	0,5 × 0,5	—	3 × 2	—
Тур	2,5 × 1	У всі сторони однакове	5,35 × 3, 15	Невідповідність давніх і сучасних розмірів
Біле *	1 × 0,5	—	3,3 × 2, 12	Кліщі, чорна вода
Оріхове	0,5 × 0,25	—	3,9 × 2,1	—
Оріховець	0,25 × 0,25	Кругле	2,1 × 0,7	—
Засвяте *	—	—	0,8 × 0,8	Кругле
Острів'я	0,5 × 0, 25	—	2,5 × 1,7	Нині — Волянське

* — через ці озера Люцемер не протікав.

що місцеві мешканці називають його іншим іменем — Люцемер, але через село, яке розташоване поруч із ним, воно називається більш поширеним ім'ям — Шацьке; з озера витікає річка з такою ж назвою Люцимер. Вона становить пів милі в довжину та половину в ширину. Так само і Турське — велике озеро Холмської землі, однакове у всі боки, в довжину складає дві з половиною милі, в ширину — одну милю; воно дало свою назву — Тур так само розташованому поруч селу. Воно наповнюється і від річки Люцимер, що стікає в нього з Шацького (озера), яка виходячи з нього та переможно проходячи через декілька незначних озер кінчається в річці Прип'ять. Також Біле — велике озеро Холмської землі, розташоване в пустоті між двома селами Радостов та Ветли, складає одну милю в довжину і половину в ширину, дає до того жирну рибу клещей, що з їхнього жиру наповнюють салом багато посудин. А вода з цього озера в травні та квітні місяці фарбують людські тіла в чорний колір і темноту та чорноту можна відмити лише іншою водою. Також Орехове — велике озеро Холмської землі, розташоване в пустинному борі поруч із двома селами Саморовіце та Щедрогор, складає в довжину пів милі та чверть милі в ширину; воно наповнюється річкою Люцимер, яка витікає з Турського озера, вливається в це (озеро), а з нього впадає в розташоване поруч найближче озеро, яке називається Ореховець. Також Ореховець — озеро Холмської землі, розташоване в борі неподалік від озера Орехове, становить чверть милі в довжину та в ширину, бо воно округле, рівнопротяжне у всі боки, яке також наповнюється річкою Люцимер та, витікаючи з неї, впадає в Остров'є. Також Остров'є — озеро Холмської землі, розташоване поруч із селом Невір, становить пів милі в довжину, чверть в ширину; та наповнюється річкою Люцимер, яка проходячи невелику відстань після озера,

зливається з річкою Прип'ять» (тут і далі: переклад наш — С. П.).

Проаналізуємо інформацію, що міститься у ньому.

Відразу зауважу, що річка описана у загальних рисах, не подається жодної її додаткової характеристики, окрім маршруту: звідки витікає (озеро Люцемер (нині — Люцимер) і куди впадає (у Прип'ять поблизу села Невір). При цьому основними орієнтирами, до яких прив'язаний маршрут проходження річки є озера, через які вона протікає (Тур, Орехове, Ореховець, Острів'я). Характеристика згаданих у описі озер відносно докладна. Вказані їх розміри та форма.

Слід особливо відзначити, що рівень гідрологічних знань Яна Длугоша, як на XV ст. був достатньо високим. На це вказує фрагмент вже цитованих автором «Аналів...», де середньовічний польський історик міркує над проблемою класифікації водних об'єктів, зокрема, вказує на відмінності між озером та ставком: «*Озером називають велику масу води, яка витікає з тайних джерел землі та накопичується в одному місці, створюючи для людей великий зиск. І хоча деякі стверджують, що озеро сильно відрізняється від ставка, не є вірним низивати ставок озером, а озеро ставком (як буває, коли ці терміни використовують для позначення одного й того ж автоитетні письменники), тому, що озера утримують в собі живі води, а ставки — стоячі, гнілі, смердючі та виділяючі жахливі запахи, ми все ж таки, оскільки так передає загальна говірка поляків та росіян, не створюючи різницю між тим та іншим, не будемо відрізняти озеро від ставка*» (Длугош 2010). Виходячи з цього, можна не сумніватись, що подана у описі інформація про річку Люцемер та озера, через які вона протікала, є достатньо об'єктивною і придатною для наукового аналізу.

Не вдаючись у деталізаважу, що порівняння розмірів та форми озер, через які протікав

Люцемер у XV ст. з сучасними наводять на певні роздуми. Аналіз цих параметрів, із залученням нових джерел, може стати темою окремого дослідження. Однак, зразу видно, що, принаймі, одна характеристика згаданих озер, а саме їх форма, за минулі п'ять століть змінилась. В умовах рівнинного Полісся така трансформація вказує на зміну рівня води у деяких озерах, що, у свою чергу, спричинило зміну їх розмірів і форми. Для зручності сприйняття відповідні параметри зібрані у таблиці.

Не ставлячи під сумнів компетентність Длугоша, все ж доводиться визнати, що ми не знаємо точно, якою мілею він користувався та можемо сумніватись у правильності поданих промірів озер. Натомість, з більшою впевненістю у отриманні об'єктивних характеристик можна брати до уваги пропорції розмірів озер (їх форму), що впливають з поданих Длугошем величин. Отже, кілька зауважень з цього приводу.

Насамперед, звертає увагу те, що за Длугошем, Світязь, який не був пов'язаний водотоком із Люцемером, і взятий як еталон, був відчутно меншим за Турське озеро. Причому, це фіксується не тільки співвідношенням довжини і ширини, але і протяжністю берегової лінії. Нині вона становить близько 30 км., а за польським істориком у XV ст. пролягала на 5 миль. Навіть якщо взяти величину милі, якою користувався Длугош, за 4,4 км. (французьке льє), то різниця становитиме близько третини. Тобто, у наш час Світязь дещо збільшився у розмірах. А ось щодо форми озера, то відчутних змін за п'ять століть не сталось.

Підвищення рівня Світязя за цей час могло відбутись як наслідок його замкнутості на фоні загального зволоження клімату впродовж малого льодовикового періоду. Це озеро раніше було розміщене прямо на Головному Європейському вододілі, і не мало водотоків, які б сполучали його із сусідніми озерами. У 1887 р. внаслідок тривалих дощів рівень озера дуже піднявся і вода підійшла прямо до сільських будинків. Очевидно, це сталось тому, що село Світязь було давно розміщене на березі озера без врахування перспективи підняття його рівня. У цих катастрофічних умовах, долаючи супротив влади, був прокопаний канал, по якому надлишок води із Світязя скидається у розміщене неподалік озеро Луки. Нині перевищення рівня води у Світязі над рівнем Луки становить 1,13 м. (Демедюк 2012b, с. 135).

Стосовно Турського озера, то порівняння його сучасних розмірів (пропорцій) з відповідними параметрами, поданими Длугошем також

викликає ряд питань. Свідчення польського історика стосовно цього озера суперечливі: у одному місці він вказує що довжина Тура у 2,5 рази перевищує його ширину, а у іншому — що воно однакове у всіх напрямках. У сучасному вигляді довжина озера тільки на чверть перевищує його ширину.

Такі невідповідності потребують спеціального вивчення, однак, очевидно, що прокладання магістрального Турського каналу через озеро дуже змінило його водний режим. Нині рівень води у озері Тур регулюється шлюзом, і його коливання досить значні — 0,7 м, що при умові невеликої глибини озера (максимальна до 2 м) (Колошко, Зузук 2008, с. 48) дуже впливає на зовнішній вигляд водойми. Виходячи з цього можна припустити значне зменшення площі озера після спорудження Турського каналу. Зрештою, підтвердження цьому можна шукати як у проектній документації цього гідротехнічного об'єкту, так і у матеріальних пам'ятках на березі озера.

Озеро Біле не лежало на маршруті річки Люцемер, хоча відстань між ними була зовсім невеликою. Нижче піде мова про його вірогідну належність у XV ст. до Балтійського басейну. У XIX ст. воно стало центральною ланкою так званої Болозерської водоживильної системи Дніпровсько-Бузького каналу. Унаслідок її функціонування рівень води у озері дуже коливався, але був стабілізований після підведення води з Виживського водозабору на Прип'яті. Очевидно, саме ця обставина повернула озеру його первинні розміри — подані Длугошем розміри Білого озера дуже близькі до сучасних.

Наступим озером, через яке протікав Люцемер було Оріхове. Його локалізація особливих сумнівів не викликає, оскільки свою назву, як і більшість згаданих Длугошем озер, воно зберегло до сьогоднішнього часу. Натомість, окремого пояснення вимагає значне перевищення сучасних розмірів озера у порівнянні з відповідними величинами, поданими Длугошем. І це при збереженні пропорцій — як за Длугошем, так і нині, довжина озера у два рази перевищує його ширину. Якщо рівень води у Оріховому озері за останні півтисячоліття піднявся, то причиною цього могло бути утруднення стоку води з нього. Це могло статись у XIX ст., коли стік річки Люцемер у річку Прип'ять нижче Оріхового озера був припинений і повернутий у Дніпровсько-Бузький канал.

Реконструкція маршруту річки Люцемер від витоків до впадіння у Оріхове озеро є достатньо доказовою. Натомість, її нижня течія, від Оріхо-

вого озера до місця впадіння у Прип'ять на багатьох ділянках залишається дискусійною. Тут, за Длугошем, забута волинська річка протікала через два озера, Оріховець та Острів'я, і з їх локалізацією виникають певні проблеми.

Що стосується озера Оріховець, то Длугош вказує, що воно розміщене у лісі недалеко від Оріхового озера, кругле за формою діаметром у чверть милі. Сучасна ситуація у цьому районі дуже відрізняється від описаної польським істориком XV ст. На північ від Оріхового озера дійсно знаходиться озеро Оріховець, проте, воно не кругле, а дуже витягнуте, довжиною 2,1 км. при ширині 0,7 км. А поряд з ним розміщене невелике кругле озеро Засвяте, що за діаметром 0,8 км. близьке до згаданого Длугошем. Очевидно, у випадку з Оріховцем ми маємо той рідкісний випадок, коли Длугош помилився, правильно вказавши на маршрут течії Люцемера через Оріховець він приписав йому форму і розміри розміщеного поряд Засвятого.

Те, що Люцемер протікав саме через протяжний, розміщений східніше Оріховець, а не кругле, розміщене західніше Засвяте підтверджується подальшим поворотом його течії саме на схід, у напрямку до озера Острів'я.

Нині у цьому районі озера з такою назвою немає. Але на старих картах Острів'ям назване сучасне озеро Волянське. Така трансформація назви пояснюється розміщенням на його березі населеного пункту Воля (нині с. Щитинська Воля), назва якого згодом поширилась і на озеро (як і у випадку, коли озеро Люцемер почало називатись Шацьким за назвою розміщеного на його березі села). Первинна назва озера «Острів'я», очевидно, пов'язана із наявністю посеред озера острова. Подібний острів посеред озера є на сусідньому озері Біле, однак старі карти прямо засвідчують, що саме сучасне Волянське озеро до XIX ст. називалось Острів'я м.

Маршрут проходження русла річки Люцемер від Оріховця до Острів'я встановити набагато важче, ніж до впадіння річки до Оріхового озера, де вона проходила приблизно по трасі Турського каналу. Між Оріховцем і Острів'ям нині, принаймі по карті, не видно слідів колишнього значного водотоку. Доводиться визнати, що це сама проблемна ділянка у реконструкції русла давньої ріки. Очевидно, його локалізація стане можливою тільки після проведення тут спеціальних розвідкових робіт.

Що стосується самого озера Острів'я, то воно, за описом Длугоша, і по формі, і по розмірам не повністю відповідає сучасному Волянському озеру. При цьому слід мати на увазі, що

нині через озеро протікає потужний канал від Вижівського водозабору на Прип'яті до Дніпровсько-Бузького каналу. Цей великий гідротехнічний об'єкт був цілком здатен змінити рівень води у Волянському (колишньому Острів'ї) озері, внаслідок чого змінились його розміри і форма.

Острів'я було останнім озером, через яке протікала річка Люцемер перед своїм впадінням у Прип'ять поблизу села Невір. На старих картах збереглась позначена протока, що розпочиналась від Волянського озера, проходила між озером Білим і селом Невір і впадала у Прип'ять на схід від цього села. Очевидно саме вона і була кінцевою ділянкою Люцемера. Нині тут прослідковується непогано виражена річкова долина з меліоративним каналом посередині. Разом з цим, не слід виключати проходження русла Люцемеру і на захід від села Невір, де також можна побачити сліди потужного водотоку, хоча і менш виражені.

Зважаючи на традицію влаштування на торгових шляхах проміжних пунктів у місцях злиття річок, щось подібне могло розміщуватись і у селі Невір. Відкриття такого поселення стане додатковим аргументом на користь проходження торгового шляху по забутій волинській річці Люцемер.

У ході опису річки Длугошем, у двох випадках розкритий взаємозв'язок назв озер і розміщених на їх берегах сіл. Відомо, що оскільки гідроніми більш давні, саме вони давали назву населеним пунктам. Так було у випадку, коли Турське озеро дало назву с. Тур. Натомість, озеро Люцемер не тільки не визначило назву розміщеного на його березі села Шацьк, але під впливом цієї назви саме почало називатись Шацьким. Така традиція у подальшому розвинулась, як говорилося вище, озеро Острів'я стало називатись Волянським за назвою розміщеного на його березі села.

Характерно, що у двох випадках опису озер Холмської землі, Світязя і Білого дана характеристика їх іхтіофауни: у них водилась унікальна, надзвичайно жирна риба, «кліщі». Зважаючи, що ці озера не були проточними для річки Люцемер, яка тоді відносилась до Чорноморського басейну, можна припустити, що вони у XV ст. були пов'язані з Балтикою.

Писемні джерела свідчать, що Світязь був поєднаний із сусіднім озером Лука, з якого витікає права притока Західного Бугу р. Копаївка, у 1887 р. (Демедюк 2012а, с. 135) Однак, такий зв'язок міг існувати і раніше. Подібний зв'язок через постійний водотік міг існувати і у озера Бі-

лого з басейном Західного Бугу. Зважаючи на ці міркування припущення, що згадані Яном Длугошем «кліщі» Світязького і Білого озер були не чим іншим, як вуграми, виглядає цілком вірогідним. Адже, ця риба водиться саме у басейні Балтійського моря.

Слід відзначити, що частину озер, які траплялись на її шляху, річка обходила. Наприклад, озеро Тисоболь, через яке пізніше був прокладений Турський канал. Перед самим устям Люцемер, вірогідно, протікав поблизу озера Білого. Зважаючи на можливе проживання у Білому вугрів, воно було зв'язане водотоком з Балтійським басейном. У такому випадку саме між Білим озером і річкою Люцемер проходив Головний Європейський вододіл і існував короткий сухопутний проміжок, зручний для волоку.

Сумуючи вищесказане можна спробувати відтворити один із можливих маршрутів проходження водного шляху від Прип'яті до Західного Бугу. Він проходив по річці Люцемер через озера Острів'я, Оріховець, Оріхове, Тур до одного із Шацьких озер — Люцемера (близько 100 км). А з іншого озера Шацької групи, Луки, по річці Копайвіці можна було спуститись до Західного Бугу (близько 30 км) (рисунок). Не виключене сполучення озера Люцемер системою волоків через інші озера (Чорне, Світязь, Пульмо) безпосередньо із Західним Бугом.

Не вирішеним остаточно залишається питання зв'язку озера Люцемер з озером Лука. Тут можна пошукати давні протоки між цими водоймами. Однак, навіть у разі відсутності таких, відстань між озерами зовсім невелика і могла долатись через волоки. Можливо, назва декількох урочищ у районі Шацького поозер'я «волоки» (Демедюк, 2012b, с. 64) вказує на перетягування тут плавзасобів по суші у давнину. Однак, цей аргумент не може бути однозначним, зважаючи на глибокі сліди волочної реформи XVI ст. у топоніміці регіону.

Реконструйований маршрут давньої річки Люцемер являє великий інтерес не тільки для історичної географії. Зважаючи на масштабне гідротехнічне будівництво у її басейні впродовж раннього нового та новітнього часу тут збереглось багато пам'яток науки і техніки. А у випадку підтвердження проходження по Люцемеру одного із маршрутів річкового шляху між Балтійським і Чорним морями береги цієї річки стають перспективними для археологічного вивчення. Вище вже говорилось про можливість функціонування значного поселення у місці впадіння Люцемера у Прип'ять. І такі пункти на торговому шляху повинні були бути не поодинокими.

Одним із них, на думку автора, є відоме поселення в урочищі «Сад» на околиці селища Шацьк, Волинської області. Воно розміщене на північному березі озера Люцемер, із якого витікає досліджувана річка, і при умові проходження шляху далі у річку Копайвіку, або безпосередньо до Західного Бугу, повинно було знаходитись якраз на цьому шляху.

При цьому слід мати на увазі що місце витікання річки Люцемер із одноіменного озера знаходиться приблизно за 1 км східніше урочища «Сад» і там в урочищі «Ципель» розміщується пізньосередньовічне городище. Однак воно, судячи із зовнішніх морфологічних ознак, датується не раніше XVI ст.

Упродовж 2009—2011 рр. в урочищі «Сад» розкопано 671 м² площі (Златогорський, Демедюк 2013, с. 47—55). Отримані результати виділяють досліджений об'єкт на фоні інших поліських пам'яток багатством матеріалу. Особливо це стосується давньоруського періоду, що дозволило О. Є. Златогорському пов'язати пам'ятку з літописним Раєм, резиденцією князя Володимира Васильковича у другій половині XIII ст.

Не виключаючи такої інтерпретації, вкажу на багатство знахідок X—XII ст., а також римського часу з цієї пам'ятки. Окрім цього тут траплялись матеріали лужицької, поморської і райковецької культур. Тобто, вказане поселення функціонувало якраз у періоди активізації так званого Бурштинового шляху і шляху «Із Варяг у Греки».

Отриманий під час розкопок в урочищі «Сад» матеріал поки що опублікований лише частково. Найкраще опрацьовані давньоруські знахідки (Златогорський, Демедюк 2013, с. 49—55). До цього часу належать 22 споруди і 10 ям, причому переважна більшість із них (20 об'єктів) датовано X—XI ст.

Серед унікальних індивідуальних знахідок можна назвати виріб з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею. Тіло звіра орнаментоване рядом насічок. Подібна знахідка, що датована X ст., відома з розкопок Десятинної церкви у Києві. Автори публікації зараховують її до знахідок балтійського походження.

Знайдено також мідний анонімний візантійський фоліс, що пізніше використовувався як медальйон, а також перстень із князівським знаком тризубом, поданим у розквітлій формі. На основі цього зображення було розроблено сучасний герб Шацька.

Очевидно, не випадково в урочищі «Сад» знайдено багато торгових плombs з двозубом, гербовим знаком Рюриковичів.

На поселенні знайдено також дві вислі печатки. У першій на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті — напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО». Дана печатка належала полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку-Михаїлу Ізяславичу (1050—1113 рр.). Друга печатка на лицевій стороні має погрудне зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ».

Автори публікації наводять цікаве спостереження топонімічного плану. У перекладі з німецької слово «schatz» (сучасна назва селища) означає «скарб», «багатство».

Поки що це єдине стаціонарно досліджене поселення, яке може розглядатись як маркер проходження давнього водного шляху з Балтійського у Чорноморський басейн через річку Люцемер та Шацьке поозер'я. Однак, якщо такий маршрут існував, можна сподіватись на відкриття нових, поки що невідомих торгових факторій по берегах нині призабутої волинської річки Люцемер.

Література

- Демедюк, О. І. 2012а. *Шацьк. Мельники (Шацькі)*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Демедюк, О. І. 2012b. *Світязь. Підманово. Омельно. Села Шацького району*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Длугош, Я. 2010. *Аннали или хроники славного королевства Польши. Книга первая. Часть вторая*. Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/frameset2.htm (Дата звернення 03.04.2018).
- Залізник, Л. Л. 2008. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України*, 11, с. 96-115.
- Златогорський, О. А. Демедюк, С. В. 2013. Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 47-55.
- Иов, О. В. 1991. *Сельские поселения IX—XIII вв. западной части Белорусского Полесья*. Автореферат диссертации к. и. н. Минск.
- Колошко, Л. К., Зузук, Ф. В. 2008. Турська осушувальна система — одна із перших меліоративних систем України. *Природа Західного Полісся*, 5, с. 41-51.
- Петраускас, А. 2017. Торговий шлях по Прип'яті та його сухопутний аналог. *Середнє Подніпров'я в системі між цивілізаційних контактів між Балтикою і Чорномор'ям*. *Нариси*. Київ: Олег Філюк, с. 177-126.
- Цветова, О. В., Тураєва, О. В., Сидоренко, О. О., Демида, І. А., Слищенко, О. А. 2013. Гідроecологічний стан поверхневих вод басейну р. Західний Буг. *Меліорація і водне господарство*, 100, с. 88-98.
- Шлапак, Л. 2013. Західна експедиція по осушенню боліт на Волинському Поліссі. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XI, с. 262-265.

Essay 5

LUTSEMER — FORGOTTENVOLYNRIVER

Currently, there is practically no evidence about this river, but it was well described by Jan Dlugosz in the 15th century. The medieval-era author indicated that the river Lutsemer flew out of the lake of the same name, and was passing a number of lakes (Tur, Orikhove, Orikhovets, and Ostrivia) and disembogued into Pripyat near the Nevir village. The localization of the above-mentioned lakes is not even in little doubt; all of them have kept their names up to nowadays. Only Lake Ostrivia is now called Volyanske. Comparison of the Dlugosh evidence with the current state of lakes indicates changes in their level during the last five centuries.

The description of the river contains a few interesting historical details. It indicated the connection of the names of the lakes and settlements located on their shores. It is mentioned that special fatty fish «ticks (*klishchi*)» that was found in Svitiaz and the White Lake and possibly could be grigs.

Route reconstruction of the forgotten river allows recreating the natural location of the Main European Ridge in the area of Shatsk Lakeshore. From the point of view of the development of the Baltic-Black Sea relations one can offer possible route of waterway passage from the Pripyat to the Western Bug. It could pass along the river Lutsemer through the lakes of Ostrivia, Orikhovets, Orikhove, Tur to one of the Shatsk lakes — Lutsemer (about 100 km.). And from another lake of the Shatsk group, Luka, along the Kopaivka River, it was possible to go down to the Western Bug (about 30 km). It was also possible to connect Lake Lutsemer with a system of portage through the other lakes (Black, Svitiaz, Pulmo) directly with the Western Bug. Small land areas along that way could be overcome with the help of the portage.

In case of confirmation of the Lutsemer passage one of the routes between the Baltic Sea and the Black Sea, the banks of this river become valuable for the archaeological study. According to the author, one of the intermediate points on the path was the great number of archaeological material about the settlement on the shores of Lake Lutsemer in the natural boundary «Garden (*Sad*)» on the outskirts of the village of Shatsk, Volyn region.

Keywords: Lutsemer, river, lake, canal, ridge, waterway.

Очерк 5

ЗАБЫТАЯ РЕКА ЛЮЦИМЕР

Сейчас память об этой реке практически утрачена, однако она хорошо описана Яном Длугошем в XV в. Средневековый автор указывает, что река Люцемер вытекала из одноименного озера, и, проходя ряд озер (Тур, Орехово, Ореховец, Островье) впадала в Припять вблизи села Невер. Локализация указанных озер сомнений не вызывает, все они сохранили свои названия до наших дней. Только озеро Остривя сейчас называется Волянским. Сравнение показаний Длугоша с современным состоянием озер указывает на изменение их уровня в течение последних пяти веков.

Описание реки содержит и несколько интересных исторических деталей. Так указана связь названий озер и населенных пунктов, расположенных на их берегах. Интересно упоминание особой жирной рыбы «клещей», что водилась в Свитязи и Белом озере и вполне могла быть угрями.

Реконструкция маршрута забытой реки Люцемер позволяет воспроизвести естественное расположение Главного Европейского водораздела в районе Шацкого поозерья. С точки зрения развития балто-черноморских контактов можно предложить один из возможных маршрутов прохождения водного пути от Припяти до Западного Буга. Он мог проходить по реке Люцемер через озера Остривя, Ореховец, Орехово, Тур в одно из Шацких озер — Люцемер (около 100 км).

А из Луки, другого озера Шацкой группы, по реке Копавици можно было спуститься до Западного Буга

(около 30 км). Нельзя исключать и пути из озера Люцемер системой волоков через другие озера (Черное, Свитязь, Пульмо) непосредственно с Западным Бугом. Небольшие сухопутные участки на этом пути могли преодолеваться с помощью волоков.

В случае подтверждения прохождения по Люцемеру одного из маршрутов речного пути между Балтийским и Черным морями берега этой реки становятся перспективными для археологического изучения. Одним из промежуточных пунктов на этом пути, по мнению автора, было известное богатством археологического материала поселение на берегу озера Люцемер в урочище «Сад» на окраине поселка Шацк, Волынской области.

Ключевые слова: Люцемер, река, озеро, канал, водораздел, водный путь.

Одержано 6.04.2018.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, проспект Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна, *panishko63@gmail.com*.

PANISHKO Sergey Dmitrovich, candidate of historical sciences, associate professor, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Prospect Voly, 13, Lutsk, 43025, Ukraine, *panishko63@gmail.com*.

Нарис 6

СТАРОДАВНЄ СУДНОПЛАВСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПРИП'ЯТСЬКОГО ПОЛІССЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ

Стародавнє судноплавство відіграло важливу роль під час проведення торговельних та військових операцій для населення Східної Європи. Зовнішні торговельні стосунки також значною мірою залежали від морських та річкових походів. В пропонованій роботі на основі даних експериментальної археології, етнографічних та писемних джерел проводиться аналіз унікальної знахідки, виявленої поблизу с. Старосілля, яка може бути співвіднесена із «моноксилами», що склали основу стародавніх човнів пристосованих для пересування не тільки по річковій акваторії, але й могли виходити на морський простір.

Ключові слова: моноксил, сплавлення лісу, добванка, струг, щільність деревини, лодія, чайка, суднобудування, судноплавство.

Судноплавство відіграло важливу роль для розвитку стародавнього населення Східної Європи. Для раніших часів заселення території людиною, розселення слов'янських племен та давньоруського часу водні шляхи слугували основними напрямками в освоєнні території. Досить часто вони залишались єдиною можливими шляхами сполучення (Лисенко 1974, с. 35).

Густа розгалужена сітка річок та озер, які і на сьогоднішній день становлять зручну транспортну мережу, дозволяла в давнину здійснювати регулярні перевезення людей та вантажів як між окремими регіонами, так і між двома крупними цивілізаційними центрами — Балтією та Причорномор'ям. Судна різних типів, конструкцій та розмірів дозволяли займатись виловом риби та полюванням, сполучали різні береги великих річок, перевозили вантажі та використовувались під час військових походів. Саме на цьому просторі між двома великими морськими басейнами ми бачимо потужні довготривалі геополітичні утворення, які охоплюють величезну територію в різні періоди історії. Площа, яку

займали в період свого найбільшого піднесення Київська Русь та Велике князівство Литовське, співвідносна чи значно перевершує площу синхронних їм країн Європи. Переважна частина їх площі припадає на внутрішні континентальні території, Але і на півночі, і на півдні вони мали виходи до моря, що давало можливість прямого доступу до міжнародних ринків та ведення міжнародної торгівлі без посередників. Значна частина дослідників вважає, що саме налагодження цього торговельного шляху вздовж потужних річок із виходом на південні та північні узбережжя, стало однією із ключових причин утворення давньоруської держави (Моця 2017, с. 1—15).

Судноплавство по Дніпру із виходом у Чорне море та на малоазійські міста відображене в чисельних повідомленнях писемних джерел (Константин... 1991, с. 45, 47, 307, 317; Ипатьевская... 2001, с. 17, ст. 21). Усі повідомлення, які містять дані, що дозволяють визначити конструктивні особливості суден, зазначають використання на цьому шляху лише одного типу плавзасобу — судна, що мало в своїй основі стовбур дерева із вибитою порожниною.

Побутування такого типу човнів, які поєднували в собі властивості річкового транспорту і могли бути використані під час морських переходів, припиняється із започаткуванням на території сучасної України у XVIII ст. будівництва суден для моря, що може слугувати певним доказом призначення крупних суден на видовбаній основі із цільного стовбура дерева та нарощеними бортами саме для виходу з річкових вод до моря.

На противагу, досить крупні за розмірами стародавні судна з пласким набірним дном та дощатими бортами, які не пристосовані за своїми ходовими показниками для пересування по

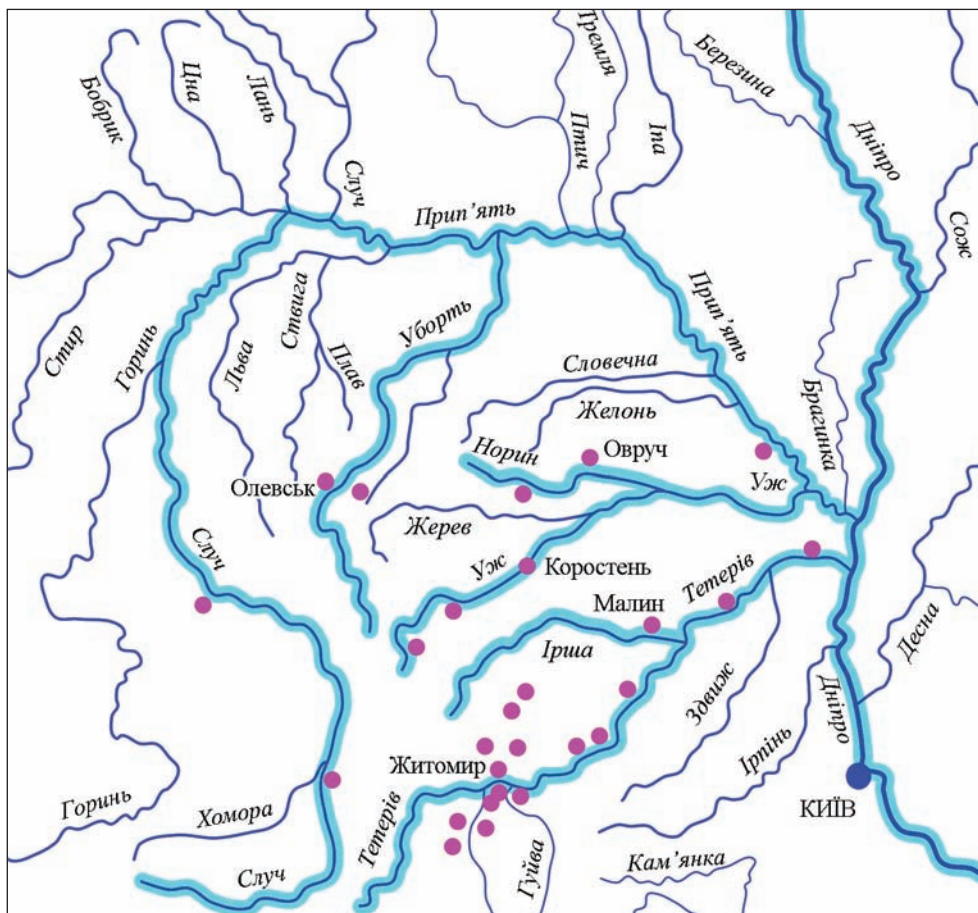

Рис. 1. Праві притоки Прип'яті та річкові транспортні шляхи древлян, місця древлянських поселень за локалізацією Б. Звіздецького

відкритому морю, продовжували своє побутування на великих річках сучасної України ще в другій половині ХХ ст.

Історіографія дослідження стародавніх суден типу річка-море достатньо чисельна. Вона представлена працями істориків, археологів, краєзнавців, спеціалістів та поціновувачів стародавнього суднобудування. Науковцями напрацьовані різні варіанти бачення такого типу суден. Переважна більшість обмежується лише описом особливостей конструкції, до якої входила видовбана всередині дерев'яна колода та нарощені на неї борта (Рижова 2008; Сорокин 1997, с. 93).

Представлено також використання терміну «козацька чайка» для човна, який має пізніше походження та іншу генетичну основу (Кабалія 2005). Інтерес становить опрацювання описів та креслень Г. де Боплана, за результатами яких відомий європейський військовий інженер створив графічну та описову модель човна із характеристиками, які ускладнюють його використання для судноплавства¹.

¹ <http://www.shipmodeling.ru/phpbb/viewtopic.php?f=3gt=72074gstart=120>.

Однією з причин такого різноманіття поглядів на конструктивні особливості даного типу стародавнього транспортного засобу можна вважати не численність та схематичність іконографічних джерел, які співвідносяться із об'єктом дослідження. До них можна зарахувати названий вище малюнок Г. де Боплана та зображення на гобелені із фондів Британського музею, які зображають козацькі чайки Смолій (ред.) 2013, с. 484). Окрему групу становлять мініатюри з давньоруських літописів, які можуть бути співвіднесені із схожим типом суден.

Особливу цінність для вивчення даного типу плавзасобів вітчизняного суднобудування мають становити археологічні джерела, які можуть надати відповідь про конструктивні особливості суден, техніку та технологію виготовлення, генезис даного типу суден, хронологічний розвиток та особливості використання. Проте серед великої кількості задокументованих та музеєфікованих стародавніх човнів на теренах Східної Європи на сьогодні ми не маємо знахідок, які можуть бути однозначно співвіднесені із конструкцією лодії чи чайки. «На сьогодні жодна достовірно атрибутована казацька чайка не

Рис. 2. Зображення суден з Радзивилівського літопису з позначенням року, прорисовка І. Смагіна; більшість мініа-тор можна інтерпретувати як набійні судна на основі моноцильної «труби»

знайдена» — повідомляє Енциклопедія історії України (Смолій (ред.) 2013, с. 484).

Виключення може становити «артефакт», виявлений в 2015 р. поблизу с. Старосілля Ма-

невицького р-ну Волинської обл. Зважаючи на унікальність знахідки наведемо її детальний опис та зупинимось детально на аргументах, які можуть бути використані для її інтерпретації.

Рис. 3. Фото човна в музеї

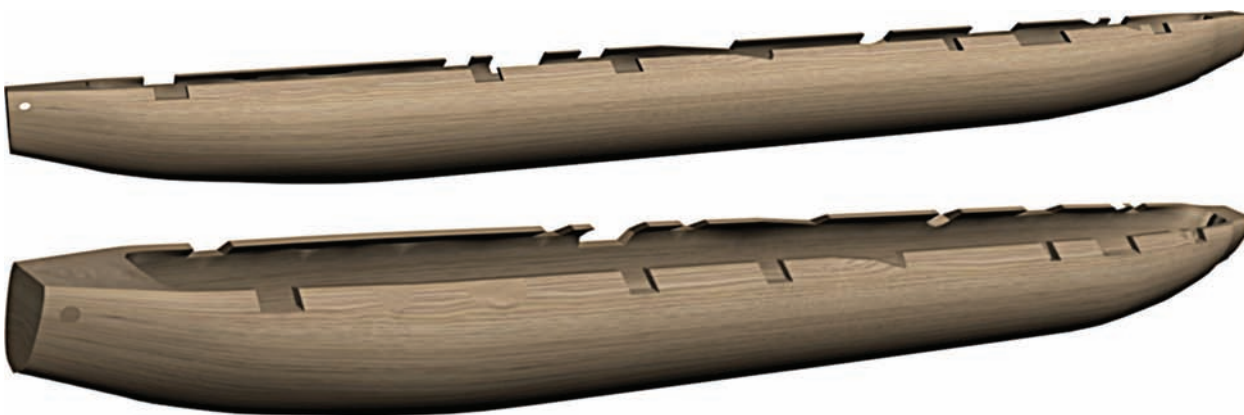

Рис. 4. 3D-модель маневицького човна

Човен виготовлений із цілого стовбура діаметром до 1,15 м, загальна довжина знахідки 12,20 м, висота від днища до верхнього краю борту в середньому 0,95 м (Мазурик 2018, с. 12—19).

За результатами додаткового візуального обстеження було зафіксовано, що через ніс човна проходять три давні тріщини, що деформували цю частину.

Від корми до носа видовбаний суцільний відсік, усередині на стінках бортів і днищі видно сліди від деревообробного інструменту (тесло, скобель тощо).

Зовні корпус має природну округлу форму, краї бортів загнуті всередину, повторюючи природну округлість стовбура. На зовнішній стороні човна, від кормової частини до середини корпусу, теж видно сліди від деревообробного інструмента (тесло, скобель тощо).

Ширина між бортами по верхньому краю в середньому 0,75 м, така відстань дозволяє дорослій людині вільно переміщатися по човну. Верх корми й носа, а також верх обох бортів знаходяться на одному рівні. Під час виготовлення

човна вздовж стовбура було відтято приблизно 1/7 частини від його діаметра. На верхніх краях обох бортів знаходяться вирізані заглибини різної ширини й глибини — 6 парних (тобто навпроти один одного) і 4 непарних, відповідно, з лівого борту — 3, з правого борту — 1 (рис. 3 і 4).

Призначення цих заглиблень, на думку авторів знахідки, можна пояснити тим що в парні заглибини поперек човна вкладалися дошки, які використовувалися як лави для гребців (Воронів та ін. 2017, с. 127—141).

Корма човна має підтрикутний транець. Слід відзначити, що у старосільського човна є оригінальна конструктивна особливість — подібність носа за формою до корми. У підводній частині ніс і корма теж подібні, мають підзори протяжністю до двох метрів, тобто загострені й підняті відносно днища. Це, зокрема, дозволяло під час плавання підходити ближче до берега. Привертає увагу днище в цих частинах, воно вирізане у формі кіля. У кормовій частині біля кіля є чотири отвори, у надводній частині — один.

Знахідку, автори відкриття віднесли до високобортних човнів (висотою вище 0,6 м), які

Рис. 5. Округла форма корпусу човна, ідеально видовбана «труба»

могли виконувати функції торгово-військових суден, що мають довгасті пропорції, крупні розміри та більший екіпаж (6 або більше гребців у ряд і стерновий; Журавлева 2010, с. 38).

Враховуючи обмеженість обсягу статті, не будемо детально зупинятись на окремих деталях знахідки, які важливі для встановлення її особливостей виготовлення та використання. Розглянемо існуючі на сьогодні варіанти інтерпретації знахідки, представлені в науковій літературі. Авторами відкриття старосільського моносила та іншими дослідниками запропонована версія, відповідно до якої ми маємо справу із закінченим у виготовленні човном, який використовувався для пересування по акваторії річки Стир і відрізняється від схожих знахідок лише значними розмірами та дещо незвичною формою бортів (Мазурик 2018, с. 12—19).

Висловлене припущення вступає в протиріччя із формою та габаритами човна та вимогами до можливостей його використання для пересування по водній поверхні за допомогою весел. Виникає протиріччя між округлою і аж занадто загнутою всередину формою бортів та можливістю використання весел. Людина всередині такого човна не зможе працювати веслом утримуючи його в руках, або ж їй доведеться занадто сильно схилитись назовні через борт, що призведе до перевертання човна, чи до випадіння гребця за борт.

За умови використання весел, які сполучаються із бортом човна за допомогою різного типу кочетів, для полегшення веслування їх сполучення із бортом розміщують на максимально віддаленій від центра човна точці борта. В такому випадку ми мали б зафіксувати в наявній знахідці ряд отворів вздовж бортів приблизно на середині його висоти (подібно до розташування ілюмінаторів пасажирського літака), слідів від яких на знахідці із Старосілля не зафіксовано.

Увагу привертає також ще один показник човна, який ускладнює, чи навіть унеможливає його ефективне використання для пересування по воді — перетин човна по всій довжині, виключаючи кормову та носову частину має підокруглу форму, а загальна форма предмета подібна до труби. Разом із врахуванням округлої форми внутрішньої частини човна та її відносно незначних розмірів — все це зробить пересування на воді вкрай нестійким і позбавленим можливості утримання рівноваги та запобігання перевертання судна.

У комплексі із вказаними вище «незручностями» форми бортів для веслування округлий перетин корпусу по всій довжині буде створювати велику вірогідність довільного чи не довільного перевертання човна. Морфологічні особливості корпусу човна, які створюють велику вірогідність перевертання судна також прак-

Рис. 6. «Труба», знайдена на Волині (с. Семки, Маневський р-н Волинської обл.), фото з колекції П. Хомича

Рис. 7. Етапи виготовлення розпареного човна з розведеними бортами

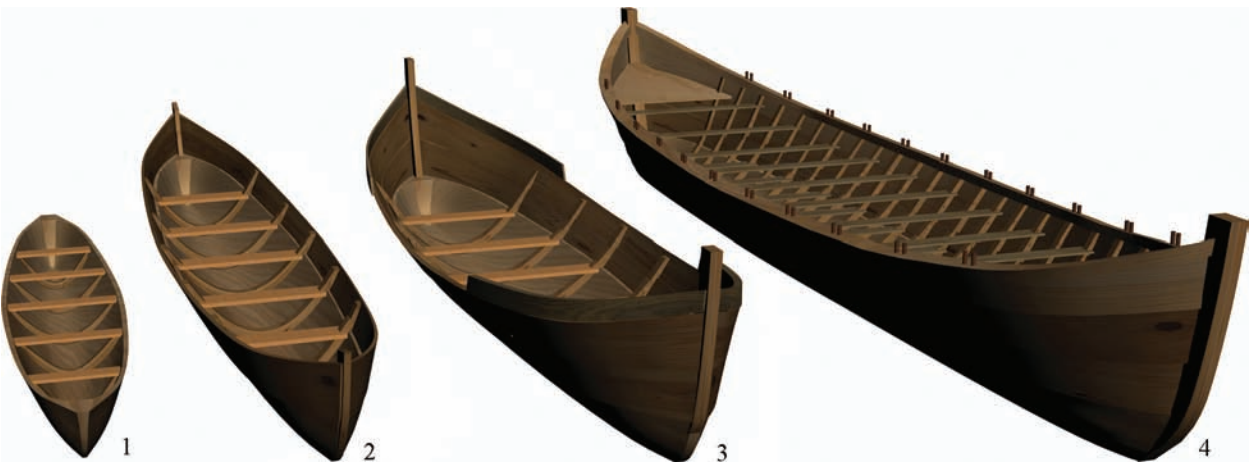

Рис. 8. Варіанти суден на основі розпареного човна з розведеними бортами: 1 — розпарений човен без набоїв; 2 — розпарений човен з набоями (струг); 3 — набійна лод'я; 4 — набійна морська лод'я

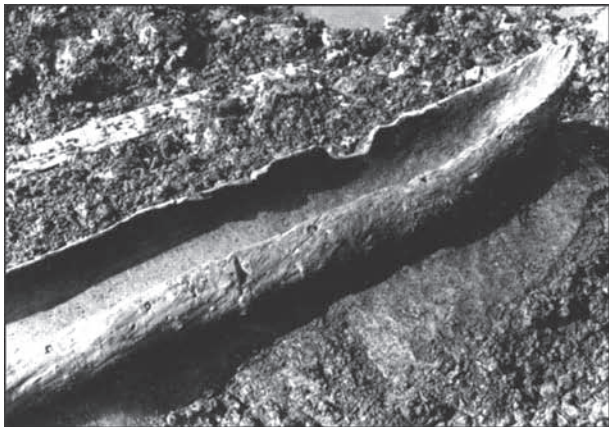
тично унеможливають використання вітрила, яке ще більше нівелює остійність судна на воді.

Певною мірою нестійкість судна до перевертання може бути компенсована за рахунок твердого баласту, що призведе до збільшення ваги судна та його інерції під час пересування.

Важливим аргументом проти можливості використання цієї знахідки як човна великих розмірів для пересування по р. Стир може бути протиріччя, яке виникає між габаритами судна

та повноводністю і шириною русла річки. Осадка знахідки, яка виготовлена із важкої щільної деревини дубу (за попереднім визначенням спеціаліста по вивченню археологічної деревини М. С. Сергєєвої) із товстими стінками та днищем буде досить значною, навіть за умови повної відсутності пасажирів та додаткового вантажу, що за абсолютними показниками (близько 0,5—0,6 м) буде співвідноситись із суднами для яких сприятливішими для пересування є

крупні річки. Практично неможливим видається використання судна із масою в сухому стані біля 2,5 т (без вантажу), потужною осадкою та довжиною корпусу понад 12 м уздовж річки Стир, враховуючи її відносно незначну ширину та часті й круті повороти. Значна інерція навіть неспорядженого екіпажем та вантажем судна створить дуже складні проблеми під час проходження вздовж русла та проходів на поворотах. Роботи з експериментальної археології по відтворенню стародавнього судноплавства та суднобудування на базі Житомирської археологічної експедиції дозволили зафіксувати у 2015, 2016 і 2019 рр. під час переходів по малих та середніх річках (річки Тетерів та Уж в нижній течії можуть бути використані для співставлення із р. Стир за шириною) проблеми для пересування човнів однодеревок 6 м (у 2 рази коротше за старосільський) довжини із масою в сухому стані до 200 кг (більш ніж в десять разів менше за старосільський). Вони полягали в складності проходження частих крутих поворотів річки

(встрявання в берег та наїзди на завалені в воду дерева, що призводило до досить важкої роботи для повернення човна на воду), які човни менших розмірів проходили майже без перешкод. Використання для пересування та перевезення вантажів на човні довжиною 12 м спорядженою вагою понад 3 т в річці Стир видається, на наш погляд, малоімовірним. Ще більш малоімовірним може бути пересування та такому човні під вітрилом, для якого потрібний значно більш широкий водний простір. Старосільський човен за формою тотожний струговим трубам, знахідки яких є в тому ж Маневицькому р-ні.

Довбанки з цілої колоди виготовлялись за технологією розпарювання й розведення бортів. Таке судно мало більшу вантажопідємність і отримувало потенціал для подальшого нарощування бортів дошками-набоями (Смагін 2019, рис. 337; 343).

За ступенем нарощування бортів виготовлений розпарений човен можна було перетворити на струг, додавши по кілька дощок-набоїв на борти або на набійну лодью.

Така конструкція лодій-кораблів на основі монооксила-довбанки давала можливість рухатися мілководними річками та перетягувати судна волоками на вододілах. Історичним прикладом таких суден є данське судно з річки Амосе, так званий утрехтський човен IX—X ст. Судна такого виду до кінця XIX ст. використовувалися на ріках Європи. Одне з них — Ростокський човен — зберігається в Морському музеї м. Штральзунд.

Рис. 9. Залишки набійного човна з річки Амосе (Данія) та його модель

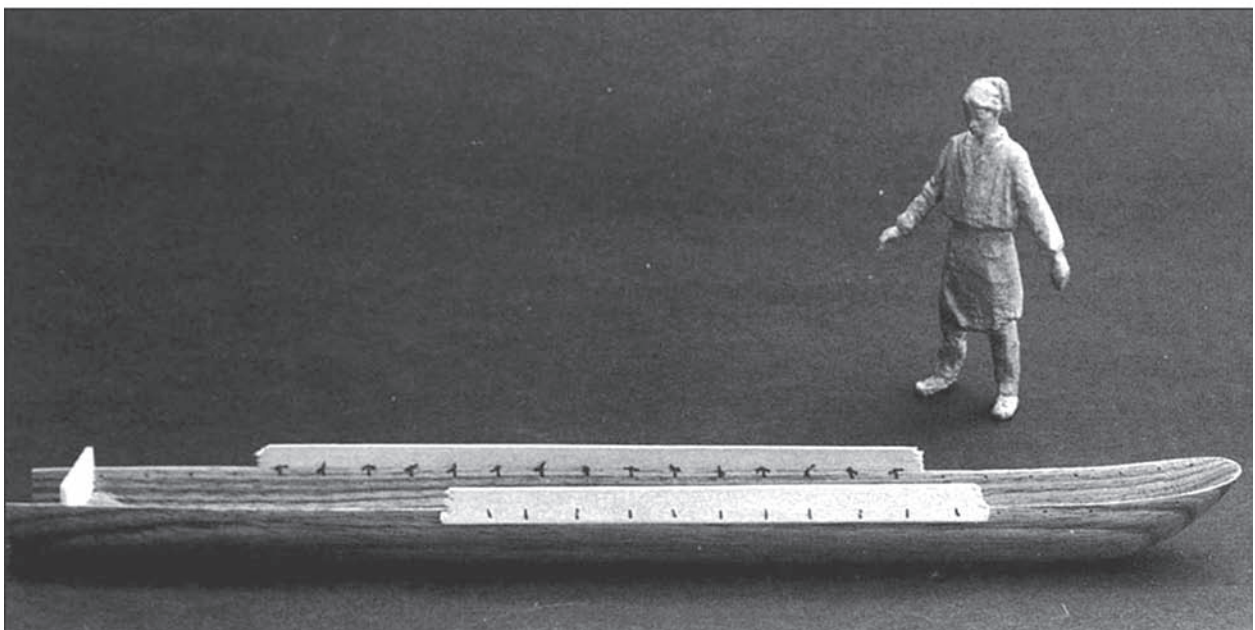

Рис. 10. Утрехтський набійний човен у музеї (Утрехтський Центральний музей, Нідерланди), фото та прорисовка «ростокського човна» XIX ст. (м. Штральзунд, ФРН), виготовленого на основі моносила

Рис. 11. Перевірка ходових особливостей набійного човна «Добриня» в квітні 2019 р. на Київському морі (А. Петраускас, Ю. Халімончук)

І сьогодні набійні човни показують свої досить високі ходові якості на ріках та використовуються рибалками й мисливцями в місцевості, де багато рік і озер (Смагін 2019, рис. 352).

Предметом дискусій досі залишається питання про розміри і технічні особливості таких суден. У центрі уваги знаходяться саме ті лодьї, що виговлені на основі моносила і на яких дружини київських князів здійснювали походи на Візантію.

Таким чином, наведені дані свідчать про те, що розвиток суднобудування схожих плавзасобів на теренах сучасної України в часи середньовіччя відбувався в загальному для Євро-

пейського континенту напрямку. Особливістю зведення суден на території південноруських земель можна вважати виразний розподіл праці по регіонах, який передбачав виготовлення основи човнів у верхів'ях річок та сплавання їх до Києва, до Середнього Дніпра, де відбувалась їх остаточне оснащення. (Константин Багрянородный 1991, с. 45, 47, 307, 317).

Причиною подібного розподілу праці можна вважати дуже високі вимоги для якості деревини, які відбиралась для виготовлення човнів — вона мала відповідати не тільки певним стандартам розмірів, але й бути прямошаровою, не утримувати ушкоджень та сучків, які можуть негативно

Рис. 12. 3D-модель з'єднання моноксилів між собою для сплаву

вплинути на виготовлення та подальшу експлуатацію судна. Під час виготовлення реплік човнів на базі Житомирської археологічної експедиції в м. Олевськ колоди, які були визнані придатними для моделювання були оцінені спеціалістами «Олевського лісового господарства», як деревина 1 категорії якості (вища категорія — А за стандартами України з 2019 р.). За попередніми оцінками вік маневицької знахідки оцінюється від 300 до 500 років. Враховуючи майже півтисячолітній період, який необхідний для формування дерева та величезну кількість суден, які могли приймати участь в одному поході (2000 лодій було використано в поході Олега 907 р. на Візантію), можна зробити припущення, що навколо літописних міст Середнього Подніпров'я де відбувалось остаточне спорядження човнів мав виникнути дефіцит деревини необхідної якості. Підтвердження цьому ми знаходимо не тільки в повідомленнях Костянтина Багрянородного, а і серед повідомлень Печерського патерика, які свідчать про доставку до Києво-Печерської лаври дерева для будівництва по воді (Патерик... 1911, с. 117, с. 214; Бондарчик и др. (ред.) 1988, с. 241). Сплавлення лісу до Середнього Дніпра з його верхів'їв та допливів проіснувало до середини ХХ ст.

Знайдений поблизу с. Старосілля артефакт, враховуючи вищенаведені факти, можна аргументовано співвідносити із моноксилами слов'ян, які описані Костянтином Багрянородним. Саме у випадку прийняття такої інтерпритації знахідки ми можемо більш ґрунтовно пояснити її морфологічні особливості, а також можливість проходження по р. Стир, де вона була знайдена. Для проблем, які можуть виникнути у разі пересування по річках середніх розмірів та р. Стир впродовж більшої частини року та навіть повністю унеможливити пересування може бути знайдено досить логічний шлях вирішення саме у разі визнання старосільського човна — знахідкою, яка відповідає моноксилам Костянтина Багрянородного. Вони не призначались для пересування по річках — це основа крупних суден, яка сплавлялась до Середнього Дніпра навесні, як

повідомляє седеньовічне джерело. Саме навесні річки в давнину розливались, заповнюючи іноді всю заплаву, а рівень води піднімався на декілька метрів, на відміну від сьогодення, коли в Україні практично всі річки мають регульований стік і не мають природнього ритму підняття рівня води. Саме навесні сплавлялись «моноксили» і саме в цей період відбувався сплав лісу по багаточисельних річках Полісся. Сплавлення лісу з басейну р. Прип'ять до Середнього Дніпра, до Чорного моря та до Балтійського моря було одним із традиційних промислів і зберігалось ще навіть в ХХ ст. (Грушевский 1903, с. 31).

Аналізуючи дані, які засвідчують особливості сплавлення лісу по поліських річках ми можемо знайти пояснення для морфологічних особливостей старосільської знахідки. Приймаючи до уваги масовий характер сплавлення лісу у вигляді окремих колод чи з'єднаних між собою в в'язи виникає проблема, чому заготовки-основи для човнів сплавлялись переважно у вигляді колод із вибраною порожниною — моноксилів, труб стружних. Зайві трудовитрати на їх виготовлення досить великі, але їх собівартість може бути включена в ціну продажі і таким чином вона буде виправдана. Набагато більше проблем могло виникнути у разі необачної обробки деревини — пробою в бортах та днищі, порушення режиму зволоження — і, як наслідок, деформації корпусу чи розтріскування торцевих частин, що могло зіпсувати човна та зробити марною всі попередні трудовитрати та витрати на придбання самого дерева (наголосимо, що за знищення дерева придатного к бортицтву в литовський період порушник страчувався, покарання було навіть значно більш суворим ніж у давньоруський час, коли мірою покарання був штраф).

Певною мірою сплавлення вже підготовлених напівфабрикатів-заготовок можна пояснити тим, що в напівготовому вигляді більш чітко видно вади деревини, які можуть бути всередині колоди. Але цього ризику можна достатньо гарантовано позбутися, якщо очистити поверхню колоди від кори та після ретельно огляду її та торцевих частин можна в великою долею вірогід-

ності говорити про якість деревини конкретної колоди. Це не може повністю пояснити необхідність вибирання внутрішньої частини колоди.

Проте якщо ми зважимо на той факт після вибирання частини деревини, саме частини (внутрішній об'єм старосільської знахідки ми не можемо однозначно вважати закінченим для остаточного використання човна) зменшувалась осадка монооксила. У природньому вигляді свіжий зрізаний дуб може мати питому вагу більшу за питому вагу води. Він може просто мати негативну плавучість і піти на дно. Слід звернути увагу на те, що під час сплавлення дубових колод в плотах під них підкладався окремий шар із колод соснової деревини (вона має приблизно вдвічі меншу щільність, а відповідно кращі показники плавучості), щоб збільшити вірогідність її успішного сплаву. Враховуючі потужний діаметр — понад метр, довжину колоди — понад 12 метрів, важку і щільну деревину її високу собівартість — зменшення негативної плавучості для неї було показником № 1 для того щоб вона могла бути успішно доставлена до місця реалізації, а не загубитись у малонаселених та безкрайніх, без перебільшення, просторах Полісся, де вона у разі проблем із подальшим транспортуванням могла бути використана лише як дрова.

Саме в такому випадку можуть бути пояснені парні (одна напроти одної) зарубки на бортах, які мають однакові парні форми та розміри і нерегулярно розподілені по всій довжині бортів. Вони можуть бути слідами з'єднання подібних монооксидів чи труб між собою в подібність до плоту. Непарні зарубки також можуть бути слідами від місць скріплення декількох елементів плота — під час в'язки колоди з'єднувались не тільки поперечними перекладами, а ще й діагональними, косими, для збільшення міцності з'єднання. Для переправлення декількох колод це не тільки отримання можливості їх доставки разом, щоб вони не згубились по дорозі, а також спосіб облаштування на них тимчасового помешкання для плотогонів, які можуть проводити під час сплаву досить тривалий час. У випадку ж сплавлення монооксидів та стружних труб це також можливість їх безпечного пересування, зважаючи на їх детально описані вище негативні показники стійкості на воді у разі сплавлення їх поодиночки.

Література

Багрянородный, К. 1991. *Об управлении империей. Древнейшие источники по истоии народов СССР*. Москва: Наука.

Бондарчик, В. К., Браим, И. Н., Бураковская, Н. И., Кирчив, Р. Ф. (ред.). 1988. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка.

Боплан, Г. Л. 2012. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простяглося від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн*: пер. з руан. Вид. 1660 р. (пер. Л. В. Шабанова). Київ: Стебеляк О. М.

Воронов, С., Зоценко, І., Мазурик, Ю., Петраускас, А., Хомич, П. 2017. Реконструкція пересування середньовічними водними шляхами. В: *Середньовічне Подніпров'я в системі міжцивілізаційних контактів між Балтією та Чорномор'ям: Нариси*. Київ: Олег Філюк, с. 127-141.

Грушевский, А. 1903. *Пинське Полесье: Туровь, Городокъ и Пинскъ въ составе В. К. Литовського. Пинское староство к. Боны XIV—XVI в.в.* П. Киев.

Журавлева, Ю. Б., Чубур, А. А. 2010. Средневековое судостроение в Юго-Восточной Руси (басейн Десны и Оки) по археологическим источникам. *Вопросы подводной археологии*, с. 27-37.

Ипатьевская летопись. 2001. *Русские летописи*. Рязань: Александрия, 11.

Кабалія, Д. Р., Нефьодов, В. В. 2005. «Запорізька чайка»: історія однієї знахідки. Історія та археологія Хортиці, 1. Запоріжжя: Дике Поле.

Мазурик, Ю. 2018. Пам'ятки України — морської держави (географічні та історичні витоки давнього суднобудування). *Пам'ятки України*, 3, с. 12-19.

Моця, О. 2017. *Ріки в історії русів*. Київ: Стародавній світ.

Лисенко, П. Ф. 1974. *Города Туровской земли*. Минск: Наука и техника.

Патерик... 1911. *Патерик Киево-Печерского монастыря*. Санкт-Петербург: ИАК.

Рижова, Н. 2008. *Історія суднобудування на теренах України від давніх до новітніх часів*. Київ: Сергійчук М. І.

Смагін, І. 2019. *Історія давнього вітчизняного судноплавства та суднобудування*. Житомир: Євенок О. О.

Смолій, В. А. (ред.). 2013. *Енциклопедія історії України*. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка.

Сорокин, П. Е. 1997. *Водные пути и судостроение на северо-западе Руси в средневековье*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

<http://www.shipmodeling.ru/>

Essay 7

ANCIENT NAVIGATION IN THE PRIPYAT POLISSYA TERRITORY AND EXPERIMENTAL ARCHEOLOGY

Ancient shipping played an important role in conducting trade and military operations for the population of Eastern Europe. Foreign trade relations also depended heavily on maritime and river travels. In the proposed work, on the basis of experimental archeology, ethnographic and written sources, an analysis of a unique find discovered near the village of Starosillya. The find could be correlated with the «monoxyла» or dugout boats, which formed the basis of ancient boats further adapted to move not only on the riv-

ers, but also to go out to sea. Based on the Archaeological expedition in Olevsk, Zhytomyr oblast, several experimental archaeology researches were conducted. They resulted in full-scale modeling of seven dugout boats of different types and sizes, which allowed conducting several experimental campaigns trips on small, medium and large rivers (Kyiv Sea). Analysing the results of the voyages some important observations were obtained regarding the running properties of different types of dugouts on different types of basins bodies of water.

The results of the series of experimental studies show that dugout boats with absolute dimensions, weight and volume, which the ancient find has, could not be used for navigation in the waters of medium-sized rivers, such as Styr, Sluch, Uzh and others.

In terms of its characteristics, the dugout boat discovered near Starosillya in 2015 can be interpreted for the time being as the only in Eastern Europe find of the billet base for a larger sized galley like «lodia» or «chaika».

Keywords: monoxyl, timber rafting, dugout canoe, struh, wood density, lodia, chaika, shipbuilding, navigation.

Очерк 7

ДРЕВНЕЕ СУДОХОДСТВО НА ТЕРРИТОРИИ ПРИП'ЯТЬСЬКОГО ПОЛІССЯ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ АРХЕОЛОГИЯ

Древнее судоходство играло важную роль при проведении торговых и военных операций для населения Восточной Европы. Внешние торговые отношения также в значительной степени зависели от морских и речных походов. В предлагаемой работе на основе дан-

ных экспериментальной археологии, этнографических и письменных источников проведен анализ уникальной находки, обнаруженной вблизи с. Староселье.

Она может быть соотнесена с «моноксилами», которые составляли основу древних судов, приспособленных для передвижения не только по речной акватории, но и для выхода в морское пространство. Проанализировав результаты работ по экспериментальной археологии на базе археологической экспедиции в г. Олевск Житомирской обл., в результате которых было выполнено натурное моделирование семи реплик лодок различных типов и размеров, а также проведено несколько экспериментальных походов по малым, средним, крупным рекам и крупным искусственным водоемам (Киевское море), были получены важные наблюдения относительно ходовых свойств различных типов лодок на различных типах речных водоемов.

Результаты проведения комплекса экспериментальных исследований показывают, что лодки с абсолютными показателями размеров, веса и объема аналогичными Старосельской находке не могут быть использованы для судоходства в акватории рек среднего размера, подобных Стыри, Случи, Ужу и др.

По своим характеристикам лодка, обнаруженная вблизи с. Староселье в 2015 г. может быть интерпретирована как единственная на сегодня надежно задокументированная для Восточной Европы находка заготовки основы судна крупных размеров типа ладьи или чайки.

Ключевые слова: моносил, сплав леса, долбанка, струг, плотность древесины, лодия, чайка, судостроительство, судноплавание.

Одержано 20.09.2019

ГАЙДУК Сергій Анатолійович, віце-адмірал, голова громадської асоціації «ветеранів військово-морського флоту України».

GAIDUK Sergiy A., Vice Admiral, Chairman of the Public Association of «Navy Veterans of Ukraine».

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, *petrauskas@i.ua*.

PETRAUSKAS Andriy Valdasovych, Candidate of Science in History, Senior Researcher, the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine, Volodymyrska str., 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *petrauskas@i.ua*.

СМАГІН Ігор Іванович, доктор педагогічних наук, доцент, директор, Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Михайлівська, 15, Житомир, 10014, Україна, *zippo@ukrpost.ua*.

SMAGIN Igor Ivanovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director, Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Teacher Education, Mikhailivska street, 15, Zhytomyr, 10014, Ukraine, *zippo@ukrpost.ua*.

Нарис 7

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ВОДНОГО ШЛЯХУ ВІД ІСКОРОСТЕНЯ ДО КИЄВА

Водні шляхи відігравали значну роль в історії середньовічного суспільства. Вони слугували кордонами племінних об'єднань, шляхами освоєння території, транспортними артеріями. У пропонованій статті розглядаються можливості використання водного шляху від літописного Іскоростеня до Києва по річках Уж, Прип'ять, Дніпро для різних видів транспортних засобів в різні пори року із використанням даних експериментальної археології.

Ключові слова: водні шляхи, судноплавство, полотогони, сплав лісу, пороги, повінь, водоспад, рівень ріки.

Водні річкові шляхи відігравали важливу роль в житті середньовічного суспільства Східної Європи. Вони слугували основними напрямками розселення та освоєння території. Торгові та військові операції також проводились значною мірою із використанням водних шляхів. Відомий історик В. Ключевський писав, що для стародавнього мешканця «Під час переселень річка вказувала йому шлях, під час поселення вона — його незмінна сусідка: він жався до неї, на її непойменному березі ставив своє житло, село чи виселок. Під час пісної частини року вона й харчувала його. Для торговця вона — готова лігня й навіть зимова льодяна дорога, не лякала ні бурями, ні підводним камінням: тільки вчасно повертай кермо для постійно капризних вигинів ріки та пам'ятай про мілини, перекати (Ключевський 1987, с. 85—86). Вчений навіть використав відмінності долинних річок та гірських західноєвропейських, щоб підкреслити відмінності історичного шляху Давньоруської держави та країн Західної Європи: «Рідкі наводки при малому падінні руської ріки не можуть йти ні в яке порівняння із неочікуваними та руйнівними повенями західноєвропейських гірських річок. Руська ріка привчила своїх правобережних

мешканців до співжиття й товариствості. В Древній Русі розселення йшло по річкам і житлові місця особливо концентрувалися по берегах жвавих судоплавних річок, залишаючи у межиріччях пусті лісові чи болотисті простори...» (Ключевський 1987, с. 85—86).

Одним із річкових шляхів, який відомий за даними давньоруських літописів є шлях від Іскоростеня до Києва, який проходить по трьох річках: Ужу, Прип'яті та Дніпру: «Древляне послали своїх кращих мужів, числом 20, в лодіях до Ольги, і пристали в лодіях під Боричевим» (Русские... 2001, ст. 40—41, с. 35).

Шлях від Ікоростеня до Києва поєднує в собі два крайні типи річок, які так художньо охарактеризував В. Ключевський. Великі долинні річки Прип'ять та Дніпро і на противагу їм маленька річка Уж, яка має досить специфічний характер, в якому представлені елементи як типової тихої долинної річки, так і елементи бурхливої гірської річки, яка суттєво відрізняється за своїми показниками від більшості річок Полісся.

Не зважаючи на важливість водного шляху, який поєднував між собою центральні міста двох потужних племінних утворень полян та древлян, він не став предметом окремої наукової студії. Дослідження водного шляху від Іскоростеня до Києва важливе також і для з'ясування його ролі в економічних та торговельних зв'язках між двома регіонами в давньоруський час та добу пізнього середньовіччя.

Загальна довжина маршруту від Іскоростеня до Києва становить близько 290 км. Відстань по Дніпру від устя Прип'яті до Києва становить близько — 90 км, шлях по Прип'яті від устя Ужа до устя Прип'яті — 25 км. Судноплавні можливості і Прип'яті і Дніпра на даному відрізку дають можливість для проходження досить потужних річкових суден різного типу як на сьогоднішній

день, так і на період пізнього середньовіччя, що досить широко висвітлено в науковій літературі. Так Л. Похилевич, зазначав, що в районі Чорнобиля знаходяться сплавний Уж та судноплавна Прип'ять яка за його даними через 20 верст впадає в Дніпро. Обидві річки, які протікають в широких долинах, утворюють велику кількість озер богатих на рибу, що надає мешканцям краю не тільки продовольство, але ще і предмет торгівлі. Він повідомляє, що річка Прип'ять, яка поєднує бідну «Литву» та заможну Україну, під час всієї навігації дуже жвава поблизу Чорнобиля. На ній дуже багато суден, які поповнюються тут всілякими припасами та робітниками, займаються ремонтом, пароплави здійснюють термінові рейси між Києвом, Мозирем та Пінськом, відпускають та приймають пасажирів. *«Прип'ять для Чорнобиля є справжньою годувальницею, тому, що мешканці містечка не займаються землеробством через погану плодородність ґрунтів та через її незначну кількість надану за Уставними граматами, заробляють свій хлібок на судах, плотах та іноді зберігають копійку на чорний день»* (Похилевич 1864, с. 170).

На цьому відрізку шляху проходження судів можливе протягом всього весняного, літнього та осіннього сезонів та відсутні перешкоди для проходження навіть сучасних крупногабаритних річкових суден із значною осадкою.

Основна ж частина маршруту припадає на річку Уж від м. Коростень до устя Ужа і становить 177 км. Саме цей відрізок маршруту, який сполучає внутрішні райони прип'ятьського правобережного Полісся із потужною водною магістраллю практично не висвітлений в науковій літературі. На даному відрізку умовно можна виділити дві різних за своїми показниками частини. Шлях від впадіння Жерева до устя р. Уж в місці впадіння в р. Прип'ять становить 118 км і представлений тихою спокійною течією по звивистому руслу річки з широкою в декілька кілометрів заплавою та відносно широким (в декілька десятків метрів) руслом.

Ділянка від Іскоростеня до впадіння в р. Уж Жерева (р-н сучасного міста Народичі) становить 59 км. Її особливості визначаються геологічною будовою Коростенського плутону, складеного кристалічними породами, які виходять на поверхню. Гідрологічна ситуація в регіоні на сьогоднішній день зазнає суттєвого впливу від меліораційних робіт та зведення гідротехнічних споруд на водотоках: значно зменшився рівень ґрунтових вод, стік води на річках штучно регулюється, зведено велику кількість штучних

дамб і створена значна кількість штучних водоймищ.

Приблизно за 8 км до устя р. Жерев вище за течією на Ужі з'являються виразні пороги та перекасти. Від вказаного місця до Іскоростеня (район 1—3 городищ в м. Коростені Житомирської обл., з якими більшість сучасних дослідників співвідносять літописний Іскоростень) нараховується близько 30 перекастів та порогів, які ми можемо зафіксувати на сьогодні і які ускладнюють чи повністю унеможливають пересування через них будь-яким водним транспортним засобом. Проходження через них можливе лише шляхом обносу по берегу, або ж, в деяких випадках, шляхом перетягування човнів через непрохідні для них річні кам'яні перекасти та пороги.

Дещо відмінну від сьогоднішньої відносно спокійної, більш небезпечну характеристику Ужа, який подібний до стрімкої гірської річки ми маємо в описах П. А. Тутковського, зроблених ще до зведення численних сучасних водосховищ в районі Іскоростеня, які значною мірою змінили його гідрологічні показники, наблизивши їх до долинової річки. Дослідник вказав, що саме в середній течії річки вона має найбільший перепад в висоті та швидкість течії (на місці поширення кристалічних порід) де *«вона має характер гірської річки та протікає місцями у вузьких та глибоких каньонах серед скель граніту»*. Дослідник наводить дані, що Уж саме в районі Іскоростеня (між Іскоростенем та Немирівкою) має спад *«найбільший з усіх річок Полісся»* (Тутковский 2014, с. 71—72). Ще рельєфніше гірський характер відомий геолог підкреслює під час опису річки в межах самого міста.

Вчений повідомляє, що на початку ХХ ст. в північній частині міста, нижче старого млина корито річки Уж глибоко врізається в граніт та набуває значного ухилу. Річка тут несеться з величезною швидкістю поміж величезних брил граніту, перескакуючи з одних сходів скелі на іншу. Він пише, що коли перекивається головний шлюз млина, річка утворює велику кількість невеличких водоспадів, які під час повені чи після зливи зливаються та утворюють один потужний водоспад, який із «потужним ревінням» та клокотанням падає з висоти 5,3 сажени чи 11,3 м. Із цього місця починається вузький та стрімкий річний каньон. Вище млина берега річки високі та дуже круті, але векриті рослинністю, а безпосередньо нижче млина корито річки дуже заглиблене в скелі та завалене величезними глинами граніту, які утворюють тут численні

пороги та схіцеподібні скелі зі згаданими водоспадами (Тутковский 2014, с. 82, 83).

Проблеми для пересування човнами біля Іскоростеня по річці у її природньому не зарегульованому стані фіксувались також під час роботи Житомирської археологічної експедиції на розкопках археологічного комплексу стародавнього Іскоростеня з 2006 по 2019 р., та під час робіт по розбудові проекту музею під відкритим небом «Стародавній Іскоростень», в ході яких були проведені експериментальні дослідження Ужа від городища 3 до с. Немирівка. На даному відрізку, виключаючи Ольжині купальні, річка на місцях її природнього не зміненого штучними дамбами стану (невеличкі ділянки в декілька сот метрів після дамб), виявилась не придатною або ж сильно ускладненою для проходження навіть сучасних човнів типу спортивно-туристичної байдарки із легких сучасних матеріалів із мінімальною осадкою.

Наведені характеристики річки Уж на всьому протязі її середньої течії не співвідносяться із показниками, які будуть сприятливі для судноплавства ні на сьогодні ні станом на початок ХХ ст., коли ситуація на річці зазнавала значно меншого впливу від антропогенної діяльності. Але слід зауважити, що наведені факти є показниками повноводності річки Уж для її більшої пори року не включаючи досить короткого періоду, який становить лише декілька тижнів і припадає на весняну повінь.

На сьогоднішній день, річка Уж як і практично всі річки в Україні зарегульовані і не мають природнього ритму коливання рівня води: меліораційні ситеми, осушення боліт та заболочених місцевостей значно понизили середньорічний рівень ґрунтових вод, а система дамб, шлюзів та інших гідротехнічних споруд значно мінімізували амплітуду річних коливань рівня води. Саме на правобережному прип'ятьському Поліссі, де протікає і річка Уж ще в ХІХ ст. були проведені одні із перших на території Східної Європи крупномасштабні меліораційні роботи, які суттєво вплинули на сучасний стан гідросистеми регіону. Але не зважаючи на вплив меліорації навіть на початок ХХ ст. ми маємо свідчення значного підйому рівня річки Уж під час весняної повені. На Ужі повині відзначалась протягом 2—6 тижнів. Біля Іскоростеня в районі сучасного залізничного мосту внаслідок надзвичайної, виключної вузькості каньону в та внаслідок його дуже високих скельних берегів підйом весняних вод над літнім рівнем річки на початок ХХ ст. становив досить високий показник — понад 7 м (Тутковский 2014, с. 74). Ширина річки

займала практично всю ширину заплави. Найвужчий показник знаходиться в районі сучасного залізничного мосту — близько 60 м. Місцями річка розливалась до 400—600 сажень, в районі Народичів на 2 версти, в усті на 4 версти. По Ужу саме навесні нижче м. Народичі сплав лісу зафіксовано наприцінці ХІХ — початку ХХ ст. (Энциклопедический... 1902, с. 604—605).

За показниками довжини та осадки суда середньовічного часу, які мають в основі стовбур дерева із вибитою порожниною дуже подібні до цільного стовбура дерева і на відміну від нього мають за однакової довжини та діаметра меншу осадку. Для оцінки можливостей річки для проходу таких човнів, які виготовлені на основі вибитого стовбура дерева, мижливо розглянути характерний для Полісся промисел — славляння лісу по воді.

Заготовка лісу для будівництва за письмовими та етнографічними даними відбувалася, головним чином, взимку: тоді деревина була сухіша й легша і її також простіше транспортувати з лісу до селища по снігу. З великих лісових масивів місцеве сільське населення могло постачати сировину для будівництва та інших потреб в місто сплаваючи її по річках (Бондарчик (ред.) 1988, с. 241).

Початок цього промислу деякі дослідники відносять ще до давньоруського та передуючого йому періоду спираючись на дані писемних джерел, які повідомляють про сплав саме навесні «моноксилів» до Києва з верхів'їв річок. Подібні до цього дані наводяться в Патеріку Києво-Печерського монастиря, де йдеться про доставку по воді до монастиря лісу для будівництва (Левашова 1959, с. 62; Колчин 1968, с. 15; Константин Багрянородный 1991, с. 45, 47, 307, 317; Патерик... 1911, с. 117, с. 214; Бондарчик (ред.) 1988, с. 241). Подібні ж повідомлення знаходимо і для часів пізнього середньовіччя за результатами досліджень А. Грушевського, який повідомив, що Огородники Статичивського двору повинні були сплавити до двору 8 плотів дерев (Грушевский 1903, с. 31).

За своїми обсягами сплавляння лісу розподіляють на декілька категорій. 1. Сплав окремих колод. 2. З'єднані між собою колоди будівельного лісу, які утворюють плот. Для з'єднання використовуються жердини, які розташовуються перпендикулярно, діагонально та повздовжньо по відношенню до колод та кріпляться до них за допомогою гнучких гілок, луба чи інших засобів. 3. З'єднані між собою декілька плотів утворюють т. зв. «гонки» (Энциклопедический... 1898, с. 923).

За уваги можливості зіткнення під час проведення сплаву одночасно багатьма користувачами, сплав вважався в кінці XIX — на початку XX ст. превілеєм держави, яка впроваджувала певне регулювання сплаву, а на зрізаний ліс мали бути випсані відповідні дозвільні документи (Энциклопедический... 1900, с. 281).

Таким чином, в межах означеного маршруту відрізок по річці Прип'ять та по річці Дніпро міг бути придатним для пересування стародавніми водними транспортними засобами, які відомі для давньоруського часу практично на весь час літньо-осінньої навігації. Відрізок шляху по річці Уж від устя р. Жерев до впадіння Ужа в р. Прип'ять для проходження човнів великих розмірів значно ускладнений через вузькі береги та звивисте русло. Відрізок від м. Коростень до устя р. Жерев під час літнього та осіннього сезону за наявними на сьогодні даними був повністю непридатний для пересування водними транспортними засобами навіть легкої ваги та маленьких розмірів ні на сьогодні ні в давньоруський період. З урахуванням значного ступеню підняття рівня воді під час весняних повеней (до проведення масштабних меліараційних заходів та побудови великої кількості гідротехнічних споруд, які регулюють стік річки), проходження суден крупного розміру на даній ділянці було можливим лише в весняний період. Опосередкованим підтвердженням даного припущення може бути використання сплаву лісу в нижній течії Ужа в XIX—XX ст.

Література

- Багрянородный, К. 1991. *Об управлении империей. Древнейшие источники по истоии народов СССР*. Москва: Наука.
- Бондарчик, В. К., Браим, И. Н., Бураковская, Н. И., Кирчив, Р. Ф. (ред.). 1988. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка.
- Грушевский, А. 1903. *Пинське Полесье: Туровь, Городокъ и Пинскъ въ составе В. К. Литовського. Пинское староство к. Боны XIV—XVI в. в. Киев, II*.
- Ипатьевская летопись. 2001. *Русские летописи*. 11. Рязань: Александрия.
- Ключевский, В. О. 1987. *Сочинения в девяти томах*. I: Курс русской истории. Москва: Мысль, с. 85-86.
- Колчин, Б. А. 1968. *Новгородские древности. Деревянные изделия*. Свод археологических источников, Е I-55. Москва: Наука.
- Левашова, В. П. 1959. Изделия з дерева, луба и бересты. *Труды ГИМ*, 33: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 61-93.

Патерик... 1911. *Патерик Киево-Печерского монастыря*. Санкт-Петербург: ИАК.

Похилевич, Л. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии*. Киев.

Тумаш, В. 2013. Плисарство — давно забутий поліський промиселю. *Полісся*, 21—30 травня, с. 1-32.

Тутковский, П. А. 2014. Побережье реки Уж в среднем ее течении (гидрологическое и геоморфологическое описание). В: Тутковский, П. А. *Сборник трудов академика П. А. Тутковского посвященных описанию Славчанско-Овручского края. Реки Жерев и Уж (к 155-летию со дня рождения академика П. А. Тутковского)*. Киев: Водоспад, с. 70-148.

Энциклопедический... 1898. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), XXIII (45): Патенты на изобретения — Петропавловский.

Энциклопедический... 1900. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), XXXI (61): София — Статика.

Энциклопедический... 1902. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), XXXIVA (68): Углерод — Усилие.

Essay 7

AN EXPERIMENTAL STUDY OF THE ANCIENT WATERWAY FROM ISKOROSTEN TO KYIV

Waterways played an important role in the life of medieval society in Eastern Europe. They served as the main areas of settlement and development of the territory. Trade and military operations were also carried out largely using waterways. One of the water paths mentioned in the annals was the path from Iskorosten to Kyiv.

The path united not only the two capitals of tribal associations of the Drevlyans and Polyans, but also united the two major regions — the right-bank Pripjat Polisia and the Dnieper areas. It was mentioned in the scientific literature by researchers in the context of the events of the middle of the tenth century, but it had not become a topic of a separate research.

The problem of navigational opportunities on the different sections of this path is considered within the framework of the proposed work using data from written sources, results of ethnographic researches and experimental archaeology. The paper notes a significant difference between the current state of the waterflow due to the negative impact of meliorating and the regulation of river flow.

In contrast, during the Medieval times, this path was regularly used for water-logging during the period of significant spring rise of the water level, that may also indicate the possibility of passing at the same period for large vessels, which can be correlated with galleys mentioned as «lodias» in ancient Rusian chronicles.

Keywords: waterways, navigation, polotagons, timber rafting, rapids, flood, waterfall, river level.

Очерк 7

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНЕГО ВОДНОГО ПУТИ ОТ ИСКРОСТЕНЯ В КИЕВ

Водные речные пути играли важную роль в жизни средневекового общества Восточной Европы. Они служили основным направлениям расселения и освоения территории. Одним из водных маршрутов, которые упоминаются в летописных сообщениях, путь с Искростеня в Киев. Он совмещал не только две столицы племенных объединений древлян и полян, но и соединял между собой два крупных региона — правобережное Припятское Полесье и Надднепрянщину. В научной литературе он часто упоминается исследователями в контексте событий середины X в., но не стал темой от-

дельного исследования. Проблема судоходных возможностей различных участков этого пути рассматривается в рамках работы с использованием данных письменных источников, результатов этнографических исследований и экспериментальной археологии.

В работе отмечается существенное отличие современного состояния полноводности вследствие негативного влияния мелиоративных работ и зарегулированности стока рек. Напротив, во времена средневековья данный путь регулярно использовался для сплава леса в период существенного весеннего поднятия уровня воды, что создавало возможность прохождения в этот период крупных судов, по параметрам соотносимым с лодьями, которые упоминаются в древнерусских летописях.

Ключевые слова: водные пути, судноплавание, полотогоны, сплав леса, пороги, наводнение, водопад, уровень реки.

Одержано 20.09.2019

ГАЙДУК Сергій Анатолійович, віце-адмірал, голова громадської асоціації «ветеранів військово-морського флоту України».

GAIDUK Sergiy A., Vice Admiral, Chairman of the Public Association of «Navy Veterans of Ukraine».

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, *petrauskas@i.ua*.

PETRAUSKAS Andriy Valdasovych, Candidate of Science in History, Senior Researcher, the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine, Volodymyrska str., 3, Kyiv, 01001, Ukraine, *petrauskas@i.ua*.

СМАГІН Ігор Іванович, доктор педагогічних наук, доцент, директор, Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Михайлівська, 15, Житомир, 10014, Україна, *zippo@ukrpost.ua*.

SMAGIN Igor Ivanovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director, Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Teacher Education, Mikhailivska street, 15, Zhytomyr, 10014, Ukraine, *zippo@ukrpost.ua*.

Нарис 8

ВОДОРАЗДЕЛ ДНЕПРОВСКОЙ, НЕМАНСКОЙ И ДВИНСКОЙ СИСТЕМ В КОНТЕКСТЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ

В статье рассматривается ситуация сложившаяся в конце I — начале II тыс. в землях Центральной Беларуси, относящихся к водоразделу трёх водных систем — Днепровской, Неманской и Двинской, в контексте функционирования торговых путей.

Ключевые слова: *торгово-ремесленное поселение, курганный могильник, погребальный инвентарь.*

Реки в жизни древних обществ играли значительную роль. По ним проходило освоение незаселённых территорий, осуществлялась торговля и обмен. Особый интерес представляют земли, где относительно недалеко друг от друга располагались верховья рек различных водных систем. Как правило на этих территориях наблюдается концентрация поселений и курганных могильников, что было связано с обслуживанием торговых путей в X—XI вв. Такая ситуация отмечалась на месте водораздела Днепровской и Двинской водных систем в районе Друцка (Левко 2014, с. 445—446) или Днепровской и Неманской водных систем в районе древнего Менска (Заяц 2013, с. 56—68). В данной статье рассматривается ситуация, которая сложилась в X—XI вв. в регионе водораздела Днепровской, Двинской и Неманской водных систем. В современном административном делении Беларуси эти территории находятся в Докшицком, Глубокском и Ушачском р-нах Витебской обл. и Логойском р-не Минской обл. (рис. 1). Тут недалеко друг от друга расположены верховья Березины Днепровской, верховья Вилии Неманской и верховья притоков Десны и Ушачи — рек бассейна Западной Двины.

Березина в эпоху средневековья, без сомнения, была важной водной артерией Центральной Беларуси. Об этом свидетельствует находка монетно-вещевого клада конца IX в. возле д. Бры-

ли Борисовского района (Рабцэвіч 2011), а также поселения и курганные могильники, размещённые на её берегах и притоках. Одним из ключевых пунктов торгового пути, проходящего по Березине, является торгово-ремесленное поселение, расположенное в её верховьях на берегу озера Медзозол у д. Бирули. Памятник был выявлен в 2010 г. и исследовался экспедицией Института истории НАН Беларуси на протяжении 5 лет. Кроме этого поселения археологические раскопки проходили на укреплённом городище, двух селищах и в курганном могильнике. Археологическое исследование могильника началось в 1938—39 гг. сотрудниками кафедры археологии Виленского университета Е. Цегак-Голубович и В. Голубовичем (Hołubowiczowa 1939, s. 178—203). Ими было раскопано 17 насыпей. С 2005 по 2014 гг. изучение могильника продолжалось экспедицией Института истории НАН Беларуси (Вайцяховіч 2008, с. 218—235; Кенько 2016, с. 169—179). За это время было исследовано 36 курганных насыпей, археологические работы проводились также на распаханной части курганного могильника.

Однако наибольший интерес представляют исследования поселения, расположенного у подножия городища. На самом городище выявлены материалы эпохи железного века, находки, относящиеся к X—XI вв., единичны. На селище была изучена площадь более 500 м². В результате получены материалы, относящиеся к банцеровской культуре VI—VIII вв. и материалы X — начала XI в. Среди находок, связанных с торговлей нужно отметить арабские дирхамы (более полусотни целых и резаных экземпляров), бочковидные и кубические гирьки, найденные как в культурном слое, так и в объектах-ямах. Из предметов, связанных с литейным производством, найдены фрагменты гли-

няных тиглей, пинцеты, фрагменты литников, бронзовая матрица для изготовления поясных наконечников, заготовки изделий и ювелирные слитки. Кроме этого найдены элементы мужского и женского костюмов (поясные накладки, пряжки, фибулы, застёжки, женские украшения из цветного металла, стеклянные бусы), а также предметы вооружения (прорезной наконечник ножен меча, наконечники стрел). Посуда представлена фрагментами высоких лепных горшков баночной формы, которые были характерны для банцеровской культуры, фрагментами и целыми формами лепных горшков с выделенными плечиками и отогнутым наружу венчиком, фрагментами гончарных горшков. Гончарная посуда производилась, видимо, на месте. Однотипные клейма на доньщиках сосудов встречались как на

селище, так и в курганных погребениях (рис. 2: а). Гончарная мастерская обслуживала и округу поселения: горшок с идентичным клеймом был найден в кургане 4 могильника Витуничи (рис. 2: b), расположенного в 25 км от Бирулей.

Значительная часть курганного могильника распахана, на месте курганов стоит и сама деревня Бирули. На сегодняшний день сохранились 120 насыпей удлинённой и полусферической формы. За весь период исследований могильника выявлены 29 погребений остатков кремаций, 21 ингумация, в 6 курганах следов погребения выявлено не было. В большинстве случаев (24 кургана) погребения кремации размещались в насыпи, часто у самой вершины, реже на уровне горизонта. Сам процесс кремации тел умерших происходил на стороне от места погребения. Несколько курганов имели удлинённую форму. В одном из таких курганов (№ 1А), размер которого составлял $10,3 \times 14,3$ м, при высоте 2,5 м, Голубовичами была найдена половина дирхама середины X в.

В курганах, имевших круглую форму, также найдены вещи, датируемые X в. Инвентарь мужских погребений включал элементы одежды (фрагменты подкововидных фибул из цветного металла, перстни, поясные пряжки), детали конской упряжи (в том числе набор на уздечку, включающий две разделительные бляхи (рис. 3: а) и 38 накладок плакированных серебром (рис. 3: b), оружие (двухшипные наконечники стрел). Инвентарь женских погребений был более разнообразен — многочисленные фрагменты украшений из цветного металла (головные венчики «вайнаги», височные кольца с заходящими серповидными концами, браслетовидные височные кольца со связанными концами, витые шейные гривны, нагрудные украшения из плетённых цепочек и подвесок, массивные браслеты, перстни с широкой серединой), также найдены наборы

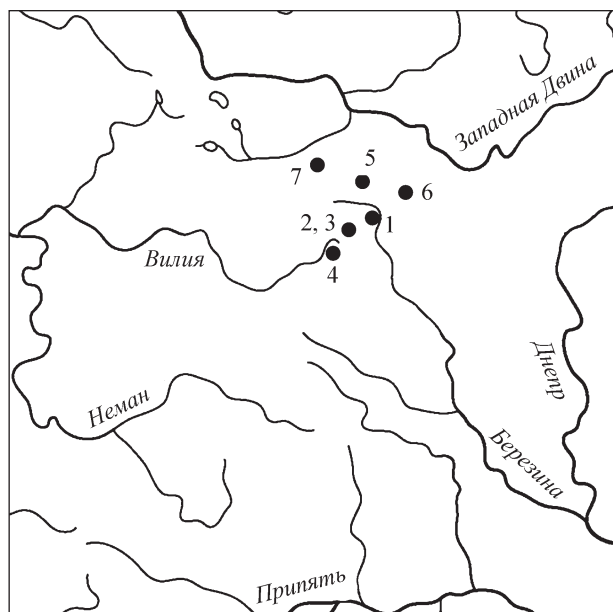

Рис. 1. Карта курганных могильников водораздела Днепровской, Нёманской и Двинской систем: 1 — Бирули; 2, 3 — Витуничи, Небышино; 4 — Избище; 5 — Шо; 6 — Черневичи; 7 — Селище (см. таблицу)

Легенда к карте курганных могильников водораздела Днепровской, Нёманской и Двинской систем (см. рис. 1)

№ на карте	Адрес				Легенда
	Деревня, р-н, обл.	Привязка	Координаты		
			С. ш.	В. д.	
1	Бирули, Докшицкий, Витебская	1,6 км на Ю-З	54.930275	28.026508	Торгово-ремесленное поселение
2	Витуничи, там же	4 км на С-З	54.782735	27.827815	Курганный могильник
3	Небышино, там же	2,3 км на З	54.790156	27.829916	То же
4	Избище, Логойский, Минская	1,8 км на Ю-З	54.605401	27.646333	То же
5	Шо, Глубоцкий, Витебская	0,6 км на Ю-В	55.172359	28.245775	То же
6	Черневичи, там же	1 км на З	55.330804	28.080057	То же
7	Селище, Ушачский, Витебская	0,5 км на Ю	55.195378	28.432791	То же

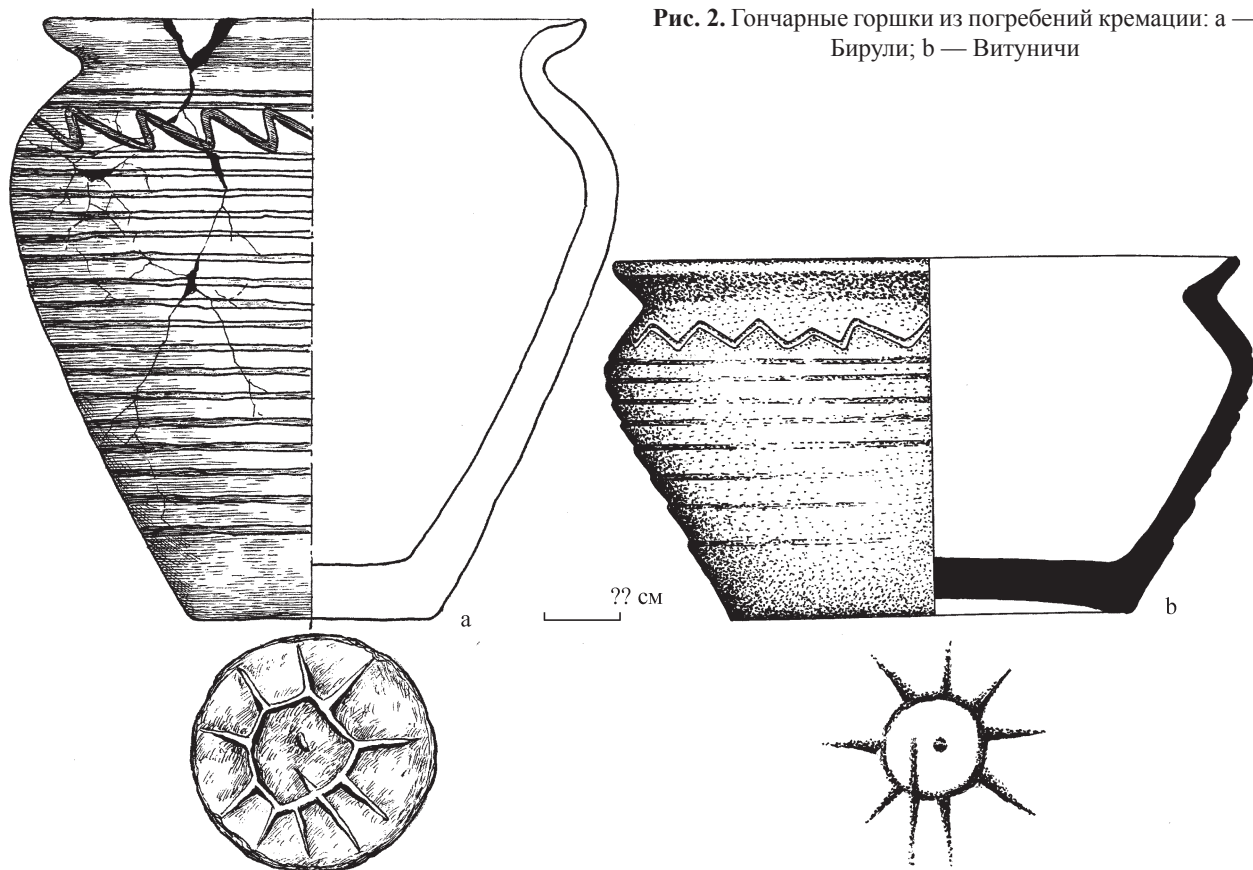

Рис. 2. Гончарные горшки из погребений кремации: а — Бирули; б — Витуничи

разнообразных стеклянных бус, железные ножи, иголки и шило.

В погребениях обоих полов присутствуют лепные и гончарные горшки, иногда одновременно в одном кургане. Почти в каждом кургане отмечается присутствие костей жертвенных животных. В мужских погребениях встречаются кости преимущественно диких животных, в женских — домашних. В начале XI в. появляются погребения ингумации. Показательным является погребение представителя местной элиты в кургане а из раскопок Голубовичей. Курган имел диаметр 14 м и высоту 2,5 м. Под насыпью на горизонте был найден скелет мужчины, ориентированный головой на запад. В погребении найден набор вооружения — топор, наконечник копья, двухшипный наконечник стрелы, а также бронзовая спиралеконечная фибула, нож, кресало и монета дирхам с процарапанной руной. Ещё два кургана с погребением мальчика и женщины можно датировать этим же временем. В погребении мальчика найдена бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, серебряный пластинчатый перстень, нож, обрезок дирхама, а в женском перстневидные височные кольца, бронзовая витая шейная гривна с замком, дровый браслет и перстень, лепной горшок. У ног женщины была положена передняя часть туши

овечки. Остальные курганы с ингумациями в могильных ямах относятся к XII — началу XIII в.

Устье р. Пони (правый приток Березины) расположено в 3,5 км ниже д. Бирули. В среднем течении реки, по обоим берегам отмечено скопление курганных могильников. Так на левом берегу у д. Витуничи Докшицкого р-на расположено городище эпохи железного века и курганный могильник. На противоположном берегу у д. Небышино находятся ещё два курганных могильника. С 2002 по 2012 гг. археологические исследования в могильниках проводил автор статьи (Вайцяховіч 2003; 2007).

В могильнике Витуничи сохранились 42 кургана. Раньше курганов было больше, часть из них уничтожили во время мелиоративных работ и строительства дороги. Как выяснилось, курганы были насыпаны и на площадке городища, где до недавнего времени размещался загон для скота. В могильнике изучено 19 насыпей. Погребения остатков кремации были обнаружены в двух курганах. В кургане 2 диаметром 6,2 м и высотой 1 м на кострище найдено погребение мужчины, кроме костей человека в погребении присутствовали кости собаки, свиньи, овцы, курицы, болотной черепахи и птицы, общий вес костей 3,4 кг. Инвентарь представлен набором бронзовых поясных накладок разных типов.

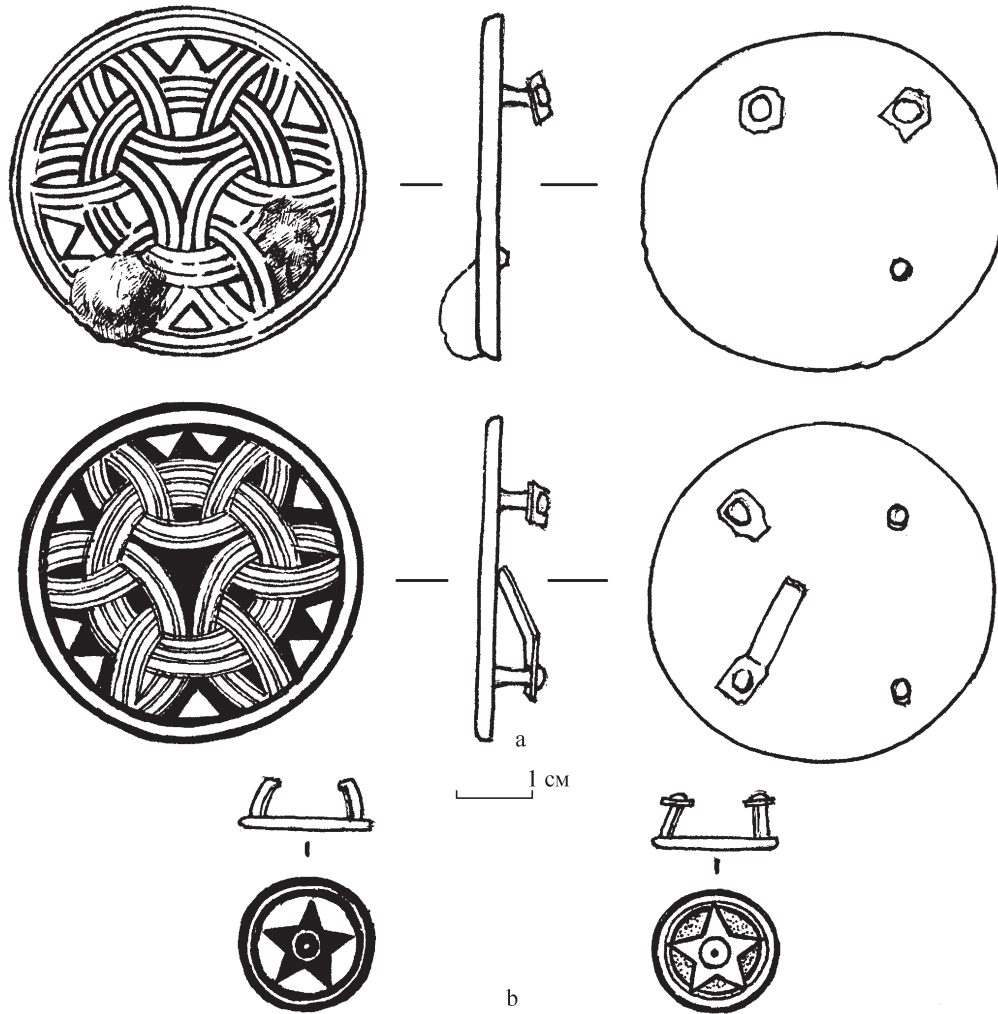

Рис. 3. Элементы конской уздечки из погребения кремации в кургане 8 могильника Бирули (бронза, серебро)

I — прямоугольная массивная с 6 углами, на лицевой стороне которой имеется изображение цветка в окружении листьев (рис. 4: а; сохранились в относительно хорошем состоянии 16 накладок). II — квадратная накладка с 5 углами и овальным отверстием в нижней части, орнамент схожий (рис. 4: б; сохранилось 15 накладок). III — небольшая фигурная накладка с плетеным орнаментом (сохранилось 2 единицы; рис. 4: с). IV — орнаментированная накладка подтреугольной формы (рис. 4: д). V — фрагмент тонкой фигурной накладки с плетеным орнаментом (рис. 4: е). VI — фрагмент тонкой фигурной накладки на сумку с растительным орнаментом (рис. 4: ф). Кроме этого найдено 23 фрагмента как минимум от 13 накладок и (7 первого и 5 второго типов), сильно поврежденных огнем. Еще 12 фрагментов превратились в слитки бронзы, определить их тип невозможно. Поясные накладки I и II типов известны из раскопок Херсонеса, где они датированы второй половиной X в. В. В. Мурашова зачисляет подобные накладки к хазарской группе (Мурашова 2000, с. 136).

Кроме этого, в юго-западной части погребения, найдено железное калачевидное кресало (рис. 4: j); две скрученные в спираль пластинки (рис. 4: i); поврежденные огнем 2 фрагмента бронзовой фибулы плоского сечения с выпуклым ребром (рис. 4: h); бронзовый язычок от фибулы (рис. 4: g); обрезанный серебряный дирхам, деформированный огнем (рис. 4k); фрагмент железного ножа (рис. 4: l). Там же находились фрагменты лепного горшка.

У северного края кострища найдены несколько десятков костей, сплавленные с бусами. Среди бус — желтые лимоновидные, бисер синего, красного, зеленого цветов, а так же черные бусины с инкрустацией. Кроме этого найден маленький лепной горшок.

В кургане 4, в центре на кострище было погребение останков кремации (масса костей 1,8 кг). Между костями найдена не тронутая огнем бронзовая подковообразная фибула со спиральными концами и бывший в огне лепной горшок. На расстоянии 1 м от центра кургана был мисковидный гончарный горшок с соляр-

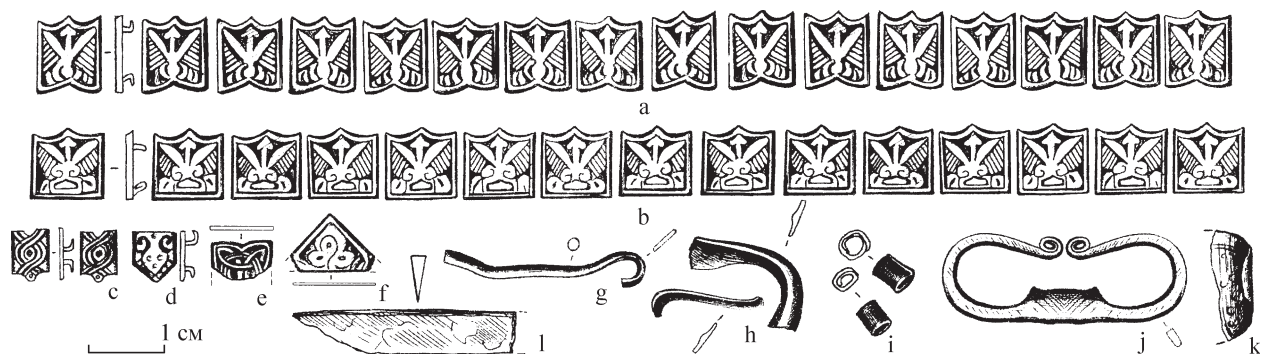

Рис. 4. Инвентарь из погребения кремации в кургане 2 могильника Витуничи: а—і — бронза; к — серебро; j—l — железо

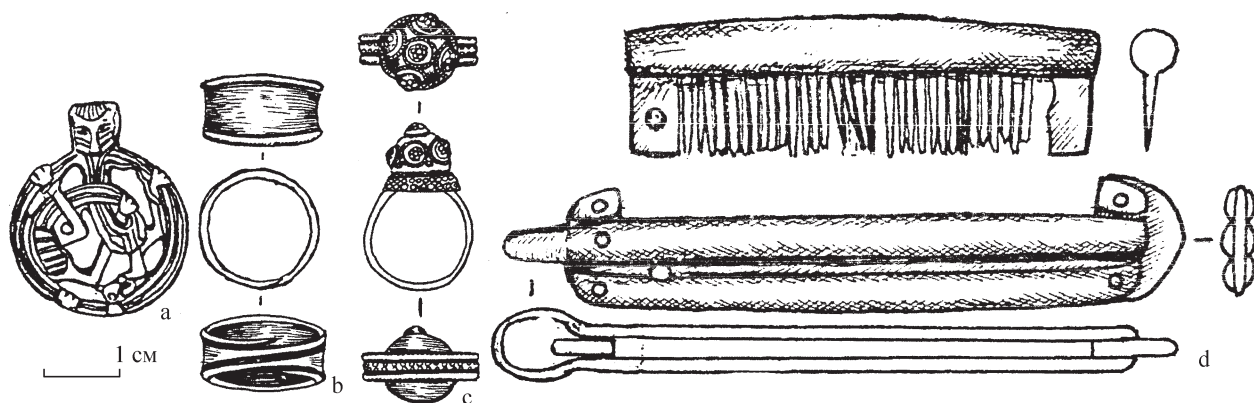

Рис. 5. Инвентарь из погребения ингумации в кургане 26 могильника Избище (цветной металл)

ным клеймом на донышке (рис. 2: b) Исследованные курганы могут быть датированы концом X — началом XI в.

В первой половине XI в. происходит переход к обряду труположения. Ранние ингумации размещались на уровне горизонта головой на запад. Инвентарь двух мужских погребений представлен наконечником копья с пером треугольной формы, спиралеконечной подковообразной бронзовой фибулой, бронзовым витым браслетом, лировидными пряжками (железной и бронзовой), ножами, гончарным горшком. Инвентарь женских погребений включал перстневидные височные кольца, цилиндрические стеклянные бусы с металлической фольгой, жёлтый пастовый бисер, «змееголовый» браслет. В XII в. распространяется обряд погребения в подкурганых ямах.

Курганы также насыпались и на площадке городища, о чём свидетельствуют находки вещей побывавшие в огне. Это, прежде всего арабские дирхамы. 1 — Саманиды, Наср ибн Ахмад, место чеканки и год не читаются из-за сохранности. 915—925 гг. Масса 2,8 гр. 2 — половинка дирхама 'Аббасиды, ал-Мутамид ала-ллах, место чеканки обрезано, 27 (x) г. х. (880-е гг.). Масса 1,1 гр. 3 — половинка дирхама 'Аббасиды, ал-Мутамид ала-ллах (?), место чеканки и год на лицевой стороне, чеканенной слепым

штемпелем. Конец 860—880-е гг. Масса 0,9 гр. 4 — половинка дирхама Саманиды (?), выпускные данные и имя правителя обрезаны или не видны. Конец IX — первая четверть X в. Масса 1,2 гр. 5 — четвертинка дирхама. Восточноевропейское подражание 'Аббасидам. Вторая половина IX в. Масса 0,8 гр. Кроме этого найдены поясные накладки, элементы конской упряжи, женские украшения.

В могильнике Небышино I насчитывается восемь насыпей удлиненной формы, вытянутых цепочкой, и 5 круглых насыпей, также расположенных цепочкой параллельно удлиненным курганам. Археологически исследован один удлиненный курган (№ 4) и четыре круглых. В двух случаях найдены погребения кремации IX—X вв. Ещё в двух случаях ингумации размещены в подкурганых ямах. В ингумации мужчины, ориентированной на северо-восток, найден железный топор, бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, нож, два лепных горшка. В женской, ориентированной на север, — бронзовые браслетообразные височные кольца со спиральным завитком на конце, железная шейная гривна, набор стеклянных бус, лунницы и монетовидные подвески из оловянистого сплава, два витых бронзовых браслета, нож. Оба погребения датируются первой половиной XI в.

Верховья Пони отстоят от верховьев Вилии Неманской на 4 км, истоки обеих рек разделены полосой болот. На расстоянии 20 км от д. Витуничи, в верховьях Вилии, рядом с устьем Двиносы, у д. Избище Логойского р-на расположен могильник, в котором насчитывалось 120 курганов. Из них в 1987—1990 гг. В. В. Казей и Г. В. Штыхов археологически исследовали 114 насыпей (Штыхаў 2008). В 9 курганах были выявлены погребения остатков кремации, которые размещались на уровне горизонта или невысоких подсыпках. Часть погребений инвентаря не имела, или он был представлен только лепными горшками. В курганах 55, 68, 69, 94 найдены предметы, характерные для мужских погребений: изделия из железа — ножи, серп, скобель, двухшипные наконечники стрел, пряжка, рыболовные крючки, калачевидное кресало. Изделия из бронзы представлены только спиралеконечной подковообразной фибулой.

В кургане 58 найдены несколько оплавленных стеклянных лимонovidных бус, возможно здесь была погребена женщина. В курганах также были лепные и гончарные горшки. Все погребения можно датировать второй половиной X — началом XI в.

В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации в могильных ямах. Мужчины, как правило, имели северную ориентацию, женщины были также ориентированы на север с отклонением к западу. Инвентарь мужских погребений мало отличается от погребений кремации, только появляются топоры. Инвентарь женских погребений весьма разнообразен и представительен. Среди них выделяется погребение в кургане 26, это единственное погребение расположенное в яме, имитирующей камеру — т. н. «квазикамера». Диаметр кургана 10 м, высота 1,6 м, размеры ямы 3,8 × 2,4 м при глубине 0,7 м. На дне ямы было найдено погребение женщины, ориентированное на северо-запад. Погребальный инвентарь включал 6 серебрянных браслетовидных колец с завязанными концами и завитком, ожерелье из сердоликовых и золотостеклянных бус, на которое были подвешены подвески. Это серебрянная позолоченная подвеска в стиле «Борре» (рис. 5: а) и серебрянные монеты-подвески (дирхам, Аббасиды ал-Муктадир биллах (908—932 гг.), дирхам, Саманиды, Ахмад Ибн Исмаил, аш-Шаш (908 г.), милиарисий, Василий II и Константин VIII (976—1025 гг.) Византия, милиарисий, Иоанн Цимисхий (969—976 гг.) Византия, денарии Оттон II (973—983 гг.) или Оттон III (983—1002 гг.) Германия. Кроме этого найдены

латунный односторонний гребень с футляром (рис. 5: d) и два серебрянных перстня. Один пластинчатый с широкой серединой и заходящими концами, т. н. «усатый» (рис. 5: b), и перстень с полой вставкой, украшенной зернью (рис. 5: с).

С середины XI в. в могильнике появляются погребения, размещённые на уровне горизонта. Этот вид обряда доминировал до начала XII в., когда могильник прекращает функционировать.

На расстоянии 25 км на север от д. Бирули расположены озера Шо и Ивесь, из которых вытекает река Шоша, относящаяся к водной системе р. Десны, левого притока Западной Двины. Между озёрами озера в 1939 г. Голубовичи исследовали 16 курганов с ингумацией. В 15 курганах погребения размещались в могильных ямах, а в одном случае на горизонте. К сожалению, скудная информация о раскопках могильника была опубликована только в обобщающей статье посвящённой исследованиям могильников целого региона (Голубович 1945). В могильнике были зафиксированы погребения вооружённых мужчин, в одном случае в погребении мальчика 7—9 лет (?) был найден наборный пояс, состоящий из лировидной пряжки, бляшек круглой и сердцевидной формы. Остальной инвентарь включал подковообразную фибулу, браслет, перстни и топор. Возле погребения лежал череп барана. Череп и кости овцы были найдены и в других погребениях могильника. В одном из мужских погребений отмечается наличие серебрянного монетовидного кружка, имитирующего дирхам.

На расстоянии 20 км на северо-запад от озера Шо, на реке Ауте, правый приток Дисны, у д. Черневичи расположен археологический комплекс, состоящий из 7 курганных групп. Голубовичами тут было раскопано 79 курганов, в 30 из которых были выявлены погребения кремации. Итоги исследований были опубликованы в сжатом виде в вышеупомянутой обобщающей статье, отдельно были изданы материалы двух отдельных групп с ингумацией (Hołubowiczowa 1939). Сопровождающий погребения инвентарь был представительен и разнообразен. В погребениях кремации присутствовали арабские монеты и импортные украшения. В мужских погребениях было оружие. Судя по материалам могильников, поселение, к которому они относились, выполняло в X—XI вв. те же функции, что и поселения у д. Бирули и Избище.

В 10 км на юго-восток от д. Бирули находится место, где верховья Ушачи, левого притока Западной Двины наиболее близко (10 км) подходит к Березине. Между реками простирается система небольших озёр, перемежающихся бо-

лотами. Такое место могло быть очень удобным для волока. В районе верховьев Ушачи следов поселения связанного с торговой деятельностью пока не найдено, это связано с недостаточной исследованностью региона. Однако, в могильнике у д. Селище Ушацкого района были выявлены погребения кремации X — начала XI в., расположенные на высоких подсыпках (Дучыц 1994, с. 122—131). Такое размещение погребений было не характерно для могильников, относящихся к водной системе Западной Двины и наоборот, доминировало в регионе верховьев Березины Днепровской. Это может свидетельствовать о связях этих двух регионов.

Таким образом Березина Днепровская в X—XI вв. являлась одним из водных торговых путей, который связывал земли Центральной Беларуси с Днпром, и давал выход к рекам Неманского и Двинского Бассейнов. В X в. в верховьях Березины, на озере Медзозол, возникает торгово-ремесленное поселение. Оно прекращает функционировать в начале XI в. В могильнике, связанным с этим поселением, доминируют курганы с остатками кремации, погребения ингумации немногочисленны и появляются в начале XI в. Погребения этого времени отличаются разнообразием инвентаря, в котором присутствуют монеты, престижные вещи, оружие, качественная гончарная посуда. В начале XI в. поселение прекратило функционировать, захоронения на могильнике уже не совершались. В XII в. возникло новое сельское поселение на берегу Березины, в связи с чем погребения в могильнике возобновились.

В X в. в среднем течении р. Поня появляется поселение имеющее отношение к торговой деятельности и вероятно связанное с поселением у д. Бирули. Погребальный обряд и инвентарь могильников у д. Витуничи и Бирули достаточно схожий. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации, однако они, как и погребения более позднего времени, ничем не выделяются на фоне синхронных сельских могильников Полоцкой земли. К таким могильникам относится и могильник Небышино II.

Во второй половине — конце X в. в верховьях Вилии у д. Избище появляется поселение в могильнике которого в наиболее ранних курганах практически все погребения кремации мужские. Инвентарь этих погребений имеет утилитарный характер, в наборах присутствуют вещи, связанные с охотой и рыболовством. Вероятно это погребения колонистов, которые продвигаясь вдоль течения Пони, основали поселение на слабо освоенных землях верхнего течения

Вилии. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации, размещенные в подкурганных ямах. Мужские погребения сопровождалось оружием и орудиями, женские разнообразными и богатыми украшениями. Такая тенденция в ассортименте инвентаря сохранялась до конца функционирования могильника в начале XII в. Вероятно в первой половине XI в. поселение у д. Избище становится погостом Полоцкой земли и опорным пунктом славянской колонизации в земли Повиленья. Появление в это время ингумаций в подкурганных ямах в могильнике Небышино I, также связано с этим процессом. Погребенные здесь мужчина и женщина не являлись местными жителями и поэтому не были захоронены на действующим могильнике (Небышино II). Их похоронили на соседнем могильнике культуры полоцко-смоленских длинных курганов, который уже давно не использовался как кладбище. На северо-запад от верховьев Березины, у д. Шо между озёрами Шо и Ивесь связанных с водной системой Западной Двины существовало поселение по своим функциям, схожее с поселением у д. Избище. Возможно, это поселение контролировало водный путь из системы Березины Днепровской в систему Десны, притока Западной Двины. Ещё одно ответвление такого пути могло существовать на территории водораздела Березины Днепровской и Ушачи притока Западной Двины.

Таким образом в X—XI вв. в землях водораздела Днепровской, Двинской и Неманской водной систем сложилась сеть поселений, связанных с торговлей, производством, выполнявших на определённом этапе фискальные функции и являющиеся опорными пунктами расширяющегося Полоцкого княжества. Расстояние между такими поселениями не превышало 20—30 км.

Литература

- Вайцяховіч, А. В. 2003. Даследаванні курганных могільнікаў у Докшыцкім р-не Віцебскай вобл. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 7, с. 114-122.
- Вайцяховіч, А. В. 2007. Пахавальны абрад курганнага могільніка канца X—XII стст. Каля в. Вітунічы Докшыцкага раёна Віцебскай вобл. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 14, с. 86-109.
- Вайцяховіч, А. В. 2008. Асаблівасці пахавальнага абраду курганнага могільніка Бірулі (Парэчча) Докшыцкага раёна Віцебскай вобл. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 15, с. 218-235.
- Голубович, Е. Голубович У. 1945. Славянские поселения правобережной Десны в Вилейском округе БССР. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории матеральной культуры*, XI, с. 126-137.

Дучыц, Л. У. 1994. Курганны могільнік каля в. Селішча Ушацкага раёна. *Гісторыка-археалагічны зборнік*, 3, с. 122-131.

Заяц, Ю. А. 2013. Сельские поселения центральных районов Беларуси X — первой половины XIII вв. *Матэрыялы па архэалогіі Беларусі*, 24: Даследаванне сярэднявечных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю. А. Заяца), с. 56-69.

Кенько, П. М. 2016. Поселение Бирули II в системе синхронных древностей. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поля*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 169-179.

Левко, О. Н., Довнар А. Б., Ляшкевич, Э. А. 2014. *Друцк*. Минск: Беларуская навука.

Мурашова, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Рабцэвіч, В. Н., Плавінскі, М. А., Іоў, А. В. 2011. *Брылёўскі скарб*. Мінск: Беларускі дом друку.

Штыхаў, Г. В. 2008. *Курганны могільнік Ізбішча-Дзвінаса*. Матэрыялы па архэалогіі Беларусі, 16. Мінск.

Hołubowiczowa, H., 1938/1939. Słowiansko — wareckie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecza w powiecie dzisieńskim. *Przegląd archeologiczny*, 6, s. 178-203.

Hołubowiczowa, H. 1939. Słowiańskie groby kurhanowe koło Czerniewicz w pow. Dziśnieńskim, *Wiadomości Archeologiczne*, XVI, s. 421-464.

Essay 8

THE WATERSHED OF THE DNIEPER, NEMAN AND DVINSKAYA SYSTEMS IN THE CONTEXT OF THE FUNCTIONING OF TRADE ROUTES

This article examines the situation that emerged in the 10th—11th centuries. in the watershed region of the Dnieper, Dvina and Neman water systems, where the upper reaches of the Berezina Dnieper, the upper Viliya of the Neman and the upper reaches of the tributaries of the Desna and Ushachi — the basin of the Western Dvina River are located not far from each other (fig. 1). Berezina Dnieper in the 10th—11th centuries. was one of the water trade routes that connected the lands of Central Belarus with the Dnieper, and gave access to the rivers of the Neman and Dvinsky Basins. In the 10th century. in the upper reaches of the Berezina, on Lake Medzozol, a trade and craft settlement is being established. It ceases to function at the beginning of the eleventh century. In the burial ground associated with this settlement, the mounds with remnants of cremation dominate, burials of inhumation are few and appear at the beginning of the 11th century. The burials of this time differ in the variety of the inventory, in which there are coins, prestigious things (set on a bridle, including two dividing plates — fig. 3: a; and 38 overlays clad with silver — fig. 3: b), weapons, high-quality pottery, district of the settlement (fig. 2: a, b). At the beginning of the 11th century. The settlement ceased to function, burials on the burial ground were no longer committed. In the 10th century. in the middle reaches of the river. Ponya appears a settlement related to trading activities and

probably connected with a settlement near the village of Biruli. The burial rite and inventory of burial grounds near Vitunichi and Biruli are quite similar. In the burial place there is a burial of the cremation of a man from the end of the 10th — early 11th centuries. with the dial-up belt (fig. 4: a—f) and other inventory (fig. 4: j—l). In the first half of the 11th century. in the burial ground burials of inhumation appear, however they, like the burials of a later time, stand out against the background of synchronous rural burial grounds of the Polotsk land.

In the second half — the end of the 10th century. in the upper Viliya near the village of Izbischa there is a settlement in the burial ground of which in the earliest burial mounds practically all burials of cremation are male. The inventory of these burials has a utilitarian character, in the sets there are things related to hunting and fishing. Probably these are the burials of the colonists, who, moving along the Pony River, founded a settlement on the poorly developed lands of the upper course of the Viliya. In the first half of the 11th century. Burial of inhumation appears in the burial ground, located in the podkurgannyh pits. Male burials were accompanied by weapons and implements, women's varied and rich decorations. A female burial in the imitation of an underground chamber is distinguished, accompanied by an expensive and prestigious inventory (fig. 5: a—d). This trend in the assortment of inventories was maintained until the end of the functioning of the burial ground at the beginning of the 12th century. Probably in the first half of the 11th century. Settlement near the village of Izbiszcze become a churchyard of Polotsk land and a stronghold of Slavic colonization in the land of Povilenya. To the north-west from the upper reaches of the Berezina, near the village of Sho, between the Sho and Ives lakes, associated with the water system of the Western Dvina, there was a settlement in its functions similar to the settlement near the village of Izbischa. Perhaps this settlement controlled the waterway from the Berezina Dneprovskaya system to the Desna system, the tributary of the Western Dvina. Another branch of such a path could exist in the watershed of the Berezina Dnieper and Ushachi tributaries of the Western Dvina. Thus in the 10th—11th centuries. in the watershed of the watershed of the Dnieper, Dvina and Neman water systems, a network of settlements connected with trade and production, which at a certain stage carried out fiscal functions and was the main points of the expanding Polotsk principality, was formed. The distance between such settlements did not exceed 20—30 km.

Keywords: trade and craft settlement, burial mound, burial inventory.

Нарис 8

ВОДОДІЛ ДНІПРОВСЬКОЇ, НЕМАНСЬКОЇ ТА ДВІНСЬКОЇ СИСТЕМ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОРГОВИХ ШЛЯХІВ

У статті розглянуто ситуацію, що склалась у X—XI ст. в регіоні вододілу Дніпровської, Двінської та Німанської водних систем, де розташовані неподалік одна від одної верхів'я Березини Дніпровської, верхів'я Вілії Няманської, верхів'я Десни та Ушачі — річок басейна Західної Двіни (рис. 1). Березина Дніпровська в X—

XI ст. становила один із основних торгівельних шляхів, який пов'язував землі Центральної Білорусі з Дніпром та давав вихід до річок Німанського та Двінського басейнів. У X ст. у верхів'ях Березіни, на озері Медзозол виникає торгівельно-ремісниче поселення. Воно припиняє функціонування на початку XI ст. У могильнику, пов'язаному з цим поселенням, домінують кургани із залишками кремацій, інгумаційні поховання нечисельні і з'являються на початку XI ст. Поховання цього часу відрізняються різноманітністю інвентаря, в якому присутні монети, престижні речі (набор на вуздечку, який утримує дві розподільні бляхи (рис. 3: а) та 38 накладок, плакірованих сріблом (рис. 3: b), зброю, якісний гончарний посуд, який зустрічається також і в окрузі поселення (рис. 2: а, b). На початку XI ст. поселення припиняє функціонування, поховання на могильнику вже не відбувалися. У X ст. в середній течії р. Поня з'являється поселення, яке має відношення до торгівельної діяльності, та, вірогідно, пов'язане з поселенням біля села Бірулі. Поховальний обряд та інвентар могильників біля с. Вітунічі та Бірулі досить схожий. У могильнику виділяється поховання кремації чоловіка кінця X — початку XI ст. з набірним поясом (рис. 4: а—f) та іншим інвентарем (рис. 4: j—l). У першій половині XI ст. в могильнику з'являються інгумаційні поховання, але вони, як і поховання більш пізнього часу, нічим не виділяються на фоні синхронних сільських могильників Полоцької землі.

У другій половині — кінці X ст. у верхів'ях Вілії біля с. Ізбіще з'являється поселення, в могильнику якого в найраніших курганах практично всі поховання кремації чоловічі. Інвентар цих поховань має утилітарний характер, в наборах присутні речі, які пов'язані із

рибальством та мисливством. Вірогідно, це поховання колоністів, які пересуваючись вздовж течії Поні, заснували поселення на слабозаселених землях верхньої течії Вілії. В першій половині XI ст. в могильнику з'являються поховання інгумації, розташовані в підкурганних урнах. Чоловічі поховання супроводжувались зброєю та знаряддями, жіночі різноманітними багатими прикрасами. Виділяються жіноче поховання в імітації поховальної камери, яке супроводжувалось дорогим та престижним інвентарем (рис. 5: а—d). Така тенденція в асортименті інвентаря зберігалась до кінця функціонування могильника на початку XII ст. Вірогідно, у першій половині XI ст. поселення біля с. Ізбіще стає погостом Полоцької Землі та опорним пунктом слов'янської колонізації на землях Повілля. На північний захід від верхів'їв Березіни, біля с. Шо між озерами Шо та Івень, які пов'язані з водною системою Західної Двіни існувало поселення, яке за своїми функціями було дуже схоже з поселенням біля с. Ізбіще. Вірогідно, це поселення контролювало водний шлях із системи Березіни Дніпровської в систему Десни, притока Західної Двіни. Щодо одне відгалуження такого шляху могло існувати на території вододілу Березіни Дніпровської та Ушачі — допливу Західної Двіни. Таким чином, у X—XI ст. на землях вододілу Дніпровської, Двінської та Неманської водних систем склалась сітка поселень, пов'язаних із торгівлею, виробництвом, які виконували на певному етапі фінансові функції та становили опорні пункти Полоцького князівства, яке на той час збільшувалось. Відстань між такими поселеннями не перевищувала 20—30 км.

Ключові слова: торгівельно-ремісниче поселення, курганний могильник, поховальний інвентар.

Одержано 31.05.2018

ВОЙТЕХОВИЧ Андрій В'ячеславович, кандидат історичних наук, завідуючий відділом, Інститут історії НАН Білорусі, вул. Академічна, 1, Мінськ, 220072, Республіка Білорусь, Voitehowich@tut.by.

VOYTEKHOVICH Andrey Vyacheslavovich, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, ul. Academieskaya, 1, Minsk, 220072, Republic of Belarus, Voitehowich@tut.by.

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ АКАДЕМІЙ НАУК
МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
КОМІСІЯ ІЗ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

**ДНІПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

НАРИСИ

Надруковано
в авторській редакції

Комп'ютерна верстка
С. А. Горбаненка

Підписано до друку 2.02.2021.
Формат 60 × 84/8. Гарн. Таймс. Ум.-друк. арк. 12,6.
Обл.-вид. арк. 12,6. Тираж 50 прим.

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12;
www.iapanu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, *email: book_druk@i.ua*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.